

ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ, РАНГИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

TAFAKKUR

3

1998

**Аъло мамлакатнинг аъло фарзанди,
Билиб қўйки, сени Ватан кутади!**

Кейинги вақтда билган ҳам, билмаган ҳам мафкура ҳақида гапирадиган бўлиб қолган эди. Оддий зиёлиларни-ку қўяверинг, мен ҳатто катта-катта профессорларнинг ёзганларини ўқиб ҳам тушунолмас эдим: миллий мафкура ўзи нима, уни бир-икки оғиз сўз билан одамга ўхшаб шарҳлаб бериш мумкинми? Президент Ислон Каримовнинг “Тафаккур” да чоп этилган суҳбатини ўқиб билдимки, мафкура аввало зарур билан нозарурни, яхши билан ёмонни, ҳалол билан ҳаромни фарқлаш дегани экан. Агарда бу нарса жамиятнинг, миллатнинг асосий фазилатига айланса, бундай мамлакат гуркираб ривожланиши муқаррар.

Менимча, энди илм аҳли қўл қовуштириб ўтиравермай, Президентимиз айтган фикр-мулоҳазалар асосида миллий мафкурамиз, миллий маънавиятимизга оид тушунчаларнинг таърифларини яратиши лозим. Шундагина халқнинг маънавий, мафкуравий маърифати юксалади, суяги шўролар замонида қотган биздек одамларнинг мияси ҳам янги ғоялар, янги фикрлардан яшариб кетади.

Саид АҲМАД,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси

Ижтимоий-фалсафий, маънавий-маърифий, рангли-безакли журнал

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Тахрир ҳайъати:

Ҳалим БОБОЕВ
Хуршид ДАВРОН
Баҳодир ЖАЛОЛ
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Азамат ЗИЁ
Анвар ЙЎЛДОШЕВ
Баҳодир ЗОКИР (масъул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Абдуманноб О.ПИМБОВЕВ
Хайридин СУЛТОН
Убайдулла УВАТОВ
Озод ШАРАФИДИНОВ
Муҳаммад ЮСУФ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИВОЙ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Иброҳим ҒАФУР
Раҳима ҲАКИМОВА

Муассис — Республика "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб босилганда манба кайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Тошкент шаҳри, Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй.

139-05-19
139-05-29

Журнал андозаси тахририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

"Шарк" нашриёт-матбаа концерни босмахонаси, 700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

1998 йил 26 июнь кuni босмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70x100 /₁₆, 7 босма тобқ, 2538-буюртма. Нашр адади 10000 нусха.

Журнални Ольга ЖОЛДАСОВА безаган.

Ушбу сонда Фарход Курбонбоев олган суратлардан Владимир Кайдалов ишлаган расмлардан фойдаланилди.

ЖУРНАЛ САҲИФАЛАРИДА • **JURNAL SAHIFALARIDA**

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Фахриддин НИЗОМ. Янгиланиш анъанаси.....4

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Ибройим ЮСУПОВ. Ҳаётбахш дарё...22

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Темур ЖЎРАЕВ. Қарама-қаршилик эмас — монандлик.....38

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Усмон АЗИМ. «Мени «Алпомиш»дан изланг».....44

ИСТИҚЛОЛ, НОМИНГ АЗИЗ

Икки империяни ларзага солган жамият..... 54

ЖУРНАЛ САҲИФАЛАРИДА

JURNAL SAHIFALARIDA

ТАРИХ — БУЮК МУРАББИЙ

Доно ЗИЁЕВА. Сохта ва чин ҳақиқатлар.....64

ТАКДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Нусратулло ЖУМАХЎЖА. Миллий бирлик курашчиси.....70

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Матназар АБДУЛҲАКИМ. Ишқ – тўлаб қутулмас қутлуғ қарзимдир. Шеърлар.....76

ЕТТИ ИҚЛИМ МУЖДАСИ

Қулман ОЧИЛ. Фиръавнлар ўлкаси...82

РУҲИЯТ САБОҚЛАРИ

Нажмиддин КОМИЛ. Комиллик тариқати..... 90

ТАЛКИН ВА ТАДКИКОТЛАР

Ахтам ЎРОЛОВ. Мовий осмон остидаги яшил тароват.....96

Нигора ФАЙЗИБОЕВА. Карвон ўтган манзиллар.....98

Фарҳод ҲАМРОЕВ. Туркийларнинг қадимий аждоди.....99

Абдушукур ЧОРИЕВ. Инсоншунослик — услубий мезон..... 100

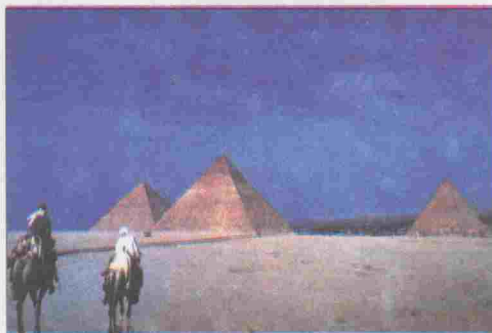
ШАРҚУ ҒАРБ ФАЛСАФАСИ

Клод-Андриан ГЕЛЬВЕЦИЙ. Бойлик — донишманднинг қули..... 102

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Тасаввуф луғати..... 106

Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни..... 111

Фахриддин НИЗОМ

ЯНГИЛАНИШ АНЪАНАСИ

АНЪАНА ВА ТАРАҚИЁТ

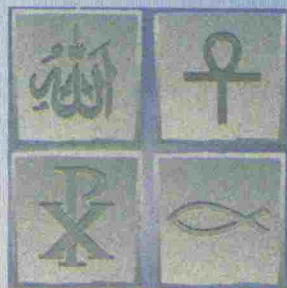
Миллий мустақиллик шарофати билан, бир томондан, маънавий меросимиз, анъаналаримиз, урф-одатларимиз қайта тикланаётгани, бошқа тарафдан эса, ҳаётимизга умумбашарий қадриятлар кириб келаётгани амалдаги ижтимоий воқелик манзарасини тубдан ўзгартириб бормоқда. Бинобарин, бугунги кунда жамият ҳаётининг барча соҳаларини ислоҳ этиш, миллий қадриятларни қайта тиклаш мавжуд воқеликка бутунлай янги муносабатда бўлишни талаб этади. Бундай вазиятда биз миллий ва умумбашарий қадриятлар орасидаги сихни ҳам, кабобни ҳам куйдирмайдиган “олтин ўрталик”ни топа оляпмизми, деган ҳақли савол турғилади.

Бугунги туб ўзгаришларни идрок қилиш, англаб етиш, табиийки, осон кечмаётир. Демакки, уларни бошқаришдаги, ислоҳотларни амалга оширишдаги қийинчиликлар айнан шу тушунмовчилик билан боғлиқдир. Бундан буён шу йўлда депсиниб қолмаслик учун, албатта, мавжуд жараёнга бўлган муносабатимизни замон талабларига мос тарзда ўзгартиришимиз зарур. Биз бунинг учун, аввало, йўқсил кимса эмас, мулк эгаси бўлган эркин шахснинг янги жамиятдаги ўрнини ва мавқеини белгилаб олишимиз, у билан жамият ва давлат ўртасидаги муносабатларда қандай ахлоқ мезонларига риоя этиш лозимлигини тайин қилишимиз керак бўлади.

Албатта, республикамызда ислоҳотларнинг илк босқичида бозор муносабатларини қарор топтириш борасида ҳуқуқий жиҳатдан етарлича замин ҳозирланди. Лекин мавжуд воқелик, ижтимоий жараёнларни фақат қонунлар билан идора этиб бўлмайди.

Янги воқелик ахлоқ меъёрларига ҳам янги муносабатда бўлишни тақозо этмоқда. Аммо янги муносабат маънавий мезонларимизни бутунлай тафтиш қилиб чиқишга қаратилмаслиги керак. Бу борадаги бошбошдоқлик, тийиқсизлик, маънавиятга асосланмаган иқтисодиёт, адолатсизлик ижтимоий буҳронларга сабаб бўлиши мумкин.

Янги ахлоқ меъёрларини шакллантириш — умуммиллий вазифадир. Албатта, бундай вазифани ҳал этиш йўлида муайян ишлар қилиняпти ҳам. Маънавият

муаммоларига алоҳида эътибор бериләётгани, “Маънавият ва маърифат” жамоатчиликлари маркази ташкил этилгани шулар жумласидандир. Чунки совет даврида ахлоқнинг тарихий илдизи — диний-миллий тафаккурдан узиб қўйилгани боис халқлар маънавий руҳидан айрилаёзди. Маънавият бир ёки ўн йилда ва ёки коммунизм қурувчисининг ахлоқ кодексини ёд олган билан дафъатан пайдо бўлиб қоладиган нарса эмас.

Қизиғи шундаки, тараққиёт илдамлай боргани сари инсоният яхшиликка, табиат билан уйғун ҳолда яшашга, яратувчиликка интилишга қаратилган маънавиятга кўпроқ эҳтиёж сеза бошлайди. Тарих хусусий мулкни мусодара қилиш орқали ижтимоий адолатни, тенгликни қарор топтириб бўлмаслигини яқин ўтмишимиз мисолида яна бир қарра исботлади. Иқтисодиёт эркинлашиб, мулк хусусийлашиб бораётган бугунги кунда мавжуд ижтимоий муаммоларни ҳал этишда маънавиятнинг аҳамияти янада ортади. Бинобарин, иқтисодиётни ахлоқдан ажратиш фалсафасини, гарчи у амалда айрим тadbиркорларга “илк миллионлар”ни жамғаришда қўл келган ёки келәётган бўлса ҳам, ижтимоий нуқтаи назардан оқлаб

бўлмайди. Иқтисодиётни ахлоқдан ажратиш деган гапнинг ўзи жамоатчилик фикрининг таъсир кучи — оммавий ахборот воситалари айтаётгани ёки айтмаётганидан қатъи назар — йўқлиги, у реал кучга эга эмаслиги билан белгиланади. Бу — ўтиш даврига хос ҳодисадир.

Қонунлар қабул қилингани билан фуқаролар риоя этишга тайёр бўлмаса, ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти қуриш қийин. Қонунга амал қилиши зарур бўлган фуқаронинг ҳам, энг аввал, маълум даражадаги маънавий, маърифий тайёргарлиги бўлиши керак. Бу тайёргарлик жамият ҳаётидаги барча қадриятларни билиш, тан олиш, уларга риоя этиш орқали рўёбга чиқади.

Ҳар бир жамиятни, аввало, муайян мафкура, гоё ва қадриятлар бирлаштириб туради, бошқаради.

Ўтиш даврини бошдан кечираётган мамлакатлар дуч келәётган муаммолар ўша

мафкура, гоя ва қадриятларни шакллантириб олишдаги қийинчиликлар билан боглиқ. Буни Россия Бош вазири-нинг ўринбосари Борис Немцов мана бу тарзда қайд этган эди: “Жамиятда ё пул, ёки мафкура ҳукмронлик қилади. Бошқача йўл йўқ. Агар пул ўғрилиқи бўлса, ҳаммаёқнинг расвосини чиқариб, вайрон этади, ҳақиқий пешона тери билан топилган бўлса, кўнгилдагидек ҳукмронлик қилади. Менинг умидим шу кейингисидан. Аммо бугунги кунда бизда ҳаром пул ҳукмронлик қилмоқда” (*“Аргументы и факты”, 1998 йил, 12-сон*).

Янгидан қарор топаётган ҳар бир жамият яшаб қолиши учун янги даврга, шароитга мос умумий қадриятларни, ижтимоий фикрни шакллантириши лозим. Янги жамият мафкурасини бир киши ҳам, минг киши ҳам эмас, бутун жамият яратади. Бу фикр мавжуд аънаналарга ҳам, умумбашарий қадриятларга ҳам хилоф бўлмаслиги, шунинг баробарида у янги кун, янги давр талабларини ўзида мужассам этиши, янги шароитдаги ижтимоий муносабатларга асос бўлиб хизмат қилиши зарур.

Янгилик ҳеч бир жамиятга қийинчиликларсиз, маълум бир ижтимоий қатламларнинг, гуруҳларнинг қаршилигисиз кириб келмайди. Прагматик яшаш тарзига кўникмаган аънавий жамият кишиси ҳам барча қатори ижтимоий аҳволини яхшилашни жуда-жуда истайди, аммо у кутилмаган бу янгилик ўз ҳаёт даражасини пасайтириб юборишидан қўрқади. Шундай вазиятда тарғибот-ташвиқот ишларига эҳтиёж сезилади. Улар кўрқувнинг асоссиз эканини, янгиликнинг афзал жиҳатларини вақтида ва ўринли тушунтириб беришдан иборат. Янгилик жамият ҳаётига қириб келаётган вақтда аъна ва урф-одатлар, шакланган дунёқарашлар қаршилигига дучор бўлишининг сабаби эса уларга маълум маънода дахл қилишидир.

Ҳинд файласуфи Свами Вивекананда таъбири билан айтганда, “...улар (аънаналар — **Ф.Н.**) сизу бизнинг ҳар бир қадамимизга гов бўла бошлайди...

Будда бизни хароб қилаётганидай, Исо Юнонистон ва Римни харобага айлантирди. Сўнгра, ўша вақт талабига кўра, бахтни қарангки, овруполиклар протестант бўлдилар, Папа ҳокимияти тимсолидаги Исо путурдан кетди ва одамлар эркин нафас ола бошлади”. (*S. Vivekananda. “The East and the West”. Advaita Ashrama (Publication Department). Калькутта, 1992 йил, 15-16-бетлар.*)

Қаршилиқ гоҳ инквизиция гулхани, гоҳ гильотина ва гоҳ дор сиртмоғи бўлиб янгиликни таъқиб эта бошлайди.

Аънанани янги давр талабларига мосламоқчи бўлган ислохотчи табиат кучларига якка ўзи рўбарў келган ибтидоий одамни эслатади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам у ҳаётини таҳликага кўярак бир ўзи майдонга чиқади. Ибтидоий киши ноилоҳликдан табиат кучларига қарши ёлғиз курашишга маҳкум этилган бўлса, аънаналарни бузаётган кишининг тийнатида ихтиёрий, аънаналар қолипига тушмаётган бир ўжарлик бор. Бу ўжарлик — янгиланаётган шароитда табиий, янгича яшаш истигадир. У урф бўлиб кетган аънаналарнинг ҳиссиз мантиқини тан олмайди. Исёнкор кишининг наздида, жанозада кўзларига тупук суртиб йиғлайдиган кишининг, маъракаю маросимларга азбаройи тирикчилик важдан борадиган руҳонийнинг фоҳишадан сира фарқи йўқ. Негаки, улар аънаналарнинг қулига айланиб қолган, улар аънаналарни тирикчилик манбаига айлантириб олган.

Ўзи мансуб жамоага сингишиб кета билмаётган янгилик кишиси ўртача одамга мўлжалланган меъёрлар билан келиша олмайди. Унга эргашаётган кишиларга ҳам меъёрлар қолипи торлик қилиб қолади. Бу эса тангликни вужудга келтиради. Охир-оқибатда эса тараққиётга йўл очилади. Ҳар бир ислохот айнан ўша киши ва унинг тарафдорларига янги фаолият ва яшаш майдони ҳозирлаш, шунингдек, жамоанинг ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш учун амалга оширилади. Кўпинча бундай эҳтиёжларни қондириш учун мамлакат-

нинг ички захиралари кифоя қилмай қолади. Фарбда юзага келган мустамлакачилик сиёсатига туртки бўлган нарсалар ҳақида сўз кетар экан, одатда техниканинг вужудга келгани ҳамда истеъмолчилик эҳтиёжларининг ички захираларга номутаносиб равишда ўсиб кетгани санаб ўтилади.

Албатта, дунёдаги бугунги вазият мустамлакачилик давридагидан кескин фарқ қилади. Ривожланган мамлакатлар эндиликда иқтисодий аъмоллар, техника, технология, халқаро молия, савдосотиқ муассасалари орқали ташқи дунёга ўз таъсирини ўтказмоқда. Америка Қўшма Штатларини буюк давлат сифатида тутиб турган либерал демократия мафкураси айнан ана шу пишанлар воситасида жаҳонга ёйилмоқда.

Шу ўринда ислом динидаги турли мазҳабларнинг, тасаввуф таълимотидаги ҳар хил оқимларнинг вужудга келиши ҳам диний тафаккурни, анъаналарни ўзгараётган замон талабларига мослаб бориш, бизнингча, борлиқни фалсафий-амалий идрок этишга интилиш натижаси эканини қайд этиш мақсадга мувофиқдир.

“Сўфийлар, кўпчилик уламолардан фарқли ўлароқ, янгилиниш ғояларига хайрихоҳ, ислом ақидалари юклайдиган мажбуриятларни замонавий тамаддун тамойиллари билан чоғиштиришдай машаққатли ишга тайёр турганлар”. (*Theiry Zarcone, “Sufi movements: Search for Identity and Islamic Resurgence”, “Central Asia, Emerging New Order, Har-Anand Publications”. Нью-Дехли, 1995 йил, 65-бет.*)

Шарқона фалсафанинг яшовчанлигини таъминлаган хусусиятлардан бири ҳар бир қарашнинг амалиёт билан мустаҳкамланганидир. Шарқда нафақат ибодат, ҳатто яқка кураш турларининг, йога машғулотларининг ҳам ўзига яраша фалсафаси бор. Бунга ислом динидаги беш вақт намоз ўқиш, рўза тутиш, садр, зикр тушиш каби амаллар ҳам мисол бўла олади.

Алалхусус, Марказий Осиё, Ҳиндистон ярим ороли ёхуд Туркиядаги та-

саввуф ақидалари бир-биридан фарқ қилган ва бу табиий эди. Оқимлар ўртасидаги назарий ва амалий тафовутлар ҳам шулар жумласидандир. Исломдаги суннийликнинг ўзи ҳам VII — IX асрларда ханафия, шофия, ханбалия ва моликия мазҳабларига бўлиниб кетган эди. Кейинги асрларга келиб бундай оқимлар янада кўпайди. Уларнинг пайдо бўлиши ҳам дин руқнларини турлича талқин қилиш ва янгилаётган ижтимоий, сиёсий, иқтисодий шароитларга мослаш, диний сиёсат юзага келтирган тангликларни бартараф этиш талабидан келиб чиққан. Ушбу мазҳабларнинг мафкураси, кўзлаган мақсадларини истисно этарак, ўша вақтдаги тарқалиш жўғрофиясига қараб ҳам бу гапнинг тасдиғини топиш мумкин:

1) ханафия — Анталия, Болқон ярим ороли, Шимолий Кавказ, Қора денгиз бўйлари, Волгабўйи, Марказий Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон, Хитойгача бўлган даштлар ва Индонезия ороллари;

2) шофия — Сурия, Фаластин, Ироқ, Миср;

3) ханбалия — Ироқ, Хуросон, Сурия, Ҳижоз;

4) моликия — Арабистон, Миср, Шимолий Африка, Андалусия.

Кўриниб турибдики, ханафия энг кўп ва кенг тарқалган мазҳабдир. Бунинг асосий сабаби — унинг ўзи тарқалган минтақалар аҳолисининг анъаналари, урф-одатларини йўқ қилишга қаратилмаганидир.

Коммуникация воситалари глобаллашаётган бугунги шароитда муайян мазҳабнинг бошқа бир мазҳаб устувор ҳудудларга ёйилиши ҳеч гап эмас. Бунга кейинги вақтларда бизнинг минтақага ҳам шамоли етиб келган радикал ва мутаассиб ваҳҳобийлик оқимини мисол қилиб келтириш мумкин. Динни тозалаш, соф дин руқнларини жорий этиш ниқоби остида ўз таъсирини бутун мусулмон дунёсига ёйишга интиляётган бу оқим энг кам тарқалган ханбалия мазҳаби асосида вужудга келган. Бу

мазҳабнинг бошқа ҳудудларга ёйилишига тўсқинлик қилган ҳол — айнан ҳамма нарсани бирваракайига рад этишидир. Ваҳҳобийлик пайдо бўлган кезлардаёқ, ҳатто Саудия Арабистонининг ўзида ҳам, радикалиги ҳамда динни тозалаш ниқоби остида сиёсий кураш воситаси бўлгани учун таъқибларга учраган эди.

Бундай янгидан-янги оқимлар, диний секталар Фарб мамлакатларида ҳам пайдо бўлиб туради. Чунончи, 1997 йилда Германия шаҳарларидан бирининг кўчаларига намойиш қилиб чиққан сайентология сектаси вакиллари тарқатиб юбориш учун полиция куч ишлатганида инсон ҳуқуқларига риоя этилишини назорат қилувчи ташкилотлар анча шов-шув кўтарган эди. Аслида АҚШда пайдо бўлган бу секта Овруро мамлакатларига ўз таъсирини ёйишга интилмоқда.

Янгидан-янги оқимлар, мазҳаблар янгича шарт-шароитга мослашиш заруратидан, диний мутаассиблик эса шунга мутаносиб равишда эврилишларга мослашавериш оқибатида диний ақидалардан бирмунча узоқлашишга қарши норозиликдан пайдо бўлади. Ҳар бир янги мазҳаб, мафкура сифатида нақадар кучли бўлмасин, янги ҳудуднинг табиий иқлим шароити, аҳолисининг дунёқараши, урф-одатлари, анъаналари билан ҳисоблашишга мажбур. Ўтроқ турмуш тарзига мўлжалланган ислом динининг кўчманчилар ҳаётига унчалик тегаран кириб бормагани ҳам айнан ана шу сабаб билан изоҳланади. Мазҳаблар ўртасидаги тафовут деганда ислом дини ақидаларининг дастлаб ўзи кириб борган минтақаларнинг мавжуд табиий, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий шарт-шароитлари билан ўзаро синтезлашуви тушунилади. Тараққиёт маҳаллий шароит, атроф-муҳитга ўзгача муносабатда бўлишни, анъаналарга, қадриятларга янгича кўз билан қарашни, яъни ислоҳ қилиб боришни тақозо этади.

Аҳоли тигиз яшайдиган жойлар — шаҳарларда ишлаб чиқариш муносабатлари ривожлангани сайин тафовутнинг

бошқа бир кўриниши — мавжуд диний ақидаларни аҳолининг юзага келиб қолган вақт талаб ва сермеҳнат турмуш тарзига, турли ижтимоий-иқтисодий, табиий қийинчиликларга, турли дин ва мазҳабга мансуб кишиларнинг бир жамиятда яшаши билан боғлиқ ўзаро диний-фалсафий таъсирлашувларга мослаб бориш зарурати пайдо бўлади. Бу зарурат Қуръон ёки пайгамбар ҳадисларини тафтиш қилишни эмас, аксинча, уларни муайян гуруҳнинг эҳтиёжлари доирасида талқин этишни тақозо этади.

Сир эмаски, коммунистик мафкура зўравонлиги натижасида диний эътиқодга жиддий путур етди. Шу фаторат оқибати ўлароқ бугунги кунда дин, унга боғлиқ ҳолда таркиб топган маънавият ақидалари билан сармоянинг шарият нуқтаи назаридан ноҳалол жамланиши ўртасида зиддият пайдо бўлаётгани йўқ. Аммо халқ маънавий руҳини тўлароқ тиклай боргани сари зиддият ёки танглик юзага қалқиб чиқа бошлайди. Албатта, бу ўринда гап “антагонистик” зиддият тўғрисида кетаётгани йўқ, аксинча, тикланаётган маънавий қадриятлар билан, миллат тушунчасидаги диний-ижтимоий адолат билан унга унчалик ҳам мос келмайдиган ижтимоий-иқтисодий воқелик хусусида бормоқда. Негаки, бугунги вазият кечаги декларатив иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий тенглик воқелигидан ҳам, инқилобдан олдинги диний ақидалар ҳукмронлик қилган анъанавий жамият воқелигидан ҳам кескин фарқ қилади.

Биз бугунги кунда дунёвий жамият қуряпмиз-ку, унга диний тафаккурнинг, дин билан боғлиқ маънавий қадриятларнинг нима алоқаси бор, деган савол туғилиши табиий. Аммо дунёвий жамият, ҳатто либерал демократия тамойиллари ҳам, аввало, ўша диний тафаккурга, диний ахлоқ меъёрларига таянади. Демак, диний ахлоқ меъёрлари ижтимоий адолат мезони ҳамдир.

Биз Фарб мезонларини, шу жумладан, иқтисодий муносабатларини ҳам мил-

Тўхтамурод ЖўРАЕВ,
Ўзбекистон Фанлар академиясининг
Президенти

*Мухтарам
бош муҳаррир!*

*Етти йил ва
етмиш йилни
қиёслаб фикр
билдиришимни
сўрабсиз. Мен-
га қолса, муста-
қиллик йилла-
ридаги ҳаёти-*

*мизни мустамлака шароитидаги етмиш
йил, ҳатто юз йилга ҳам асло солишти-
риб бўлмайди. Мана, ўзимдан қиёс —
бугун ёшим олтмишдан ошган бўлса ҳам
ўзимни энди етти ёшга киргандек ҳис
қиламан. Тутқунликдаги қушга қафас ол-
тинданми, темирданми — барибир
қафас. Чунки унинг энг улуғ орзуси озод-
лик ва эркинликдир. Шу боис киши —
бойдир, камбағалдир — аввало, хур ва
озод бўлсин!*

*Менинг ёшлигим уруш ва урушдан
кейинги оғир йилларда кечган. Қишлоқ-
да туғилиб ўсганимдан ўша даврдаги
қишлоқ ҳаётининг барча икир-чикири-
дан яхши хабардорман, ҳаммасини бо-
шимдан ўтказганман.*

*Пахтадан бошқа экин экиш мумкин
эмас эди. То декабрь, ҳатто январь ой-
лариғача пахта, кўрак териш давом этар-
ди. Мактаб болалари, талабалар чидаб
бўлмас шароитларда ҳам икки-уч ойлаб
пахта даласида бўлар эди. Ўқиш билан,
таълим-тарбия билан ҳеч кимнинг иши
йўқ. Шукрки, мустақиллик туфайли бун-
дай ҳоллар барҳам топди.*

*Мен фан доктори, профессор, инсти-
тут директори бўлсам ҳам илк бор 1977
йилда чет элга борганман. Шунда ҳам
аввал Москвага, КПСС Марказий Қўми-
тасига чақириб, бир талай йўриқнома-
лар бериб, сўнгра жўнатганлар. Дейлик,*

лий шароитимизга, кундалик турмуши-
мизга қандай мослаймиз? Яна ўша эски
ақида — “шаклан..., мазмунан...”га амал
қиламизми? Ёки масалага теранроқ ён-
дашиб, уларни ўзаро чоғиштириш йўли-
дан борамизми? Тўғри, демократиянинг
ғарбча ёки шарқча кўриниши бўлмай-
ди. Жамиятда у бўлиши ёки бўлмасли-
ги мумкин. Лекин уни қарор топтириш-
да маҳаллий шарт-шароит, мавжуд мил-
лий институтларни ҳисобга олмаслик
мумкин эмас. Ўзбек жамиятида ўзини
ўзи бошқариш тамойили маҳалла му-
ассасасига таянади. Бинобарин, халқ-
нинг ҳокимиятни бошқаришдаги иш-
тирокини айнан шу муассаса орқали
амалга ошириш демократия тамойи-
лига тўлиқ мос келади. Ёки чойхона
институтини олайлик. Меҳр — кўзда
дейилганидек, инглизлар пабда, фран-
цузлар қаҳвахонада дўстона муносабат-
ларни йўлга қўйса, ўзбеклар улфатла-
рига чойхонада ош беради. Жамоада-
ги аҳилликни мустаҳкамлашда ҳам,
дўстона алоқаларни йўлга қўйишда ҳам
унинг аҳамияти беқиёс.

Ғарб кишилари назарида, японлар-
нинг уруғ-аймоқчилик, қариндош-уруғ-
чилик ва жамоачиликка асосланган эр-
кин бозор муносабатлари ҳали-ҳануз
қонунбузарликка ўхшаб кўринади. Шу
билан бирга, япон иқтисодиётининг рав-
нақда касаба уюшмаларининг компани-
ялар ичида бўлиши, ходимларни фақат
иш стажига қараб рағбатлантириш ба-
робарида айни шу омилнинг муҳим ҳис-
саси бор эканини ҳеч ким инкор ҳам эта
олмайди. Демак, эркин бозор муноса-
батлари фақат либерал демократия
(Америка Қўшма Штатлари), индивиду-
ализм ҳукмрон жамиятларда ўзини
оқлайди, деган тушунча унчалик тўғри
эмас. Ҳатто Ғарбий Оврупо мамлакат-
ларида ҳам социал демократия тамо-
йиллари устунлик қилади.

МИЛЛИЙ ЎЗИГА ХОСЛИКНИНГ АҲАМИЯТИ

Иқтисодий тараққиётга халқнинг
кўҳна тарихи, анъаналари, урф-одатла-

Ҳиндистонга борадиган бўлсангиз, дастлаб Москвага, у ердан яна Тошкентга, Тошкентдан эса Дехлига учар эдингиз. Қайтишда ҳам аҳвол шундай эди. Тағин денг, бундай “шараф”га ҳар ким ҳам муяссар бўлавермас эди. Бугун-чи? Ҳар кун юзлаб, минглаб фуқароларимиз пойтахтимиз Тошкентдан ер юзининг турли нуқталарига жўнаб кетмоқда ва ишини битириб, соғ-омон қайтиб келмоқда. Буни кечаги кунга қандай солиштириш мумкин, айтинг!

Вазият шу даражага етган эдики, ҳатто ўзбеклар орасида ўзбекман дейишга ор қиладиганлар ҳам пайдо бўла бошлаган эди. Олиму зиёлилар даврасида ҳам, бошқа йиғинларда ҳам бир оғиз ўзбекча гапириб бўлмас эди. Ўзбекча гапирадиганлар қолоқ, маданиятсиз ҳисобланарди.

Мен бошқа тилларни, шу жумладан рус тилини ҳам ўрганишга доим даъват қилиб келганман, лекин зинҳор-базинҳор она тилини унутиш ёки билмаслик ҳисобига эмас! Она тилига беписанд қараган одам қандай қилиб ўз халқини, миллатини ҳурмат қилсин! Унда Миллий Фурур қандай шаклланади? Она Тил — Она Ватан — Она Тупроқ!

Етти йил мобайнида мустақил ривожланиш йўлида кўйган дадил қадамларимиз, иқтисодийда, сиёсатда, маънавиятда эришган ютуқларимиз неча-неча етмиш йилликларга татийди. Бу — кўз кўриб, қулоқ эшитиб турган ҳақиқатдир. Бу ҳақиқат дўстларимизни суюнтириб, душманларимизни куйинтираётгани ҳам маълум. Афсуски, ютуқларимизни тан олгиси келмаётган, кўра-била туриб ғашлик қилаётганлар ҳам, яккам-дуккам бўлса-да, учраб турибди. Аммо уларнинг асл нияти бошқа. Шу ишларнинг бошида ўзлари турмаганига чидай олмаяпти улар!

Ит хурар — карвон ўтар. Йўлбошчимизнинг гапи — гап: халқимизнинг қарори қатъий — орқага қайтиш йўқ! Мустақиллигимиз абадий!

ри, дунёқараши тўсқинлик қилади, умумиқтисодий қонунларни жамият ҳаётига татбиқ қилиш қийинчиликлари зикр этилган тўсиқларни енгиб ўтиш билан боғлиқ, деган нуқтаи назар ҳам мавжуд. Бир қарашда, бунда ҳам жон бордай. Бироқ кейинги 20-30 йилнинг нари-берисида иқтисодий мўъжизалар яратаётган Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари тажрибасига эътибор қилинса, ўша миллий ўзига хосликлар тўсиқ эмас, аксинча, тараққиётнинг муҳим омили бўлиб ҳам хизмат қилиши мумкинлиги кўзга ташланади.

Сир эмаски, ҳар бир янгилик ниманидир рад этади, кимнингдир манфаатларига дахл қилади, жамиятда ҳукмрон бўлиб келган қадриятларга бошқача кўз билан қарашга, ҳатто уларни қайта баҳолашга сабаб бўлади. Халқ ҳеч нарса-ни қадриятлар алмашувичалик оғриниб қабул қилмайди ва ҳеч нарсага бу қадар кескин қаршилик кўрсатмайди. Негаки, у ҳаминиша нимагадир суяниб яшашга, келажакка умид билан боқишга одатланган. Уларга янги бир таянч нуқтасини топиб бермай туриб, борини рад этиш фожиали оқибатларга сабаб бўлади. Собиқ СССР барбод бўлишининг асосий сабабларидан бири сифатида иқтисодий таназзул баробарида қадриятларнинг топталгани тилга олинаётгани ҳам бежиз эмас. Нима бўлганда ҳам, янгилик одамларнинг эртанги кунга бўлган ишончига дахл қилмаслиги керак. Тараққиёт олдидаги саросима — шахснинг эртанги кунга ишончи йўқолиши эҳтимолидан келиб чиқадиган руҳий ҳадикдир. Бинобарин, тарихнинг бурилиш даврларида янгиликни халқ онгига унинг эртанги кунга бўлган ишончига, қолаверса, эътиқодига дахл қилмайдиган тарзда сингдириш эҳтиёжи туғилади. Зотан, инсоният тарихидаги энг кўп қон тўкилишлар ҳам муайян халқнинг эътиқодини, урф-одатларини, маънавиятини, яшаш тарзини ўзгартиришга қаратилган уринишлар боис содир бўлган. Дарҳақиқат, булар — халқнинг

миллий ўзига хослигидир. Уларга дахл қилиш унинг эгаменлигига, эркига тажовуз қилиш демақдир. Лекин, эътироф этмоқ жоизки, халқларнинг урф-одатлари, дунёқараши, эътиқоди тараққиётга тўсқинлик қилиб қолган замонлар ҳам бўлган. Шунинг учун ҳам, янгиликни қабул қилиш баробарида айрим кўникма ва тушунчалардан воз кечишга тўғри келади. Масалан, христиан ақидалари тадбиркорлик ва судхўрлик билан келиша олмаган бир пайтда бундай фаолият турлари билан фақат “ғайридинлар” — яҳудийлар шуғулланар эди. Ўрта асрларда хўжалик юритиш этикаси маҳсулотнинг одил баҳоси ва рақобатсизликка асосланган эди. Бундай тушунчани даставвал яҳудийлар ўзгартиришга эришди. Бунинг боиси шунда эдики, қишлоқ хўжалик экинлари етиштириш билан машғул бўлган яҳудийлар диний маросимларини тўлиқ адо этиш имконига эга эмас эди. Айнан шу ҳол уларнинг савдо-сотик ва молиявий тижорат билан шуғулланиб кетишига сабаб бўлди.

XVI асрнинг биринчи ярмида Женева шаҳрининг диктатори Ж.Кальвин асос солган протестантизм тизими — кальвинизм дунёвий ҳаётни бус-бутунча черковга бўйсундиришга эришганига қарамай, буржуача тадбиркорликка йўл очиб берди. Кальвинизм, худо ҳар бир кишининг яхши-ёмонлигини олдиндан пешонасига ёзиб қўяди, деган ақидани илгари сурган бўлса-да, ҳар бир диндор илму амали билан Яратганнинг “суюкли бандаси эканини исбот қилиши мумкинлиги”ни ҳам инкор этмас эди. Мазкур ақида христиан аҳлининг онгида тўнтариш ясади, яъни христиан динига мансуб буржуазия ҳам тадбиркорлик билан шуғулланишига қулай имконият яратди.

Фарбда кўплаб христианлик тармоқлари пайдо бўлиши сабабларидан бири ҳам ҳукмрон аъна, дунёқараш ва урф-одатларни давр талабига мослаб ислоҳ қилиб бориш заруриятдан юзага келган, яъни шу тариқа диний ақидалар

билан янгилик ўртасидаги зиддиятларни бартараф этиш йўллари изланган. Христианликнинг энг йирик тармоғи бўлмиш Рим католик черкови таъсири ривожланган мамлакатларда камайиб бораётгани сабабларидан бири ҳам ана шунда. Мазкур черковга итоат қилувчиларнинг асосий қисмини дунёнинг энг қоқоқ мамлакатлари фуқаролари — Лотин Америкаси ва Африка қитъаси аҳолиси ташкил этади.

Тараққиёт хўжалик юритиш ва маиший турмуш этикасига ўзгартишлар киритиб бораверади. АҚШ учун аънавий бўлган протестант, пресвитериан, методист, епископал черковлари ҳам аста-секин таназзулга юз тутиб, уларнинг ўрнига майда ва мустақил черков ташкилотлари вужудга келмоқда. Чунки улар жамоанинг оддий аъзоларига яқинлиги, диндорларнинг эҳтиёжларига тезроқ мослаша олиши билан ҳам муҳим аҳамиятга эга. Эркин бозор шароитида, ҳатто эътиқод масаласида ҳам, бозорнинг талаб ва тақлифлари амал қилиши қизиқ бир ҳол.

Муайян бир мамлакатнинг бозор муносабатларига ўтиш тажрибасини бевосита ўзлаштириш намунаси сифатида Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларини тилга олиш мумкин. Сянган (Ҳонг-конг), Жанубий Корея, Таиланд ва Сингапур каби мамлакатлар учун Япония тажрибаси муҳим ўрин тутди. Меҳнат, ҳамкорлик ва ҳамжихатлик борасидаги конфуцийча этика умумийлиги, диний-маданий дунёқараш ва қадриятлар яқинлиги Кунчиқар мамлакат тажрибасини бевосита ўзлаштиришда айтарли мушкулот туғдирмади. Шу билан бирга, Фарб мамлакатларининг бозор муносабатларига ўтиш тажрибасини, ўртадаги тафовутлардан қатъи назар, фақат Япония муваффақиятли ўзлаштирди. Бу борада Иккинчи жаҳон урушидан кейин унинг худудини АҚШ оккупация қилиб олгани ва бутунлай вайрон этилган иқтисодиётни тиклашда америкаликлар ҳар томонлама ёрдам берганини ҳам ҳисобга олиш керак. Японлар

хўжалик юритишнинг фарбча усуллари-ни мажбурий-ихтиёрий равишда ўз урф-одатлари, анъаналари ва яшаш тарзига мослай олди. Синчиларнинг фикрича, японларнинг шоли етиштиришдаги ўта машаққатли ва зерикарли даражада майда меҳнат малакаси иқтисодий мўъжизалар яратишда муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилган. Мазкур малака янгиликни қабул қилиш мушкулотини енгишда қўл келганини айтиб ўтиш жоиз.

Тўғри, хўжалик юритишдаги миллий анъаналар айрим ҳолларда иқтисодий ўсишга монелик ҳам қилмоқда. Кейинги йилларда япон менежментининг асосларидан бири бўлмиш хизматчиларни лаёқатига қараб эмас, фақат корхонада неча йил ишлаганига қараб рағбатлантириш ва мансабга тайинлаш қобилиятли ёшларни қўллаб-қувватлаш, уларнинг салоҳиятини тўлиқ рўёбга чиқаришга тўсқинлик қилмоқда. Бу эса кейинги йилларда кузатилаётган иқтисодий турғунликка сабаб бўлди, деган мулоҳазалар бор.

Бошқа мамлакатлар тажрибасини бевосита ўзлаштириш ҳамма ҳам қўл келавермайди. Масалан, Лотин Америкаси мамлакатлари АҚШ тажрибасидан айнан нусха кўчириш йўлини тутиб жиддий қийинчиликларга дуч келди. Шахслар тадбиркорлигига асосланган меҳнатга протестантча муносабатни ("Худога етишишнинг энг яқин йўли — меҳнат") католикчилик қабул қила олмади. Меҳнатга протестантча муносабат кўп жиҳатдан тасаввуфнинг нақшбандийлик оқимиغا асос солган Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари истеъмолга киритган "Дил — ба ёру даст — ба кор" ақидасини эслатади.

Марказлаштирилган тақсимот ва режали иқтисодиётдан бозор муносабатларига ўтиш даврини бошдан кечириётган янги мустақил давлатлар, хусусан, Ўзбекистон шароитида тарихнинг, анъаналар, урф-одатлар, яшаш тарзи ва халқ дунёқарашининг қандай ўрни бор, деган ҳақли савол туғилади. Янги дун-

ёқараш ва тафаккурни шакллантириш учун тарих, маънавият, анъаналар, маданият, миллий яшаш тарзи бизга нечоғлиқ қўл келади?

Тадбиркорлик ва бозор шароитидаги ҳаёт қоидаларининг халқимиз онгига қийинчилик билан сингаётгани сабабини узоқ тарихдан ёки миллий урф-одатлардан эмас, аксинча, яқин ўтмишдан, "рустамлака" давридан излаш керак бўлади. Негаки, етмиш йилдан ошиқроқ вақт мобайнида умумдавлат миқёсидаги "крепостнойлик"ни бошдан кечирган халқ руҳиятидаги давлат — тақсимотчи амалдорлар қўлига қарамликни бир зарб билан енгиш мумкин эмас. Боқимандалик — етмиш йилдан зиёдроқ вақт мобайнида халқ онгида шаклланган танбаллик эмас, аксинча, мулксизлик ва эрксизлик одамни не кўйларга солиши мумкинлигини кўрсатувчи ҳаёт тарзидир.

Бир лаҳза марксчасига, ҳамма нарсани манфаат белгилайди, деб фараз қилайлик-да, боқиманданинг аҳволини кўздан кечирайлик. Бу ҳолатда ўзини боқиб турган тақсимотчи раҳбарни танқид қилиш у ёқда турсин, ундан ҳақини талаб қилиб олишнинг ўзи ўлимдан қийин. Шунда у нима қилади? Қандай йўл тутуди? Ўйлаб ўтириши ҳам шарт эмас. Унинг учун жонажон партияси ўйлаб, ҳамма нарсани ҳал этиб қўйган: ўз-ўзингни танқид қил. Демак, "янги совет кишиси"нинг манфаатига ўз-ўзини танқид қилишдан бошқа нарса зид келган. Бечора, ватанини ҳам юқоридан кўрсатма билан севган. Севганда ҳам умри бино бўлиб қадам босмаган тундраю кутбни кўшиб севган. Унга нимани севишнинг, қаерни ватан деб билишнинг фарқи йўқ. Сев, дейишса, бас, севаверади. Сабаби — мулкидан айрилган киши учун ватан, миллат мавҳум бир тушунчага айланиб қолади.

Мулксиз киши тадбиркор бўлиши мумкинми? Йўқ. Чунки қонуний йўл билан бойлик орттириш учун унинг қўлида на тажриба ва на бошланғич сармоя бор. Тадбиркор учун эса совет даврида бо-

йишнинг битта йўли бўлган ва у ҳақоратомуз сўзлар билан “товламачилик”, “ўғрилиқ”, “юлғичлик”, “олибсотарлик” деб аталган. Ва у ҳам қонунлар билан тақиқланган.

Боқиманда кишининг онгига ватанига эғалик ва эркинлик туйғусини тезроқ сингдириш учун унга мулк бериш лозим. Шунда у мулкни ватан деб биладиган, унинг дахлсизлиги учун ўзи қайғурадиган бўлади. Унинг тушунчасидаги ватан Ўзбекистон сарҳадлари қадар кенгайиши учун эса унга тарихни, маданиятни уқдириш, халқнинг маънавий руҳини тиклаб бериш керак. Республика ҳукуматининг маънавият муаммоларига, миллий ғурурни юксалтиришга, миллат тарихи, аънаналари, урф-одатларини тарғиб қилишга, шунинг баробарида умумбашарий қадриятларга, демократия тамойилларини қарор топтиришга муҳим аҳамият бераётгани сабаби ҳам шунда. Чунки ялпи глобаллашув жараёнида фақат миллий-маънавий қадриятлар билан чекланиш миллий маҳдудликка етаклайди; уларга мутлақо эътибор бермай бошқа жамиятлардан нусха кўчириш, уларнинг қадриятларини механик равишда ўзимизда жорий қилиш эса миллий ўзига хосликни қурбон қилишга сабаб бўлади. Мамлакатимизда тарихни, миллий аъналарни, маънавий меросни қайта тиклаш борасида амалга оширилаётган тадбирлар айнан шу хайрли мақсадни юзага чиқаришга йўналтирилгандир.

Янги пайдо бўлаётган мулкдорлар ўртасидаги муносабатларни қонун йўли билан изга солиб туриш ҳам мумкин. Бироқ бу борада халқнинг бой маънавий мероси ҳам муҳим ўрин тутагидан кўз юмиб бўлмайди. Чунки қонунларга амал қилиш кўникмаси замирида ҳам маънавият ётади. Шунинг учун ҳам давлат эркин иқтисодиёт шароитида маънавият ифодачиси сифатида фаолият кўрсатади. Зеро, унинг ҳуқуқий асослари халқ маънавиятига таянади. Гарчанд Адам Смит иқтисодиёт ва маънавиятни бир-биридан узил-кесил аж-

ратиб тадқиқ қилган бўлса-да, Макс Вебер уларни эркак ва аёлга менгзаган эди. Унинг фикрича, маънавиятдан уруғланмаган иқтисодиёт бепушдир.

Бозор муносабатларини жорий этишда аъналарнинг ўрни тўғрисида гап кетганда аввало шуни эсга олиш жоизки, ўзбек халқи азал-азалдан меҳнатсевар, бардошли, ижрочи ва жамоапарвардир.

Франциядаги Иккинчи Гренобль университетининг профессори И. Самсоннинг ҳисоб-китобига кўра, собиқ социалистик мамлакатларда бозор муносабатларига ўтиш даврида хўжалик фаолиятини барқарорлаштириш — 3-5 йилни, иқтисодиётни эркинлаштириш — 2-5 йилни, хусусийлаштириш — 10-20 йилни, таркибий қайта қуриш эса 5-15 йилни талаб этади. Демакки, ўтиш даври — 15-20 йилга чўзиладиган жараён. Ўзбекистонда мустақилликнинг етти йили мобайнида И. Самсон санаб ўтган жараёнларнинг кўпчилиги ниҳоясига етказилганини кўриш мумкин. Бунда халқимизнинг зикр этилган хислатлари муҳим ўрин тутаётгани шубҳасиз.

Яқин ўтмишда собиқ СССР раҳбарияти мазкур хислатларни суиистеъмол қилиш ҳисобига пахта мустақиллигига эришмаганмиди? Халқимизнинг кўпга келган тўй қабилида фикрлашдан устомонлик билан фойдаланганлар уни мардикордек ишлатиб, каналлар, ҳовузлар қаздирмаганмиди; чўлларни обод қилдириб, мамлакатимизни хомашё базасига айлантирмаганмиди? Деҳқон ҳам мулк эгаси бўлган шароитда таркиб топган дунёқараш ва аъналар ялпи социалистик крепостнойлик даврида халқнинг ўзига қарши қаратилган, уни қайтадан қул қилиш воситасига айлантрилган эди.

Юртимиздаги табиий иқлим шароити, деҳқончилик маданияти, узлуксиз ташқи тажовузлардан биргалашиб ҳимояланиш эҳтиёжи азалдан жамоачилик кайфиятини шакллантирган. Бугун эса ана шу омил асосида маҳаллий ўз-ўзини бошқариш ва тўлақонли демо-

кратияни вужудга келтириш учун муҳим пойдевор сифатида хизмат қилиши мумкин бўлган маҳалла муассасаси қарор топди. Боз устига, бугунги иқтисодий ислохотларнинг муваффақияти ҳам кўп жиҳатдан уларнинг маҳалла ва қишлоқларга қай даражада кириб боришига боғлиқ.

Фарбда христиан динининг протестант оқими таъсирида вужудга келган индивидуализм тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи вазифасини ўтаган бўлса, Шарқда жамоа мўъжизалар яратишга имкон берди. Кунчиқар мамлакатада коллективизм шу даражадаки, йирик компанияларда ишловчилар бир мавзеда яшайди, уларнинг ҳатто қабристонлари ҳам бир. Бир жамоадан бошқасига ўтиб кетиш хоинлик ҳисобланади. Бу ҳол кўп жиҳатдан боя таъкидлаб ўтганимиз маҳалла феноменига ўхшаб кетади. Маҳаллада ҳам одамлар бири-бирини танийди, ҳурмат қилади, алдамайди, жамоатчилик фикри билан ҳисоблашишга мажбур.

Кичик жамоанинг катта жамоадан кўра яшовчанлигини ҳаётнинг ўзи қайта-қайта исботлаётди. Дунё иқтисодий-иқтисодий ва ўртача корхоналар ишлаб чиқараётган маҳсулотларнинг улуши жуда салмоқли. Маҳаллага ўхшаш муассасалар дунёнинг бошқа мамлакатларида иқтисодий мўъжизалар яратмоқда. Бунга Парагвайдаги меннонитлар, АҚШдаги гамиш ва Исроилдаги киббуц коммуналари мисол қилиб келтириш мумкин. Хуллас, иқтисодий ютуқларга эришишда ҳам, ижтимоий муаммоларни ҳал этишда ҳам маҳалланинг аҳамияти бекиёсдир.

Шу мисоллардан ҳам кўринадики, тараққиётни таъминлашда миллий ўзига хослик, халқнинг урф-одатлари, маданияти, дунёқараши муҳим аҳамият касб этиши мумкин. Ҳамма гап халқ маънавияти, тафаккури ва интилишларини, унинг манфаатларидан келиб чиққан ҳолда жамият равнақига хизмат қилдира билишда.

ЯНА ЎША ШАРҚУ ФАРБ

Иқтисодий эркинлик кишини бизнинг шароит учун ҳам мутлақо янги ўйин қоидаларини қабул қилишга мажбур этади. Лекин бу қоидаларни қайси истиснолар билан қабул этиш керак, халқимиз тийнатидаги қайси фазилатларни, маҳаллий шарт-шароитнинг қайси жиҳатларини улар билан омухта қилиш мумкин?

Маънавий руҳи ислом тамаддуни вужудга келтирган ахлоқ меъёрларидан иборат бўлган бу киши судхўрликни ўзи учун ҳаром деб биладими, ўзини биронинг ҳақиқа хийнат қилишдан тия оладими? Ёки совет давридаги диний эътиқод деформацияси устун келадими? Ва ёки яна бир йўл — қонун таъқиқламаган ҳар бир нарсани мумкин деб биладиган Фарб прагматизми тўғридан-тўғри қарор топадими? Бугунги намозхон саккиз соатлик иш вақти ибодатига имкон бермаган чоғда нима қилиши керак?

Бу саволларга жавоб топиш осон эмас. Чунки бугунги воқелик жамият олдида зудлик билан ечилиши лозим бўлган янгидан-янги маънавий муаммоларни қўймоқда. Энг қийин жиҳати шундаки, бу муаммоларни ҳал этишга зарур бўлган вақтнинг ўзи йўқ — биринкетин янги мулкдорлар пайдо бўлиб бормоқда. Энди уларга "совет кишисининг ахлоқ кодекси" тўғри келмайди.

Биз бугун шахс мулкдорлигига, эркинлигига асосланган маърифий жамият қурапмиз. Ҳар бир жамият — алоҳида ҳодисадир. Улар бир-бирини маконда ҳам, замонда ҳам такрорламайди. Ижтимоий фикр ҳам шундай. Демак, биз қураётган жамият маънавий кадриятларни истифода этишда ҳам, дунё тажрибасини ўрганишда ҳам янгича ёндашув ва меъёрларга эҳтиёж туғдиради.

Шу ўринда бир истиҳолани айтиб ўтиш ўринлидай кўринади. Бундан уч-тўрт йил муқаддам тасаввуф илмининг пешволаридан бири Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг таваллуд санаси

зўр байрам қилинди. Ул зот қолдирган маънавий мерос юзасидан турли анжуманлар ўтказилди. Шубҳасиз, маънавиятга бундай муносабат миллатнинг ўзини таниб олиши, миллий ғурурининг юксалишида муҳим аҳамият касб этади. Аммо илмий жамоатчилигимиз, менинг назаримда, ўша пайтда масаланинг яна бир муҳим жиҳатини эътибордан четда қолдиргандек бўлди. Яъни биз Нақшбанд таваллудини нишонлаш билан боғлиқ тадбирларни ўтказганда бир йўла кураётган янги жамиятимиз дуч келаётган маънавий, ахлоқий муаммоларни ҳал этишга ҳам эътиборни қаратишимиз керакмиди, деб ўйлайман. Бинобарин, ҳазратнинг “Дил — ба ёру даст — ба кор” ақидаси бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини заррача йўқотган эмас ва у биз қурмоқчи бўлаётган дунёвий жамиятга тўлиқ мос келади ва мустаҳкам маънавий пойдевор бўлиб хизмат қилиши мумкин. У ҳеч кимга ўз эътиқодини кўз-кўз қилмасликни, бировлар кўрсин учун тақводор бўлиш гуноҳ эканини шарт қилиб қўяди. Унга амал қилсак, эътиқод масаласида ақидапарастликка оғиб кетмаймиз. Қолаверса, боя таъкидланганидек, Фарб мамлакатлари, жумладан, Америка Қўшма Штатларининг бугунги равнақиға айнан шунга ўхшаш ақидани илгари сурган христианликнинг протестантизм оқими йўл очиб берган эди. Демак, биз иқтисодий жиҳатдан бақувват бир давлат қуриш йўлида маънавий муаммоларни ҳал эта бориш учун мазкур ақидага бемалол таянишимиз мумкин.

Лекин, такрор бўлса ҳам айтиш керакки, биз янги жамият қуриш йўлида узоқ ва яқин ўтмишимиздан ҳам, четдан ҳам нусха кўчира олмаймиз. Дунёда кечаётган иқтисодий, сиёсий, жўрофий-сиёсий, жўрофий-иқтисодий ва жўрофий-стратегик жараёнлар, ялпи глобаллашув, жаҳоннинг “катта бир қишлоққа айлана бориши” очиқ ва эркин жамият барпо этиш йўлида мавжуд миллий анъаналар, миллий тафаккур билан биргаликда умумбашарий қадриятларни ҳам жорий эта боришни талаб қилади.

АҚШ Президентининг рафиқаси Хиллари Родхем Клинтон “Бир болага етти маҳалла ота-она” китобида бугунги кўни-кўшнани, маҳалла-кўйни ўзаро бегоналаштириб қўяётган глобаллашув жараёни ҳақида бундай деб ёзган эди: “...кўпчилигимиз учун маҳалла илгариги кўринишини йўқотганини ҳам унутмаслигимиз керак. Тўғриси айтганда, замонавий маҳалла манзарасини тасвирлаб бериш ниҳоятда қийин. Айни пайтда маданиятларимиз тасаввур қилиш ҳам мушкул бўлган бўлақларга бўлиниб кетган. Катта оилаларнинг нафақат бир уйда, балки бир шаҳарда яшаши мумкинлигини кўз олдингизга келтириш ҳам қийин. Кўпгина жамоаларда жиноятчилик ва кўркув одамларни эшикларини тамбалаб юришга мажбур этади. Илгари кўшнилари билан эшик олдида бемалол суҳбатлашган бўлсак, энди нимқоронғи хоналарга биқиниб олиб видео кўрамыз. Мейн Стритга чиқиб сайр этиш ўрнига автомобиллардан тушмаймиз, соя-салқинлардаги аллақандай дўконларни кезиб, умргузаронлик қиламиз. Эндиликда, бир замонлар бейсбол ёки крикет уюшмаларига қатнаганимиздай, ижтимоий муассасалар, черковлар, уюшмалар, сиёсий партияларга кўшилишни ўзимизга эп кўрмаймиз.

Бугунги маҳалла сарҳадлари шаҳар чегарасидан ҳам нарига чўзилиб кетган. Дунёга кўз очган қунимизданоқ биз мингминглаб кишилар билан юзлашамиз, радио, телевидение, газеталар, китоблар, компьютерлар, компакт дисклар, чўнтак телефонлари ва факс машиналарининг таъсирига дуч келамиз. Технология бизни ўзи яратган шахсиз улкан қишлоқ билан боғлайди”. (*Hillary Rodham Clinton. “It Takes a Village...”. “Touchstone Book Publishers”. Нью-Йорк, 1996 йил, 13-бем.*)

Бинобарин, глобаллашув жараёни қулайлик туғдирибгина қолмай, маълум маънода миллий қадриятларга путур етказиши ҳам мумкин экан.

Янги жамиятнинг маънавий, ҳуқуқий асосларини яратаётганда халқнинг дунёқараши, урф-одатлари, феъл-атвори,

анъаналаридан кўз юмиб бўлмайди. Демак, ҳеч бир жамиятга демократия тамаойилларини механик тарзда жорий этиш мумкин эмас. Бунга, аввало, халқни тайёрлаш керак. Халқни тайёрлаш учун эса ўша демократик тамаойиллар намуна сифатида олинаётган жамиятларда яшайдиган кишилар билан унинг ўртасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларни аниқлаб олиш ҳамда шунга мос равишда иш юритиш даркор. Чунки дунёқараш турлича бўлган жойда бирор тамаойил, ҳаттоки энг олижаноб демократия тамаойилидан ҳам нусха кўчириш ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин. Бунинг моҳиятини англаб етиш учун, аввало, Шарқ ва Ғарб кишининг жамият ва давлат билан муносабатлари ўртасидаги муайян тафовутларни аниқлаб олиш керак бўлади.

Ғарб кишининг эркинлиги бошқа бир кишининг эркинлиги бошланадиган жойда тугайди. Бу чегарани қонун белгилаб беради. Шунинг учун ҳам у қонун ўзи тарафда бўлган вақтда ҳеч ким билан муроса қилмайди. Жамоа таъсирида шаклланган ва тарбияланган (“Бир болага етти маҳалла ота-она” мақолини эсланг). Шарқ кишиси эса ўз эркини бошқа бир кишининг эрки билан ёки қонун билан эмас, жамоа фикри (*бу ўринда жамоа фикрини жамоатчилик фикри, ижтимоий фикрнинг маънодоши деб қарамаслик керак — муаллиф*), диний ва миллий урф-одатлар, анъаналар асосида қарор топган ахлоқ меъёрлари билан чегаралайди. Шунинг учун ҳам у ҳар бир хатти-ҳаракатини қўшнисининг эркига даҳл қилмаслик мажбурияти билан эмас, жамоа фикрига, умумий ахлоқ меъёрларига мос келиш-келмаслик билан ўлчайди. Демак, у Ғарб кишинидан фарқли ўлароқ, қонундан кўра жамоа фикрига кўпроқ қулоқ солади, ахлоқ меъёрларига риоя этишни мақбул кўради. У ҳар бир ишга киришишдан олдин одамлар бунга нима деркин, деган мулоҳазага боради, ўз эркини жамоа ҳукмига топширади. Унинг табиатидаги қизиққонлик билан эҳтирослари-

ни тўлиқ ифода этишдан ийманиш ҳиссини айнан шу жамоа фикри тарбиялаб боради. Мабодо шахснинг интилишлари ёки хатти-ҳаракатлари билан жамоа фикри ёки ахлоқ ўзаро зид келиб қолса, муаммо муросага бориш, кўпчиликка бўйсунуш воситасида ҳал этилади. Бундай ҳолда ахлоқ консерватизми устун келади ва унинг асосий ифодачиси бўлган тилда турфа маъноли сўзлар пайдо бўлади. Бу жараён қандай юзага келишини қуйидаги мисолдан ҳам билиб олсак бўлади. Дейлик, бир киши сиздан қарз сўради. Сиз гарчи, “Қарз сўраганнинг бир бети қора, бермаганнинг — икки бети” деган мақолни билсангиз ҳам, бу вазиятда қарз сўраган кишини нотариусма-нотариус судраб юрмайсиз. Чунки мусулмончиликда азалдан холис кишилар гувоҳлигидаги лафз — ваъда ҳар қандай ҳужжатдан устун бўлган.

Унга пулим йўқ, деб ёлғон гапирасиз ёки “йўқ” демаган ҳолда унинг маъносини англатадиган бошқа бирор баҳонани ўйлаб топасиз. Чунки “йўқ” деганингиз жамоага маъқул тушмаслиги ва сиз ҳақингизда “қизганчиқ экан” деган гап тарқалиши мумкин. Албатта, бу гап эшитган қулоққа яхши эмас. Берай десаңгиз, ўша пулдан фойда олишни мўлжаллаб қўйгансиз ва танишингизга маълум фоиз эвазига қарз беролмайсиз. Чунки, гарчи қонун тақиқламаса ҳам, судхўрлик мусулмончиликда номақбул иш ҳисобланади. Бу энди — маънавий руҳини тўлиқ тиклаб олган кишининг қарашини.

Бундай жамоа кишиси ўз ёнидаги одам билан либерал бозор қонунлари талаб қилаётган каби, қандай рақобат қилишини ҳам бир тасаввур этиб кўрайлик. Албатта, бу — қийин иш. Сабаби — ўша “рақиб” унинг кўзига биринчи галда “нонини яримта қилиши мумкин бўлган” одам сифатида эмас, балки жамоанинг бошқа бир вакили, яъни “машина”нинг бошқа бир мурватчаси бўлиб кўринади. У ўз манфаатларини “рақибидан” ҳимоя қилишни ўйламайди, ак-

синча, “икки ёрти — бир бутун” деган фалсафа асосида фикрлайди. Бинобарин, шарқона дунёқарашга кўра, бозор шароитида шахслар ўртасида эмас, жамоалар ўртасидаги рақобат табиийроқ туюлади.

Демак, Шарқ ва Ғарб кишиси руҳиятидаги тафовутни “жамоа” ва “шахс” тушунчаларидан кўра, “қонунга бўйсунмиш” ва “жамоа фикрига бўйсунмиш” деган тушунчалар яхшироқ очиб беради.

Тил, аввало, ижтимоий ходиса. Демак, маҳаллий шарт-шароит, ижтимоий муносабатлар ҳам унда акс этиши табиий. Турфа маънолилик, серқатламлик аксарият шарқ тилларига тегишли. Айниқса, ўзбек адабиётида ўрта асрларда ва умуман ҳамма замонларда ҳам шеърятнинг устувор бўлиб келгани сабаби-да айнан жамоа ичидаги фикрини аниқ ифода этишга қийналаётган шахс — шоирнинг ахлоқ ва жамоа фикри домидан қутулиб кетиш йўлидаги изланишларидир. Бадий ифода теранлиги шу тариқа вужудга келган. Ҳатто муайян жамият олдида турган муаммолар ечимини излаган мутафаккирлар ҳам “шафтоли” деб қўя қолмасдан ривоятларга, маталларга зўр берганлар.

Бундай турфа маънолилик япон тилида ҳам мавжуд экан. Уни тадқиқ қилган олим Кейко Уэда бундай деб ёзади: “Япон тили гап қурилишидаги кўп маънолилик ўзаро мулоқот чоғида қийинчилик туғдиради ва ифода ранг-баранглиги ҳатто кундалик сўзлашувга кўп халал беради”. Ифода мавҳумлиги киши зиммасига аниқ бир масъулият юкламайди. Бу масъулиятдан қочиш замонавий тадбиркорлик ва прагматизм талаб этаётган аниқликнинг анъаналарга, ахлоқ меъёрларига тўғри келмаслиги билан боғлиқ. Натижада мақсадга эришиш, илтимос қилувчининг нафсониятига тегмасдан “йўқ” дейиш учун бошқа йўللار изланади. Чунки чўрткесарлик билан “йўқ” дейишни мавжуд ахлоқ меъёрлари сингдиrolмайди. Шарқ кишисининг назарида, жамоа ва ахлоқ меъёрлари қораламайдиган ҳар бир хатти-ҳаракат — тўғри.

Бўрибой АХМЕДОВ,
академик

АСР-
ЛАР-
ГА
ТЕНГ...

Мана, миллий мустақилликни кўлга киритганимизга ҳам етти йил тўлай деб қолди. Бу муддат кўпми ёки озми? Бундай қарасангиз, кўп эмас, бу — кечагина туғилган бола мактаб ёшига етди дегани, холос. Аммо Ватанимиз, миллатимиз босиб ўтган тарихий йўл нуқтаи назаридан қарасангиз, бу — жуда кўп ва салмоқли муддат. Бу муддатда моддий ва маънавий бойликларимизга эгалик қилиш ҳуқуқини ўз қўлимизга олдик. Мамлакатимиз раҳбарияти, шахсан муҳтарам Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг ташаббуси ва саъй-ҳаракатлари билан 130 йиллик мустамлака тузуми даврида топталган маънавиятимиз ва қадриятларимиз тикланди.

Миллий давлатчилигимиз тимсоли бўлган Амир Темурдек буюк инсоннинг хотираси кўп йиллар мобайнида атайлабдан таҳқирланди. Мақсад — халқнинг ўз давлатчилигига, ғурурига бўлган интилишини сўндириш эди. Ваҳоланки, Амир Темур — нафақат мамлакатимиз, балки жаҳон тарихида ҳам бениҳоя катта ўрин тутган шахс.

Фақат истиқлол шарофати билан бу буюк зот ҳаёти ва фаолиятига муносиб баҳо бериш имкони туғилди. Биз истиқлол даврида ул зотнинг ташвишларга тўлиқ ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолиятини ўрганиш ва тарғиб қилишда

анча-мунча ишларни амалга оширдик: кўпгина илмий ва илмий-оммабоп китоблар ва сахна асарлари яратилди. Озми-кўпми, бадиий асарлар ҳам ёзилди. Шунингдек, Амир Темур ва темурийлар даврида битилган тарихий асарларнинг бир қисми, масалан, Низомиддин Шомий ҳамда Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”си, Мирзо Улугбекнинг “Тўрт улус тарихи” ва “Зижи жадиди Кўрагоний” асарлари, Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий” китоби ўзбек ва рус тилларида нашр этилди.

Қисқаси, маънавият ва қадриятларимизни тиклаш борасида кўп хайрли ишлар қилинди.

Лекин қиладиган ишларимиз ҳали кўп. Темур ва темурийлар даврида қурилган меъморий ёдгорликларни тиклаш ва таъмирлаш ишлари ҳали охирига етказилганича йўқ. Нашр этилиши лозим бўлган асарлар ҳам сон-саноксиз. Бу обидалар ва китоблар қарийб 500 йил мобайнида яратилган. Агар моддий ва маънавий тараққиётимиз айнан ҳозирги суръатда давом этса, биз бир неча ўн йилликлар ичида бу вазифани уддаламоғимиз тайин.

Шу муносабат билан менинг иккита тилагим бор. Биринчиси — жуда катта куч ва маблағ талаб қиладиган бу ишни фақат ҳукумат зиммасига ташлаб қўймай, ҳаммамиз, биринчи гада сармоядорлар, фаоллик кўрсатишимиз зарур. Иккинчиси — буюк аждодларимиз ёки шонли ўтмишимиз ҳақида бирон бир асар ёзган пайтда фақат бор гапни айтиш, ҳақиқатни ёзиш лозим. Тарихий тадқиқот таҳлилни яхши кўради. Қуруқ баён усули билан тарих яратиш бўлмайди.

Аминманки, Темур ва темурийлар даври тарихи ва маданиятига оид келгусида яратиладиган асарлар теран таҳлил ва холислик асосида қоғозга туширилади. Фақат шундагина уларнинг умри узоқ бўлади.

Фарб кишиси ўз бизнесида манфаат нуқтаи назаридан — қайдан кўпроқ фойда олишни кўзлаб иш кўради. Шарқда эса ижтимоий муносабатларда қариндош-уруғчилик олдинги ўринга чиқади. Буни бояги мисол тасдиқлаганидек, япон жамиятида ҳам кўриш мумкин. Шарқ кишиси нотаниш одам билан шерикчилик асосида иш юритгандан кўра, фойда озроқ бўлса-да, қариндошини суяшни маъқул билади. Маҳалла-кўйнинг юзидан ўтолмайди. “Ўз уйим — ўлан тўшагим”, “Узоқнинг донидан кўра, яқиннинг сомони яхши”, “Кўпга келган тўй” каби мақолларнинг вужудга келиш сабаби ҳам шу. Бундай киши учун дунё маҳалла-кўй, қариндош-уруғ — қисқаси, жамоадан иборат. У бор — жамоа бор. Жамоа бор — у бор.

Агар мақолларни таммаддунинг ёки аҳоли тиғиз яшаётган жойдаги муносабатларни тартибга солиб турувчи ахлоқ меъёрларининг бир қисми деб тасаввур этадиган бўлсак, табиат ва ибтидоий ижтимоий муносабатлар, кўчманчиларга хос ҳаёт тарзи шароитида ўзини бутун борлиққа қарши қўяётган шахсни эмас, жамоанинг бир қисми деб биладиган кишини кўрамыз. У ўзини на бошқа кишига ва на оммага қарши қўя олади.

Бизнинг одамлар бир-бирини қўллаб-қувватламайди, аксинча, бирор нарсага эришган кишини кўра олмай оёғидан тортади, деган гаплар бот-бот қулоққа чалиниб туради. Бизга бу гапнинг ҳақиқатга нақадар тўғри келиши ёки келмаслиги муҳим эмас. Гап масаланинг психологик жиҳатида. Маълум бир жамоага мансуб кишилар, нега мен ҳам унинг даражасига етмадим, нега тўй кўпга келмай, бир кишига келди, деб ўйлайди. Бу — ҳали уруғчилик, жамоа қарор топмаган кезларда бутун борлиққа якка ўзи қарама-қарши турган кишининг қондан-қонга ўтиб келган туйғусидир. Бу туйғу тараққиётни ҳаракатга келтириб туради. Ўзликни ифода этиш рақобатини қарор топтиради. Аммо ҳеч ким жамоа фикрига қарши боришга ботина

олмайди. Жамоа фикрига қарши бора олмаган киши, албатта, зимдан иш юри-та бошлайди, ўзидан олдинлаб кетган кимсани камситишга, камчиликларини бўрттириб кўрсатишга, у ҳақда ҳар хил бўлмағур гаплар тарқатишга уринади.

Аслида ахлоқ меъёрлари бундай хатти-ҳаракатларни кескин қоралайди. Аммо, бошқа жиҳатдан қараганда, ахлоқ меъёрларига таянадиган жамоа фикри ўша номақбул хатти-ҳаракатлар эгасини ёмон маънодаги индивидуалистлик — худбинликдан тийиб туришга ҳаракат қилиб, яхши маънодаги индивидуализм — ўзликни тўлиқ ифода этишга интилишдан ҳам маҳрум этиб қўймапти-микан? Чунончи, атрофидагиларнинг гапига қулоқ солишга ўргатилган киши ўз интилишларини тўлиқ рўёбга чиқаришдан тайсаллаб туради, одамлар наздида нотўғри хатти-ҳаракат содир этишдан кўрқади. Бу эса фаолиятсизликка, бошқалар ютуғини кўра олмасликка сабаб бўлади. Мунофиқлик фақат Шарққа хос иллат, дейиш мутлақо нотўғри. Чунки жамоа фикри ҳамма жойда мавжуд. Шахс ва шахс, шахс ва жамоа (жамият) ўртасидаги манфаатлар орасида зиддият бор жойда мунофиқлик бўлиши табиий. Ҳар қандай жамоа умумий манфаат ва унга хизмат қиладиган умумий мафкура билангина тирикдир. Умумий мафкура ҳукмрон жойда жамоа аъзолари зиммасига тегишли мажбурият ва бурч юкланади. Бурч ё бажарилади, ё бажарилмайди. Бинобарин, мунофиқлик доимо жамоа фикри ва ахлоқ меъёрлари билан ёнма-ён юради.

Тўғри, шарқ ахлоқ меъёрлари тўғри сўзни айтиш одатини қораламайди. Шу билан бирга, у катталарнинг иродасига қарши бормасликни, уларнинг гапига қулоқ тутиш лозимлигини уқтиради. Аммо бу меъёрлар катталар ҳамиша ҳақ гапни гапиришидан далолат бермайди.

Шунинг баробарида катталарнинг ҳар бир хатти-ҳаракати жамоа фикрига мос келади, дейиш ҳам нотўғри. Негаки, улар ҳам биологик мавжудот. Кўпинча унинг биологик моҳияти ижтимоий

ҳаёт меъёрларига зид келиб қолади. Аммо у шунда ҳам меъёрларга қарши бора олмайди, энг осонини — мунофиқлик йўлини тутиб қўя қолади.

Мунофиқлик кишининг жамоа ёки жамоатчилик фикрига муносиб бўлиш йўлида камчилик ва гуноҳларини хаспўшлашга интилишидан, ўз манфаатларини жамоадан устун қўйиш истagini яширишдан келиб чиқади.

Инглиз шоири Р. Киплинг “Шарқ ва Фарб ҳақида баллада”сида, “Ў, Фарб бу — Фарб, Шарқ бу — Шарқдир. Улар еру кўқда қиёмат кўпиб, кунпаякун бўлмагунча бирлаша олмайди”, деб ёзган эди. Шоирнинг Фарб Шарқни мустамлакаси деб билган кезлари битилган ушбу сатрлари золимлар ва мазлумлар ўртасида ўзаро ишонч руҳи ҳаргиз қарор топмаслигини назарда тутди. Бу сатрларни бугунги кунда ҳам шиор қилиб кўтариб юрган кимсалар йўқ эмас. Лекин бугунги воқелик масалани бу тарзда қўйиш унчалик тўғри эмаслигини кўрсатмоқда.

Ўзини жамоасиз тасаввур эта олмайдиган ҳар бир кишининг ботинида ўзликни ифода қилишга ундовчи куч бор. Жамоа фикри бу кучнинг рўёбга чиқишига эш бўлиши ёки тўсқинлик қилиши мумкин. Ҳамма гап ушбу куч векторининг қандай мақсад сари йўналганига боғлиқ.

Жамоа кишиси ҳам индивидуалист сингари ҳасорат кўрсатишга қодир. У Турсуной Охунова, Стаханов, Павка Корчагин ёки япон камикадзелари каби ўз манфаатлари қолиб, жамоа учун, унинг манфаатлари учун жонини фидо қилишдан ҳам қайтмайди. Собиқ СССРда коммунистик мафқуранини кенг ёйишда айнан ана шу кайфиятдан кенг фойдаланилди. Гўё камбағаллар манфаатини ҳимоя қилиб майдонга чиққан ва коммунистик мафкура билан қуролланган йўқсиллар диктатураси ҳаммининг бирдай йўқсиллигига асосланган ҳокимиятнинг қарор топтирди. “Бойлар йўқолсин!” дейилди, бойлар йўқолди. “Камбағаллар

яшасин!” дейилди, камбағаллар яшаб қолди — ҳамма тенг бўлди. Лекин бу тенглик ҳеч кимга бахт келтирмади. Ҳамма бирдай юпунлашди, ҳамма бирдай худбин бўлиб қолди. Бу тенглик, мен ҳеч кимдан кам эмасман, деган бир иллатни урчишиб юборди. Муносабатлар ҳам шунга яраша дағаллашди.

Бир гайаналик танишим дабдурустан, нега СССРликларнинг ҳаммаси худбин, деб сўраганида дастлаб, тўриси, нима деб жавоб беришга бошим қотди. Мен бу масала хусусида кўп ўйладим, анча вақт жавоб изладим. Энди билсам, ялпи йўқсиллик муҳити бизнинг онгимиздан ўз қадрини билиш, нозик хулқ (этикет деймиз-да энди), тавозе каби эркин кишилар, аслзодаларга хос хусусиятларни сиқиб чиқарган экан. Сабаби — ҳамма тенг. Ҳеч кимнинг ҳеч кимдан тилқисиклик жойи йўқ: “Нега энди мен ўзим тенги кишига мулозамат қилишим керак?” Инқилобдан етмиш йил ўтиб, йўқсилларнинг мулки у ёқда турсин, йўқотадиган кишани ҳам қолмаган эди.

Совет кишиси фақат давлат ва мафкурага мулозимликни билар, негаки, у вақтлар фақат давлат мулкдор, давлатгина боқувчи эди.

Энди маълум бўлдики, минг йиллар мобайнида қарор топган ахлоқ меъёрларига риоя этиш учун инсон ўзини мулкдор сифатида, тарбияли шахс сифатида қайта таниши лозим экан. Ваҳоланки, шўро тузуми даврида айнан зиёлилар, мулкдорлар ва аслзодалар йўқ қилинган эди. Энди билсак, аслзодаларнинг қатли ом қилиниши, бадарга этилиши, йўқсиллар ҳаётининг жамият турмуш тарзига хос асл моҳият сифатида зўр бериб тиқиштирилиши кўполлик, мулозаматсизлик, беодоблик, ҳатто мужикчасига сўкиниб гаплашишнинг одамлар онгига сингиб кетишига сабаб бўлган экан. Хушмуомалалик эса “тўқнашув, зиддият, кураш сингари жамият ҳаётининг асосини ташкил этадиган нарсаларни юм-

шатишга имкон берувчи ижтимоий усуллар мажмуидир” (*Хосе Ортега-и-Гассет. “Дегуманизация искусства”. Москва, “Радуга” нашриёти, 1991 йил, 379-бет*). Ҳамма бирдай қашшоқ ва тенг бўлган жамиятда кишилар фақат мулкдор — давлат билангина икки букилиб, тилини ёғлаб гаплашади, захрини эса ўзи қаториларга сочади.

Ҳар бир жамият равнақида олдиға олижаноб мақсадларни кўя оладиган ва уларни амалга ошириш йўлида жонини жабборга бериши мумкин бўлган аслзодалар беқиёс ўрин тутади. Испан файласуфи Хосе Ортега-и-Гассет “Оманинг ғалаёни” рисоласида аслзодаларни мақсадсиз, замона зайлига қараб иш тутадиган оммадан айнан шу хусусиятларига қараб фарқлайди: “Биз хоҳлаймизми, йўқми, инсонлар жамияти ҳамиша аслзодалар жамияти бўлиб келган. Жамият аслзодалар бўлгандагина мавжуддир” (*ўша китоб, 49-бет*). Ёки: “Ҳақиқий аслзодалар учун ҳаёт — маънавий интизомдир. Аслзодаларни уларнинг ҳуқуқлари эмас, ўз ўзига бўлган талаб, ўз-ўзини тергаб туриш, бошқача айтганда, мажбуриятлари ажратиб туради” (*ўша китоб, 89-90-бетлар*). Бошқача айтганда, аслзодалар — миллатнинг бор маънавиятини, маданиятини ўзлаштирган, энг эҳши хусусиятларини ўзида мужассам этган ижтимоий қатламдир. Миллат улардан улги олади, улар сиймосида ўзини танийди.

Демак, ҳамма бирдай қашшоқ, иқтисодий жиҳатдан тенг бўлган жойда мужикча дунёқараш, “нега фалончининг машинаси иккита” каби ҳасадли кайфият қарор топади. Х. Ортега-и-Гассет ўша китобида одамлар тигиз яшаган жойда нозик ахлоқ меъёрлари қарор топишини таъкидлайди. Аммо кишилари мулкдор бўлмаган жамиятга бу гапнинг дахли йўқ.

Мулкдорлик замирида манфаат ва прагматизм бор. Манфаат — муайян тушунча. Боз устига, у жамоа мафкура-

си сингари мавҳум нарсалар учун фидойиликни талаб этмайди. Мулкдор нима учун заҳмат чекаётганини яхши билади. Қолаверса, тараққиёт зарурати жамоа фикридан эмас, аксинча, мулкдан, мулкдорликдан пайдо бўлади. Тўғри, ГУЛАГлар воситасида ҳам тараққиётга эришиш мумкин. Бироқ шахс манфаатларини кўзламайдиган, давлат эксплуатациясига асосланган тараққиёт узоққа бормади. Калтаклар зарби сусайиши, қамоқхона қулфларининг шарақа-шуруғи тиниши билан давлатга мардикорликдан чарчаган кишилар ҳамма нарсага лоқайд бўлиб қолади, “ўзи учун ўлмай кўяди”. Эркин жамиятда эса фуқаролар ҳуқуқий жиҳатдангина тенг бўлиши мумкин. Ижтимоий адолат йўқсилларча ялпи тенгликка ёки марказлаштирилган тақсимотга эмас, шахс ва мулкнинг дахлсизлигига, ўзликини ифода этиш имкониятлари мавжудлигига асосланади.

Шу ўринда шахсни фидойиликка ундаш билан ҳамма қатори бўлиш ўртасида зиддият йўқми, деган савол туғилади. Менимча, йўқ. Негаки, фидойиликда шахсий манфаатдан кўра жамоа манфаатлари устувор. Бироқ жамоа ана шу фидойиликни қадрлай оладими? Нега энди жамият ҳар бир аъзосидан уни талаб қилиши керак? Бунинг эвазига у аъзоларига нима беради? Ёки уларни руҳлантириш учун янги ахлоқ меъёрларини кашф этадими? Бунинг ўрнига шахснинг бойлик орттириш, фаровонликка интилиш йўлидаги саъй-ҳаракатлари жамият учун фойдали фаолият турларига йўналтирилса бўлмайдими? Уларни эса мафкура ҳам, маънавият ҳам эмас, айнан бозор талаби аниқлаб беради.

Бунинг учун ўша шахсга жамоа фикри халақит бермаса бўлгани. Лекин маънавиятга асосланмаган бозор ҳеч қачон маърифий бўла олмайди.

Маънавият тирик вужудга ўхшайди. У ҳам доимо ҳаракатда бўлмоғи, маълум маънода янгиланиб турмоғи, бошқа кадриятлар таъсирида бойиб бормоғи даркор. Йўқса, унинг мутаассибликдан фарқи қолмайди. Шу билан бирга, у буқаламун сингари турланмайди ҳам. Жамият олдида турган вазифалар, шарт-шароит нақадар ўзгармасин, унинг асосий тамойиллари собит қолади. Бу — жамиятнинг ўзига хослиги, мавжудлик шarti, умуртқа поғонасидир. Негаки, ахборотга асосланган ҳар қандай жамиятнинг ҳам анъанавий жамиятдан мерос қолган ўзгармас маънавияти бўлади ва у тараққиётга, янгиликка пойдевор бўлиб хизмат қиладди.

Шунинг баробарида биз кишиларимиз табиатидаги барча жиҳатларни ҳам фазилат деб билмаслигимиз зарур. Чунончи, вақтни қадрлай билмаслигимиз, аксариятимиз тўй-маъракаи умрнинг асосий мазмуни деб ҳисоблашимиз, ҳатто мавжуд ахлоқ меъёрларига, ҳамма вақт ҳам қонунларга амал қилмаслигимизни фазилат деб бўладими? Умр бўйи жамоа фикри мавҳумлигига бўйсуниб яшаган киши бирданига қонунларга риоя этиб яшовчига айланиб қолмайди. Иккинчидан, мулксизлик ва унга мутаносиб равишдаги манфаатсизлик уни ҳамма нарсага бефарқ қилиб қўйган.

Демак, жамият янгиланаётган, унинг барча жабҳалари ислоҳ қилинаётган бугунги кунда зикр этилган муаммоларга эътибор қаратиш — давр талабидир.

Ҳаётбахш

дарё

УЗУН ЧИЛВИР, КЕНГ ТУШОВ...

Тараққиётни маънавий дунёси баркамол кишилар таъминлайди.

Ислом Каримов

Бугунги кунда одамлар “маънавият”, “руҳият”, “руҳий маданият” деган атама-ларни кўп ишлатадиган бўлиб қолди. Бизнингча, бунинг иккита сабаби бор. Биринчиси — инсон нимагаки муҳтож бўлса, шуни тез-тез тилга олади; бозордан ҳам ҳар ким ўзига зарур буюмни ах-таради-да. Иккинчиси, янги замон — эркинлик замони бошлангач, ҳамма та-бий равишда руҳий ташналигини қон-дириш учун малҳаму қувват — маънави-ят булоқларини излашга киришди. Чун-ки бу булоқларга элтувчи сўқмоқлар мустабид тузум долғаларида анча кўми-либ қолган эди. Энди кўнгилларда улар-ни излаб топиш иштиёқи жўш урмоқда.

Бундай маънавий ташналик азобини уни бошидан кечирган халқ яхши би-лади. Жақсилиқ жировнинг тўлғови эсингиздадир: “Тилингдан без, дединг — тилимдан бездим. Динингдан без, де-динг — динимдан бездим; қайтариб бер менинг Амударёмни...” Куйган кўнгил фарёди, аччиқ ҳайқириқ эмасми бу?

Тўғри, бугун совет даврини ёппа-сига қоралаш айримлар назарида ях-шигина урфга айланган. Аммо бирёқ-ламаликка берилмай, холисона айтади-ган бўлсак, чиндан ҳам, советлар дав-рида халқимизнинг миллий маънавия-ти чекланган ва камситиб келинган эди. “Миллат”, “миллийлик”, “туркий-лар” каби сўзлар ғоят эҳтиёткорлик билан, шунда ҳам онда-сонда, ҳадик-сираб тилга олинарди. Расмий йиғин-ларда қорақалпоқ ёхуд ўзбек тилида гапириш маданиятдан орқада қолиш деб баҳоланар эди.

Элимизнинг Наврўз каби халқчил байрамлари четга сурилиб, улар “Пах-та байрами”, “Навбахор” каби сиёсий, сохта, мантисиз байрамлар билан ал-маштирилди. Халқнинг миллий анъа-налари, қадимий урф-одатлари оёқос-ти қилинди. Дину иймондан сўз очган-ларнинг партиявий масаласи кўрилди. Ҳатто жанозалар ҳам яширинча ўқил-ди. Эсимда, яқин-яқиндагина ҳам Ну-кусда бўлган республика фаоллари йи-гилишида бир обком котиби: “Бундан буён “Ассалому алайкум” деб салом-лашманглар, чунки бу ҳам диний сўз”, деб партиявий кўрсатма берган.

✓ “Кўрқут ота”, “Едиге”, “Ер Шўра”

каби туркий Шарқнинг буюк дostonлари, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний ҳикматлари ман этилди. Бердақ гоҳ диний-феодал мафкура куйчиси, гоҳо эса худобезори атеист сифатида талқин этилди. Миллий маданиятларимизнинг Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Сакен Сейфуллин, Назир Тўракулов, Сайфулғабит Маждидов сингари етук намоёндалари бегуноҳдан-бегуноҳ бадном қилинди.

“Қизил мафкура” ёвузликларини бир бошдан санайман десангиз, қалам чарчайди, оқ қоғоз қон тусига бўялади.

Адабиёт ва санъатга “социалистик реализм” бурундиги солингани-чи? Ундан салгина “четга оққан”лар ғоясизликда айбланар эди. Бу усулнинг “шаклан миллий, мазмунан социалистик” қолипидан чиққан кўпгина асарлар, уларнинг аксариятини ноёб истеъдод соҳиблари яратган бўлишига қарамасдан, сохта ғоявийлиги туфайли бугунги авлодларга аҳамиятсиз бўлиб қолгани эндиликда ҳеч кимга сир эмас.

Шу ўринда инсоф юзасидан тан олиш керакки, албатта, ривожланган Оврупо тамаддунидан, рус маданиятидан кўп яхши жиҳатларни ўргандик ва бундан кейин ҳам ўрганамиз. Лекин ҳозир гап маънавиятимизга ҳукмини ўтказиб келган тоталитар тузум сиёсати ҳақида кетяпти. У одамлар онгига “Инсоний маданият фақат Фарбда ривож топган, Шарқ эса азалдан қолюқ бўлиб келган ва ҳануз шундай” деган таълимотни сингдиришга зўр берди. Унинг таълимотига кўра, Совет Шарқи деб аталган ҳудуддаги Туркистон халқларининг миллий маданияти асосан социализм даврида шакллана бошлаган маданият деб қаралди. Бу ҳудудда яшаган элларнинг тарихий ҳукмдорлари, маданият арбоблари, ботирлари, миллий қадриятлари — барчаси золим, босқинчи, қолюқ деб талқин этиларди. Бизнинг миллий тарихимиз ҳам ана шундай ёзилди ва мактабларда “СССР тарихи” деган ном билан асосан сиёсатлаштирилиб тузилган Россия тарихи ўқитилди.

Империя марказининг, совет мафку-

расининг со- биқ Иттифоқ таркибидаги республикаларга, айниқса, Туркистон халқларига нисбатан камситувчилик сиёсати тўғрисида Президент Ислам Қаримов Олий Мажлис биринчи сессиясида бундай деган эди: “Марказнинг кўрсатмаси билан юриш ўз вақтида одатий ишимиз бўлгани сир эмас. “Сизлар ўз республикангизни мустақил бошқара олмайсиз. Мустақил давлат ҳам кура олмайсиз. Сиз учун мана, биз ўйлаймиз. Юқоридан фармон ва кўрсатма бериб турамиз, сизлар эса шуни бажаришни билинглар, холос”, деб, гоҳ ошкор, гоҳ пинҳона миямизга қурт бўлиб тушишган эди-ку!”

Дарҳақиқат, у замонларда узун чилвир, кенг тушовдан халос бўлишни ўйлашнинг ўзи хатарли эди.

Ихтиёри ўзида бўлмаган, бировга муте бўлиб яшаган халқ ялтоқ бўлади. У мудом “деворнинг ҳам қулоғи бор” дегандай, шивирлаб гапиреди. Жуда нари борса, “Искандарнинг шоҳи бор” деб қудуққа энгашиб дардини ёради. Унинг раҳбарлари ҳам кўпинча мусофирларча яшайди. Салгина овозини кўтарса ё билиб-билмай ҳақиқатни айтиб қўйса, бас, “акахон”ининг жаҳли чиқади, жеркиб ташлайди, жазолайди. Империяга эса айнан мана шу керак эди.

Лекин адолатсизликка, зўравонликка, ҳақоратларга якка шахс кўникиши, тақдирга тан бериши мумкин, аммо бутун бир халқ чидамайди. Жаҳонда энг қудратли империялардан бири бўлган, “метиндай мустаҳкам бирикнинг ягона бузилмас кўрғони” дея ўзини ўзи мадҳ этган давлатнинг бир Беловежь оқшомида, битта ҳам ўқ узилмасдан қулаганининг асосий сабаби ҳам шунда.

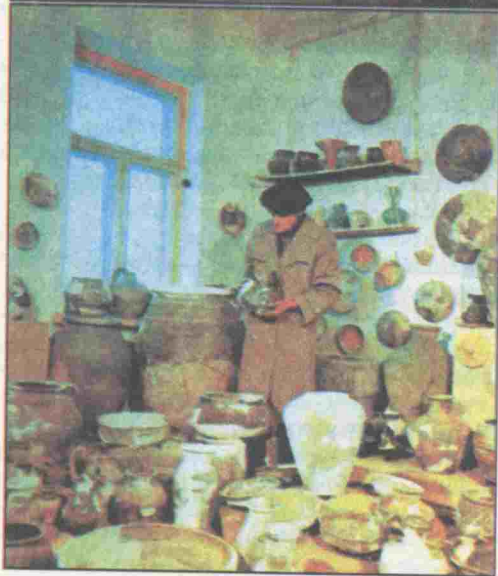
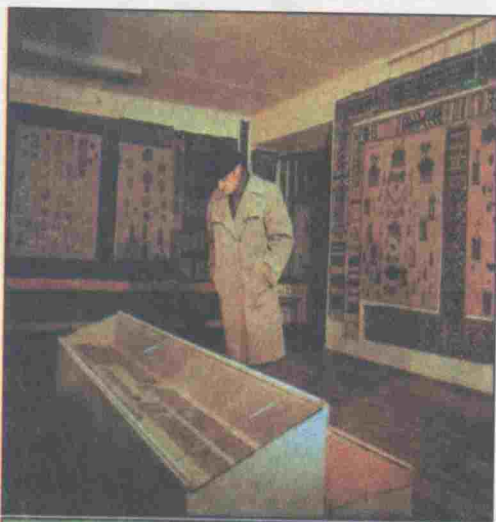
Бу империя, унинг зўравон мафкураси инсоният руҳини "тарбиялаш" да шундай бир муҳит яратдики, унинг "партиявий мактаб"ида ҳаммамиз ҳам "ўқиган"миз. Бир эмас, минг эмас, бутун бошли жамият ўзи ўқиган бу "мактаб"дан нега бир зумда юз ўгирди? Нега бирданига ҳамманинг ундан ҳафсаласи пир бўлиб қолди? Асосий сабаб шуки, бу "тарбия мактаби" ўз ўқувчилари кўксини илоҳий туйғулардан, ишончу эътиқоддан жудо этиб, бўшаган бу "сан-

дик"ни (вакуумни) ғайритабиий эътиқодлар, инсонларни "оқ" ва "қизил"га ажратиб, улар ўртасига низо солувчи синфий таълимотлар, ҳаммани бир хил ўйлашга, худони инкор этишга ундовчи назариялар билан тўлдирди. Эндиликда замон кучли тарихий-ижтимоий эврилиш заруратидан силкинар экан, улар шувиллаб тўкилаёттир. Бу мактабни "аъло" баҳолар билан битказиб "аълочи" бўлиб юрган нишондор инсонлар ҳам энди кўзлари мошдай очилиб, ўзлари унутган ҳақ йўлни, том маънодаги инсонийлик йўлини ахтармоқдалар. Бу ҳол яхшилик аломати.

Эҳ-ҳэ, ўша пайтларда билимсизлиги, маънавий қашшоқлигини партиявий мафкура билан хаспўшлаб лаганбардорлик қилувчи зиёлисифат зотлар фан ва адабиёт майдонида "юксак гоёвийлик" сўйилини ишлатиб, не-не покиза инсонларнинг бағрини қонга тўлдирар эди. Беаёв силтанган бу сўйиллар, яна денг, асосан истеъдодли, фаҳм-фаросатли ва тафаккури теран санъаткорларнинг бошида ўйнар эди. Эллигинчи йилларга келиб бу мафкуравий зўравонлик жуда кучайиб кетди. Мухтор Авезов, Ойбек, Иброҳим Мўминов, Нажим Давқораев, Боймағанбет Қарриев каби миллий маданият ва фаннинг таниқли арбоблари қаттиқ таъқиб қилинди: қайбири қамалди, қайбири четга қочиб кетишга мажбур бўлди, қайбири саломатлигидан ажралиб, баъзилари нобуд бўлди.

Бадиий асарни баҳолашда бадиийлик тоши тарозидан олиб ташланиб, у партиявий мафкурага, социалистик реализм талабларига нақадар жавоб бера олишига қараб таҳлил этилди.

Фан ва адабиётда "қизил сўз" кенг кулоч ёйди. Ҳаёт ҳақиқатини бўяб кўрсатувчи, тарихий мезонни бузувчи, партиёга маддоҳлик қилувчи мазмунан саёз асарлар кўпайди. Даврнинг сиёсий кайфиятига мослашган танқидчилар асарнинг мазмуни, бадиий қимматига қараб эмас, балки муаллифнинг қандай лавозимда ишлаши, унинг ижтимоий мавқеига қараб лаганбардорлик қилар эди. Мабодо бундай носоз асар муҳокамаси пайтида холис фикр билдирилгудек бўлса, улардан бирови дарҳол туриб:

Қорақалпоғистон Давлат Санъат музейида миллий маданиятларимизнинг энг нодир намуналари жамланган.

“Ўртоқлар! Бу асар “Қизил Ўзбекистон” ёхуд “Қизил Қорақалпоғистон” газетасида босилган тақризда ижобий баҳоланди. Бу газета эса партия органи эканини биласиз. Демак, партия матбуотига сизнинг муносабатингиз аён бўлди”, деб дағдаға қилса бас, ҳамманинг дами ичига тушиб қоларди. Бадий асарни баҳолашдаги бундай ноҳолис муносабат, афсуски, бугунги кунгача давом этиб келмоқда. Баъзан “танқидчи”нинг тақризини ўқиб туриб у кеча кимнинг зиёфатида бўлгани ва ким билан “чўқиштириб” ичганини осонгина билиб оласиз...

Энг аянчлиси шуки, советлар даврида ўзини ҳаммадан билимдон санайдиган, ўз халқининг “қолоқлиги” устидан завқланиб куладиган, миллати нотайин, етти отасини танимайдиган, она тилини, халқининг миллий маданиятини менсимайдиган, фақат ўз роҳатини ўйлайдиган, маънавий қашшоқ бир тоифа юзага келди. Уларга нисбатан Чингиз Айтматов халқ тилидаги “манкурт” лақабини қўлади ва бу атама давр лексиконидан жой олди. (Қорақалпоқча “мангур” дейилади.) Мазкур тоифага мансуб кимсаларни кўрганимда бундан анча илгари ёзилган бир тўртлигим эсимга тушаверади:

*Маънавий дунёси қашшоқ,
Еб-ичиш ва фойда бўм-бўшдир,
Ортидан чопар.
“Тўшти қандай экан,
бу қандоқ қушдир?”
Дея, сайраб турган
булбулга боқар...*

Алам қиладиган жиҳати шундаки, бу тоифа бугунги замонда ҳам ёмон яшаётгани йўқ. Бозор муносабатларига ўтиш даврининг ғала-ғовури, мустақилликнинг дастлабки йилларидаги бир оз мафкураравий бўшлиқ буларга жуда қўл келди. Бугунги ўзгаришларни қабул қилолмай диган, кечаги кунини қўмсайдиган, фақат жонининг тинчини кўзлайдиган, ислохотларни жини суймайдиган бу кимсалар энди эскича ишлаб, янгича яшамокдалар. “Ватан ва халқ учун яшаш бизнинг мустақил давлатимизнинг бугунги энг асосий шиорларидан бири эканини улар тушуниши ҳам истамайдилар”, деган эди Исломо Каримов Олий Мажлис биринчи сессиясида сўзлаган нутқида.

Игорь САВИЦКИЙ – Қорақалпоғистон Давлат Санъат музейининг асосчиси

Жинойатчиликнинг, бузуқчиликнинг, ҳаёсизликнинг илгари бизнинг минтақа аҳолисининг етти ухлаб тушига кирмаган турли-туман кўринишлари (уюшган жинойатчилик, мафия, коррупциянинг гоят йирик турлари, наркобизнес, террор, рэкет, секс, порнография ва ҳоказо) бугунги кунда МДХ ҳудудида кенг кулоч ёймоқда. Яъни, эркин дунёнинг эркин бозори билан бирга яхшию ёмон бошқа нарсалари ҳам қириб келмоқда.

Маънавият халқ тарихий тақдирининг инъикосидир. Албатта, “балиқ тириклиги сув билан” деганларидек, моддий бойлик жамият турмушининг асосий омилидир. Лекин унутмаслик жоизки, маънавият билан суғорилмаса, олтиннинг жез қадар ҳам қадр-қиммати бўлмайди. Чунки моддий бойликдан оқилона фойдаланилган юртдагина фаровон турмуш, қудратли давлат пайдо бўлиши мумкин. Шунинг учун Ўзбекистон истиқлолининг илк қадамлариданоқ халқ маънавиятини юксалтириш чора-тадбирларини кўра бошлади. “Аввало, халққа моддий бойлик бериб олайлик, маънавият ҳақида кейинроқ бош қотирармиз, дегувчилар мутлақо но-

тўғри ўйлайдилар”, деган эди Ислон Каримов.

ОЙДАН ТУШГАН ХАЛҚ

*Асқартоғдай одамликни,
Оқар сувдай ҳалолликни,
Сахийликни-ҳотамликни
Кўкрагинга ким жо қилган?*

*Яратарсан оқилни ҳам,
Сулубни ҳам, ботирни ҳам,
“Халқ” деб сенинг отингни ҳам
Ким қўйса-да, доно қўйган.*

Куръони каримда бундай дейилади: “Эй инсонлар! Биз сизларни бир ота, бир онадан яратдик. Барчангизнинг наслингиз, келиб чиқшингиз бирдир. Бир-бирингиз билан танишинг дея ер юзида сизларни халқларга ҳамда қабилаларга бўлиб қўйдик”.

Халқларнинг пайдо бўлиши, шоирона айтганда, юлдузларнинг пайдо бўлишидай бир жараён. Яъни қабилаларнинг халқ бўлиб бирикуви гоят олис, гоят қийин ва мураккаб жараёндир. “Яқинда фалон жойда бир халқ пайдо бўлибди” деган гапни ота-боболаримиз ҳам, биз ҳам эшитмаганмиз. “Фалон халқ фалон даврда пайдо бўлган” деган тахминни айтиш учун олимлар қанчадан-қанча илмий тадқиқотларга, тарихий ҳужжатларга таяниб иш кўради.

Албатта, тарих сахнасида уларнинг қайбири эртароқ, қайбири кечроқ пайдо бўлган. Масалан, уйғур, қирғиз, татар, бошқирд, тува каби туркий халқларнинг номи қадимги ёзма ёдгорликларда қайд этилган. Лекин бу, бошқа халқлар улардан кейин пайдо бўлган экан-да, деган хулоса чиқаришга асос бўлмаслиги керак. Академик Бўрибой Аҳмедовнинг ҳар бир халқ ўз номидан бурун пайдо бўлган, деган фикри, менимча, тўғри. Ҳар бир халқ ўз аслини, илк аждодларини энг қадимги даврлардан бошланган деб билади. Қорақалпоқларнинг бир шеърида, “Барча халқни қорақалпоқдан чиқариб, Ўз тарихин бошлар Одам Отадан”, дейилади. Бу гапга кулманг. Чунки ҳамма халқ ҳам ўз тарихини ана шу тарихга таърифлайди. Бу бежиз эмас. Қайси халқни сўйлатсангиз, ўзини, ота-боболарини дунёда тенги йўқ қаҳрамон сифатида улуғлаб, дostonлар

куйлаб, кўшиқлар айтади. Чунки тарихнинг аёвсиз синовларига бардош бериб, ўзлигини йўқотмаган ҳолда шу кунларга етиб келишнинг ўзиёқ ҳақиқий қаҳрамонликдир.

Халқнинг қачон, қандай яралганини аниқлаб бўлмайди, уни фақат тахмин қилиш мумкин, холос. Ҳаттоки, ҳозирги кўпгина қадимий халқлар ҳам ўз номининг маъносини ҳалигача билмайди, фақат ҳар хил тахминларга суюнади (қирғиз, бошқирд, қозоқ, турк ва ҳоказо). Номини ўзи бир хил, бошқалар яна бир хил айтадиган халқлар ҳам йўқ эмас (саха-ёқут, олтой-ойрат, можор-мадияр, чечен-нахчо ва ҳоказо). Қорақалпоқлар ҳам бир пайтлар Нўғайли ҳудудида яшаганларида “нўғайли”, “манғит” атамаларини қабул қилиб, фойдаланганларини халқ сўзларидан, тарихий тадқиқотлардан билиб олиш мумкин. (П. Иванов, Т. Жданко, Н. Давқораев, С. Камолов, Д. Айтмуродов, К. Мамбетов ва бошқаларнинг асарлари — бунинг исботи.)

Ота-боболар ўзларининг кўҳна шажараларида халқларнинг келиб чиқиш манбаларига катта маъно юклаб, уларни кароматлаштириб қадрлаганлар. Шундай қилиб, улар халқнинг яралишини бутун инсониятнинг шаклланиш жараёни билан боғлиқ ҳодиса сифатида талқин этганлар. Шу боис қайси бир шажарани олиб қарамайлик, халқнинг келиб чиқиши Одам Ота авлодидан, пайғамбарномадан бошланади. Масалан, Бердақнинг “Шажара”си пайғамбаримизнинг Буроқ миниб арши аълога чиққани ва “Оллоҳ билан роз айтишиб, Ҳақ дийдорини кўргани”дан, яъни исломиятдаги “Меърож оқшоми” ҳақидаги афсонадан бошланади. Пайғамбарнинг Малик исмли саҳобаси бўлган:

*Маликнинг ўғли Раззоқ,
Ёшлигида қўйди Фулпоқ,
Кийган экан қора қалпоқ,
Шундан “қалпоқ” бўлган экан.*

Абулғози Баҳодирхон (XVII аср) эса “Шажараи турк” китобини Одам Отадан, Ҳасан Абуший 1909 йилда Уфада босилган “Муфассал тарихи қавми тур-

кий" ("Туркий қавмларнинг тўлиқ тарихи") китобини Нуҳ пайғамбарнинг ўғли, туркий халқларнинг афсонавий бобоси Ёфасдан бошлайди. Шажаралардаги бундай силсилалар инсоният маънавиятининг қадим-қадимдан узилмай келатган тилла занжирли аънаси дейиш мумкин. Албатта, шажара афсона ва тарих уйғунлашуви бўлиб, у дostonлар каби неча-неча авлодлар хотирасидан ўтиб келган. Лекин тарих фани кўп ҳолларда унга суяниб иш тутлади.

Халқнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ яна бир муҳим ҳолат — кўпгина халқларнинг номлари қадим даврларда дастлаб маълум бир ҳукмдор ёки бир қавмнинг, сиёсий уюшма ёки ҳарбий бирлашмаларнинг атамаси сифатида истеъмомда бўлгани тарихдан маълум. Чунончи, "турк" атамаси давтавал сиёсий бирлашманинг номи бўлган, кейинчалик эса этник қатламларга нисбатан қўлланган.

"Қорақалпоқ" атамаси тилдан-тилга ўгириб айтишга қулай бўлгани туфайли XI аср форс тарихчиси Абул Фозил Байҳақий асарларида "қалпоқ" тарзида, XII асрдаги рус йилномаларида "чёрные клобуки" шаклида, XIV аср араб тарихчиси Ан-Нувайрий битикларида "қора бўрикли" деб, ўша давр форс тарихчиси Рашидаддин асарларида эса "қавми кулохи сиёх" кўринишида ёзилган.

Сирасини айтганда, буларнинг барчаси ҳам жанубий Орол бўйида — Хоразм воҳасида қадимда пайдо бўлган "қорақалпоқ" атамаси маъносини ифода этишини кўпгина тарихий тадқиқотлар исботлайди.

Бу атамаларнинг айримлари даставвал қавмлар номи бўлган, дейиларди. Масалан, Киев Руси даврида "чёрные клобуки" атамаси ўша ёқларга бориб қолган, қорақалпоқларнинг ўрта асрлардаги боболари бўлган шарқ печенеглари билан ўғуллар бирлашмасига нисбатан қўлланган.

Демак, томири бир қардош халқларнинг миллий атамалари ҳам тарихий тақдирларига мос ҳолда қадимдан бир-бирига қўшилиб, муштарак мақсадлар йўлида хизмат қилган.

Яъни қардош халқлар жанги жадал йилларида тирикчилик йўлидаги, умумий мақсадлар йўлидаги курашларда бирлашиб, гоҳ "турк улуси", гоҳ "печенег", гоҳо "ўғуз", гоҳо "қирғиз", гоҳо "қипчоқ", гоҳо "ўзбек", баъзан "чёрные клобуки", баъзан "нўғайли" деб аталиб келган. Улар "олтовлон ола бўлиб, оғзидагин олдирган, тўртовлон тугал бўлиб, тепадагин туширган" замонларнинг азобу машаққатларини бирга тортган, тор кечув, тойғокли йўлларни бирга босиб ўтганлар. Улар ана шундай олағовур даврларда чечан тилларни, ажойиб дostonларни, қўшиқларни, санъат намуналарини, урф-одатларини бирга яратган, бир динга сиғинганлар.

Улар яратган маънавият халқларни бир-бирига яқинлаштирган, уларнинг кўнглида, тафаккурида қардошлик, биродарлик, озодлик, одамийлик туйғуларини тарбиялаб, ҳаётга иштиёқ, келажакка ишончни кучайтирган. Ибтидоий даврларга бориб тақалувчи қаҳрамонлик дostonлари кўпгина қардош халқлар тарихий тақдирининг тафтини асрлар оша бағрида асраб келган.

Туркий иқлимнинг буюк маънавий ёдгорлиги бўлган, яқинда минг йиллиги нишонланган "Манас" дostonи яратилган пайтларда қирғизларнинг ҳам балки қудратли давлати, шавкатли подшолари бўлгандир. Лекин улар аллақачон унутилиб кетган. Халқнинг бадиий тафаккури маҳсули бўлган "Манас" дostonи эса минг йилдан буён яшаб келмоқда.

Энди айтинг-чи, мазкур дostonда қўлланган буюк ҳарбий юришларда қорақалпоқлар ҳам қатнашган, десалар, ишонармидингиз? Ахир, совет тарихшунослари қорақалпоқлар энг ёш, яқинда пайдо бўлган халқ, деган тушунчани қулгимизга қуйиб ташлаган-ку? Бироқ Манаснинг арслон юракли уч ботирининг бири Сирғоқ ботир қорақалпоқ бўлгани бор гап. ("Манас" дostonининг 1959 йилги қирғизча нашри 2-жилди 258-бетига қаранг.) Манаснинг ўғли Семетей ботирининг қайлиги Ойчўрак сулув эса ўзимизнинг Тўрткўлнинг қизи бўлса эҳтимол. "Чўнг Урганчининг бўйида, Тўрткўлнинг

кенан уйида, Охун хоннинг қизи Ойчўрак" дейилади дostonнинг 3-жилди 264-бетида. "Чўнг Урганч" дегани Хоразм шoхларининг пойтахти, бугунги Кўхна Урганч. Тўрткўлга келсак, бу атрофда яна бошқа бир Тўрткўл деган жой бор деб тарихдан ўқимаганмиз ҳам, эшитмаганмиз ҳам.

Эҳтимол, оғзаки адабиётда айтилаверади-да, дегувчилар ҳам топилар. Қолаверса, бундай дostonлар кўп асрлик даврлар маҳсули бўлиши ҳам сир эмас. Лекин халқнинг бундай буюк асарлари тарихий ҳақиқат дарёси бўйлаб илдиз отишини фан тан олади. Ахир, илдизи бир, қисматдош халқлар тарихининг қайбир манзилларида бирга яшаб, бирга туриб, музга ястаниб, қорга бурканмаган дейсиз! Бунинг устига, ҳали тарих фани "Манас" яралган даврларгача теран шўнғий олмаётганини ҳам унутмайлик.

Вақтида ёзиб қолинмаган кўхна мозийнинг бу янглиг кўпгина жумбоқларини аниқлаш бугунги янги давр тарихига ғоятда қийинлик қилмоқда. Боз устига, Марказий Осиё халқларининг ўша эски даврини, келиб чиқиш манбаларини тадқиқ қилишда кўпдан бери шаклланиб келган баъзи андозалар йўригидан ҳам чиқиб кетолмаяпмиз. "Фалон халқ фалон асрда пайдо бўлган" қабилида узил-кесил файриилмий тахмин қилиш усули қорақалпоқ, ўзбек, қозоқ, туркман халқларининг

пайдо бўлиш даврига нисбатан айрим ҳолларда ҳали ҳам қўлланмоқда. Масалан, 1993 йилда нашр этилган "Қорақалпоғистон тарихи" китобининг 134-бетида "Қорақалпоқлар ҳақидаги биринчи ёзма тарихий маълумотлар 1578 йилга тўғри келади" дейилган. Хўш, ундан нарида-чи, бу халқ қаерда эди? У бирданига Ойдан тушдими? Аслида Бухоро хукмдори Абдуллахоннинг 1578 йилда битилган ёрлиғи "қорақалпоқлар ҳақидаги биринчи ёзма тарихий маълумот" деб эмас, балки "ҳозирча (!) бизга маълум бўлган дастлабки ёзма тарихий маълумот" деб ёзиш керак эди. Ким билсин, бу масалага доир ҳали қанча тарихий маълумотлар ўз тадқиқотчисини кутиб ётибди? Британия музейида, Туркиянинг Сулаймония кутубхонасида, Саудия Арабистонидами ёки Мисрдами? Эҳтимол, Истанбул, Дехли, Кембриж дорилфунунларининг мухташам кутубхоналаридадир? Бу — ёлғиз ҳудога аён. Инглиз, араб, форс тилларига тиши ўтмайдиган бугунги тарихчи олимларимизга бу ёғи ҳозирча жумбоқ.

Шунингдек, "бу халқ бугун кўним топган маконига икки юз йилча бурун кўчириб келинган", "социализм даврида миллат бўлиб шаклланган", "илгари мутлақо саводсиз бўлган" каби бетаин тахминлар баъзи ҳолларда халқнинг тарихий мавқеига шубҳа билан қарашларга сабаб бўлди. Шу туфай-

ЕТТИ ЙИЛ ВА ЕТМИШ ЙИЛ

Инсоннинг ёши бир жойга бориб қолгач, ўтган кунлари нақадар оғир ва машаққатли кечган бўлмасин, барибир азиз ва қадрдон бўлиб туюлаверади. Қолаверса, мен —

мудом шукр қилиб яшашга ўрганган одамман. Шунинг учун, ўтган умримдан нолишга ҳаққим йўқ, деб ўйлайман. Ҳар қалай, яхшими-ёмонми, бу — менинг ҳаётим, менинг тақдирим.

Айни вақтда умримни бир сарҳисоб қилар эканман, кўнглимда жиндак армон ҳам туйишимни очик айтишим лозим. Баъзан ўйлаб қоламанда: агар шу бугунги эркинлик, бугунги кенгчилик, айтайлик, бундан жиллақурса йигирма-ўттиз йиллар олдин — ҳали куч-қувватим кўпроқ пайт-

Зокиржон МАШРАБОВ,
Бобур номидаги
халқаро жамғарма раиси

ли Марказий Осиё халқларининг номларини илмий ва расмий тизиб айтганда, қорақалпоқни писанд қилмай, тилга олмай ўтиш ҳолларига баъзан ҳозир ҳам гувоҳ бўлиб турибмиз. Менимча, бу аслида совет мафкураси зўравонлик синдромининг аломати, қолдиғи.

Қорақалпоқлар, ўз теварак-атрофидаги қардош халқлар каби, Туркистон тупроғининг қадимий туб халқи эканини, том маънодаги миллат эканини, Хоразм воҳасидаги Қорақалпоғистон тупроғи унинг киндик қони томган, қора ўтовда бешиги тебратилган бобо юрти — ота макони эканини гоят эътиборли тарихий тадқиқотлар, халқнинг нодир асотирлари, сарғайган қоғозлардаги шажаралар қайта-қайта тасдиқлайди. Учинчи асрда бунёд этилган, қадимги Хоразм давлатининг пойтахти бўлган Тупроққальанинг гиштларида қорақалпоқларга хос тамғаларнинг топилгани ҳам бежиз эмас, албатта ("Қорақалпоғистон тарихи", 1993 йил, 44-бет).

Қорақалпоқларнинг тарихий тақдир метеорити Орол бўйларига тушса-да, лекин унинг синиқлари кўп жойларга сачраб кетган. Бу синиқлар тушган жойларнинг жўғрофий харитаси Амударё ва Сирдарё оралиғини, Дашти Қипчоқ саҳроларини, Эдил-Ёйиқ бўйларини, Ўрол тоғлари этакларидан Қозонгача, Днепр соҳилларидан то Қиримгача

бўлган худудларни қамраб олади.

Қорақалпоқларнинг қадимги аجدодлари кўҳна Хоразм давлатларининг Кердер подшолиги таркибида қардош халқлар ва қавмлар билан бирга истиқомат қилиб, жанги жадалларда ёнма-ён иштирок этган. Улар Киев Русининг, Олтин Ўрданинг сиёсий-ҳарбий ишларида фаол қатнашган. Тарихда Нўғайли иттифоқи таркибида из қолдирган...

Қайбир халқнинг олис ўтмишдаги тарихий ҳаётига назар солсангиз, унинг гоят чигал, худди мушук қувалаб, тарқатиб, чалкаштириб ташлаган калава ипдай, чувалашиб кетганини кўрасиз. Калаванинг учини топиб, қайтадан ўраб чиқиш осон эмас. Қорақалпоқларнинг XVI асргача бўлган тарихи ҳам шундай. Бир қарасангиз, улар гоҳ Орол бўйларида, гоҳ шарқий славян саҳроларида — Святослав йўриғида юрганини кўрасиз. Бир маҳал улар Эдил-Ёйиқ бўйларида кўчиб юради. XVII аср бошларида эса Абулғози Баҳодирхон уларни Сирдарё соҳилларида кўради: тахт учун бўлган курашда енгилган Ҳабаш Султон улардан паноҳ излаб боради. Бу халқнинг бошидаги қора қалпоғи улкан тарих саҳнасининг гоҳ у буржида, гоҳ бу чеккасида қорайиб кўзга ташланиб туради. Тўғри, "Тарих ҳам шунақа бўладими? Буларнинг қайбирига

да, қирчиллама йигит чоғимда бўлганида эди, қанчадан-қанча ишларни амалга оширишга улгурган бўлардим!

Шўро даврида ҳам ғайрат-шижоатли, ақл-заковатли кишилар оз эмас эди. Фақат, уларнинг ташаббусига тафаккурида қотиб қолган ақидалар тўсиқ бўлган эди. Шунинг учун аксариятининг ҳафсаласи совиб, қўли ишга бормай қолган эди.

Мустақиллик, аввало, бизнинг кўзимизни очди, оёқ-қўлимиздаги кишанларни ечди. Юрагимиздаги эзгу ниятларимизнинг рўёбга чиқиши учун кўпдан-кўп имкониятларни муҳайё этди. Бир мисол келтирай.

1991 йилда юртимиз эркинликка эришганидан руҳланиб, биз — Бобур Мирзо ижоди ва шахсининг бир гуруҳ ихлосмандлари Андижон шаҳрида буюк ватандошимизнинг номи билан аталувчи халқаро жамғарма туздик. Ватанимиздаги юзлаб маърифатпарвар инсонлар, биринчи галда давлатимиз раҳбари муҳтарам Ислоҳ Каримовнинг астойдил қўллаб-қувватлаганлари туфайли жамғармамизнинг ишлари дастлабки кунларданоқ юришиб кетди, амалга оширган ишларимиз эл-юрт назарига тушди.

Бобур халқаро жамғармаси қошида ташкил этилган илмий экспедиция шу кунга қадар Марказий Осиё республикалари ҳамда Эрон, Туркия, Сурия, Иордания, Саудия Арабистони, Бирлашган Араб Амирликлари, Покистон, Аф-

ишониш мумкин?” дея маломат қилувчилар ҳам оз эмас.

Лекин буларнинг барчасига беғараз ишониш мумкин. Зотан, тақдир қалами билан ёзилган дostonнинг биронта сўзини ҳам ўзгартириб бўлмайди. Чунки у қоғозга эмас, халқнинг руҳига ёзилган. Халқнинг ҳар бир кўшиғидан, жироннинг тўлғовидан ва кўбизнинг ғангиллаган овозидан элнинг кўксини ёриб чиққан ноласи, қилич-қалқон садолари, отлар дупури ва жанглр гурроси, оналарнинг ва гўдакларнинг чирқирагани эшитилиб туради. Мана шу узоқ муддатли аёвсиз ҳаёт-мамот курашлари ичра ўз иззат-эътиборини мардларча ҳимоя қилган, оғзи қонга тўлса ҳам, ёв олдида тиз чўкмаган, наслини, мустақиллигини, инсоний ор-номусини боши узра туғ қилиб кўтарган, ҳалол меҳнат билан яшовчи, билагги ғайратли, кўкраги бедор халқ туғилган. У “Ё пирим, Ҳақим ота, ёр бўлғайсан!” деб кўлига туғлаб ишга киришса, ота-боларининг азиз руҳлари қўллаб-қувватлайди. Шунда у ҳар қандай қийинчиликларни енгиб, Ватан шамоли юзини силаб, манглай терини артиб, қудратли Куёш нури остида ўз келажаги-га шукроналик ва умид билан назар ташлайди...

Чўқон Валихонов “сон-саноксиз кўп халқ” деб, Бердақ эса “Шажара”сида

“оз эмасдур, қорақалпоқ кўп” деб бежиз айтмаган бўлса керак. Бироқ бу халқ тарих довуллари гирдобиди “ўғли Румга, қизи Қиримга кетиб”, кела-кела “юқори”, “қуйи”га бўлиниб, тарқоқликнинг, ватангадоликнинг, жанги жадалнинг, эзилиш-хўрланишнинг, қора меҳнати тирикчиликнинг не бир азобларини бошдан кечиргани, Туркистон ҳудудида энг хўрланган халқ бўлгани тарихий ҳужжатларда ўз аксини топган.

Лекин у азоб-уқубатлар олдида эсанкираб, довдираб, тарихдан номи ўчиб кетмади. Бердақ айтганидек, “Хароб эл қорақалпоқ бўлди, Қирилса ҳам урпоқ бўлди”. Унинг кўпгина тармоқлари ўзи азалдан туз-намак бўлиб келган халқлар орасига сингишиб, сутга солинган қандай эриб кетмоқда. Унинг асосий, хамиртуруш қавми эса энди мустақиллик даврида ўз Ватанида озод ва хур яшаб, камол топмоқда.

Халқимизда “Аввалин бермасанг ҳам, охириин бер” деган тилак бор. Бугунги кунда, ҳудода шукр, қорақалпоқ халқи ўзининг қадимий ватандош қардошлари билан биргаликда, ўз она юртида, келажаги буюк мустақил Ўзбекистон давлатининг соясида ўз миллий республикасини барпо этиб, истиқомат қилмоқда. У ўзининг давлат мадҳиясида айтилганидек, “Жайхун ёқасида ўсган бойтерак” каби, янги даврда узоқ-узоқ-

ғонистон, Ҳиндистон, Хитой, Миср каби ўндан зиёд Шарқ мамлакатлари бўйлаб автомобилда етти бор илмий сафар уюштирди. Биз Осиё, Африка ва Оврупо қитъаси ҳудудларида жами 200 минг чақиримга яқин масофани босиб ўтдик. Бобур ва бобурийлар қадамжолари ва умуман Марказий Осиё ҳудудида вояга етиб, Шарқ ўлкаларида яшаб фаолият кўрсатган ҳамда ўша жойларда мангу ором топган кўплаб тарихий шахсларнинг (Ҳумоюн, Акбар, Жаҳонгир, Шоҳ Жаҳон, Аврангзеб, Зебуннисо, Бедил, Мирзо Ғолиб, Хусрав Дехлавий, Беҳзод, Машраб, Беруний, Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Жомий, Носир Мирзо, Жаҳонгир Мирзо, Ибн Сино, Яссавий, Румий, Али Қушчи, Форобий, Фарғоний, Офоқ Хўжа, Махмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Фурқат каби сиймолар) илмий мероси, қабр-мақбараларига оид муҳим маълумотларни тўплаб, илмий истеъмолга киритдик.

Экспедициямиз Агра ва Кобул шаҳарларидаги Бобур Мирзо дафн этилган жойлардан тупроқ келтириб, Андижондаги Бобур боғида шoirимизнинг рамзий мақбарасини тиклашга ҳисса қўшди. Ҳиротда афғон уруши туғайли вайрон бўлиб ётган Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро қабр-мақбараларини тиклаш юзасидан топографик-геодезик ва муҳандислик ҳисоб-китоб ишлари бажарилди. Шунингдек, ўтган йилнинг охирида Ғазна шаҳридаги Абу Райҳон Берунийнинг, Қоҳирадаги Аҳмад Фарғонийнинг қабридан бир сиқим тупроқ олиб, она Ватанимизга келтир-

лардан кўзга ташланади...

“Маънавият ҳақида гапиради, десак, бу одам тарихчиларнинг аравасига миниб кетди-ку”, деб бизга маломат қилувчилар ҳам топилар эҳтимол. Аслида тарихга шўнғиб кетганимизнинг бир талай сабаблари бор. Биринчиси — халқ маънавиятини унинг тарихий тақдиридан ажратиб олиш — йўқни йўндиришдай бир гап. Иккинчиси — қорақалпоқ халқининг тарихи ҳали изчил ўрганилмаган, уни ўрганувчи миллий тарих фани ҳам ҳозирча ёш. Шунинг учун бу соҳада ҳар ким билганини айтиб, фикрлашса, тарихчи олимларимиз хафа бўлмасалар керак, балки улар учун ҳам фойдали фикрлар чиқиб қолар. Қолаверса, халқ тарихи ҳақида фикр юритишнинг ўзи ҳам маънавиятга алоқадор ишдир.

ТЕРАН ТОМИРЛАР

Дунё буюк тоққа ўхшайди. Этагига бориб нима деб қичқирсанг, акс садосидан шунинг эшитасан. Яхши сўз айтиб қичқирсанг, у ёмон жавоб қайтармайди...

Жалолиддин Румий

Халқ нақадар кўҳна бўлса, маънавияти ҳам шу қадар кўҳна бўлади. Чунки халқ тарих саҳнасига чиқмасдан тури-

бок қачондир, қайдадир унинг пойдевори қўйилган. Эндиликда бу маънавият қавмининг халқ бўлиб, балоғатга етишишида муҳим аҳамият касб этади ва шу билан бирга, ўзи ҳам ривожланиб, юксалиб боради.

Қайси халқнинг тарихига назар солмайлик, шу ҳолни кўрамиз. Шарқий славян халқларининг шаклланишида ўрта аср Киев Руси маданияти нақадар муҳим ўрин тутган бўлса, қадимги туркий маданият ҳам бизнинг аجدодларимизнинг халқ бўлиб, миллат бўлиб такомиллашувида шундай ўрин тутди.

Маънавият шунчалик қудратли ва яшовчанки, ҳатто давлат, халқ тарих майдонидан сиқиб чиқарилса-да, “ўзи ўлиб, сўзи қолди шоирнинг” деганларидек, мангу яшайверади, ўзига бегона бўлган келажак авлодларга ҳам маънавий озик беришда давом этади.

Шарқ халқларининг муқаддас байрами бўлган Наврўз минг йиллардан буён башар авлодига хизмат қилиб келмоқда. Пайғамбар алайҳиссалом форслар юборган байрам ҳолвасидан татиб туриб, “Илоё, ҳар кунимиз Наврўз бўлсин”, деган эканлар. Буюк юртдошимиз Абу Райҳон Беруний бу байрам ҳатто Сулаймон пайғамбарнинг афсонавий узуги билан боғлиқ қадрият эканини таъкидлайди. Эҳтимол, бу ажойиб

дик. Ҳозирги кунда Беруний туманида буюк алломанинг ўша табарруқ тупроқ қўйилган рамзий қабр-мақбараси ва улкан ёдгорлик мажмуи барпо этилмоқда.

Сафарлар давомида қўлга киритилган маълумотлар асосида ўндан зиёд илмий, ҳужжатли, бадиий асарлар, ўнга яқин видеофильмлар яратилди.

Жамғарманинг Лоҳур (Покистон), Хайдаробод (Хиндистон), Абу Даби (Бирлашган Араб Амирликлари), Ўш (Қирғизистон), Наманган (Ўзбекистон) шаҳарларида бўлимлари ташкил этилди.

Энди ўзингиз ўйлаб кўринг: агар мустақилликка эришмасак, Ватанимиз халқаро ҳуқуқнинг тенг аъзоси бўлмаса эди, бу ишларнинг лоақал бирортасини амалга ошириб бўлармиди? Албатта, йўқ. Чунки совет тузуми бизга автомобилда Маккаю Мадина у ёқда турсин, Термиздан нари ўтишга (ҳатто Термизнинг ўзига боришга ҳам) йўл қўймас эди.

Минг шукрки, шундай таҳқирли кунлар ортда қолди. Ўзбекистон истиқлоли йўлларимизни очиб берди, интилишларимизни қўллаб-қувватлади, оз хизматларимизни кўп ўрнида кўриб муносиб тақдирлади. Шунинг учун ҳам мен, етти йилда бутун умрим давомида қилолмаган ишларни қилишга муваффақ бўлдим, дея фаҳру ғурур билан айта оламан. Инсонлик қадр-қимматимизни, дину диёнатимизни тиклаган истиқлол замонасида яшаш насиб этганига шукроналар қиламан.

байрам Амударё соҳилида ҳамон қад кўтариб турган Чилпиқ қалъаси атрофида бир минг биринчи маротаба халқ сайли тарзида нишонланаётгандир...

Жайхун тўлқинлари пойга чилп-чилп урилиб турган (балки шунинг учун ҳам асл номи унутилиб, "Чилпиқ" деб аталиб кетгандир) бу қадимий буюк иморатни тарихчилар ва элшунослар зардўштилар давридаги аждодларнинг ўтга сифинув ибодатгоҳи деб, яна кимлардир расадхона деб тахмин қилади. Уни ким, қачон курдирганини, буюк кўрғон атрофида қайси қавмлар яшаб, қандай подшолар сажда қилганини ҳали ҳеч кимса билмайди. Лекин сирли ва салобатли бу иморат минг йилларнинг гувоҳи, Ватан табиатига ярашиб турувчи кўҳна меъморий-маданий ёдгорлик сифатида кўзга иссиқ кўришиб, узоқ ўтмиш ҳақида эзгу ўйлар уй-

готиши табиий. Чилпиқнинг суврати Қорақалпоғистон Республикасининг бугунги гербида акс эттирилиши халқимизнинг маданий меросимизга, ота-бобларимиз қадриятларига бўлган эҳтироми нишонасидир.

Дарҳақиқат, ўтмиш руҳининг ўзига хос абадий қонуни мавжуд. У Қоратовдан топилган (ҳозирда Нукусдаги Бадиий санъат музейида сақланади) сфинксдек сирли бир жумбоқдир...

Олис мозийнинг бу сирли жумбоқлари қадимий маънавият ёдгорликлари воситасидагина бугунги даврга тутқич бериши мумкин. Куёш ва оловга сифинувчи аждодларимизнинг муқаддас китоби "Авесто", қадимги замон тарихчиси Ҳеродот ёзиб қолдирган "Тўмарис" афсонаси, Тупроққалъа ва Афросиёб қазилмаларидан топилган ҳайкал ва деворий суратлар, Тўққалъадаги оромий ёзувлари, Ўрхун-Энасой тошбитиклари, Қўйқирилган қалъадан топилган расадхона қолдиғи, кўҳна анъаналар, дostonлар... Улар халқ хотирасида олис ўтмиш руҳини уйғотишда жуда кўл келади. Қадимги Хоразм тарихининг билимдонлари С. Толстов ва Т. Жданко "Қирққиз" достони массагетларнинг жўмард аёл подшоси Тўмарис ҳақидаги афсонага ўхшаш эканини таъкидлаганлар.

Турк дунёсининг минг йиллик манбалари ҳақида бугунги тарих фани узук-юлуқ маълумотларга эга, холос. VI — XIII асрларда битилган Ўрхун-Энасой ёзувлари олис даврлар чимилдиғини кўтариб, тасаввуримизни бойитишга хизмат қилади. Уша ёдгорликлардаги мана бу эски туркий ёзуви (таржимада) ўқиб кўринг: "Бекларим, эшитинглар! Турк будунини тўплаб, эл тутишингизни тошларга ўйиб ёздим. Адашиб айрилганингизни ҳам тошларга ўйиб, бағримни тилиб ёздим. Ай, мендан кейин қоладиган турк будун, мангу тошларга қараб фикр қилингиз, мангу тошларга қараб зикр қилингиз!" Қадимги турк давлатининг ҳукмдори Билга Қоониниси Кул Тегиннинг қабр тошига бундан бир минг икки юз олтмиш икки йил бурун ўйиб ёздирган бу сўзлар худди бугун айтилган васиятдай жаранглайди.

Ольга ЖОЛДАСОВА. "Келин либоси". "Устозлар" туркумидан.

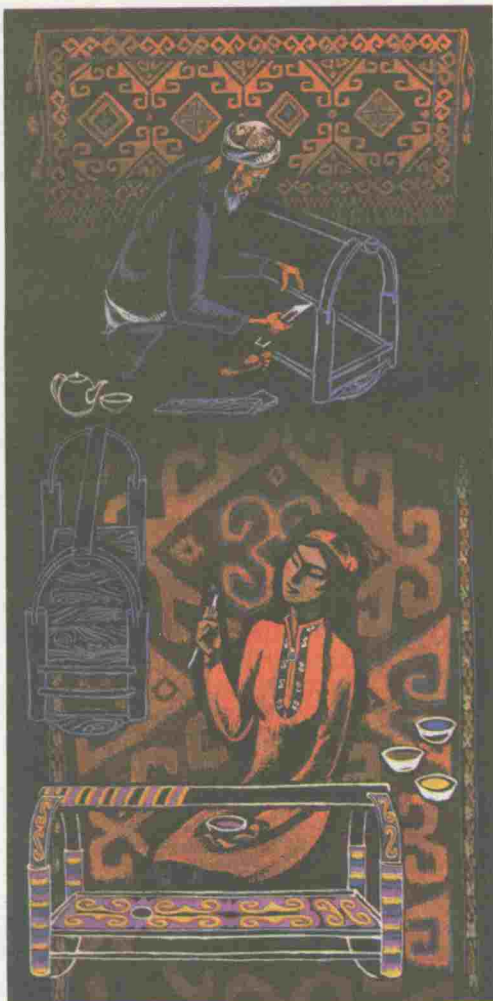
си халқ бўлиш, мустақиллик дея курашиш учун не-не машаққатли йўлларни мардона босиб ўтиб, инсоният тарихида ўзига хос бир иқлим яратди. “Улар Хитой, Хиндистон, Эрон, Рум маданиятлари билан бемалол беллаша оладиган миллий қадриятларни барпо этдилар” (Лев Гумилёв. “Древние турки”, 415-бет).

Ўша турк улусининг уруғлари — ўрта асрдаги аجدодларимиз бўлган печенеглар билан ўғузлар дунё тарихида жуда қадимдан маълум. Печенеглардан Оврупо кенгликларида сақланиб қолган қабр тошлардаги ёзувлардан бўлак бирон бир тузукроқ маданий ёдгорлик сақланиб қолгани ҳозирча маълум эмас. Улар тили, турмуш тарзи жиҳатдан ўғузлар ва қипчоқларга яқин, кўп сонли кўчманчи туркий ва сармат қавмларининг қудратли уюшмаси бўлган экан. Тарихда “шарқ печенеглари”, “шарқ ўғузлари” деб номланувчи қавмлар даставвал кўп асрлар мобайнида Орол ва Сирдарё бўйларида бирга яшагани маълум.

Ўғузларнинг оғзаки адабиёти жуда бой бўлган. Айниқса, Қўрқут ота ҳақидаги дoston ва афсоналарни туркий халқларнинг қадимий муштарак маънавий хазинасининг дастлабки намуналаридан дейиш мумкин. Алишер Навоий Қўрқут ота ҳақида: “Турк улусида жуда машҳур ва тенги йўқ эрди. Олис келажакни башорат қилиб сўз айтувчи донишманд эрди. Унинг халққа, наслларга ибрат бўлгулик кўпгина ажойиб сўзлари одамлар хотирасида сақланиб қолган”, деб ёзган эди. Қўрқут ота ҳақидаги ривоят ва дostonларни ҳамда уларнинг қорақалпоқ дostonларига кўрсатган таъсирини олимларимиз Н. Давқораев, Қ. Ойимбетов, К. Мамбетов, С. Баҳодирова, О. Оллоббергеновлар тадқиқ қилиб, қизиқarli фикрлар билдирганлар.

Қўрқут отанинг илмий истезъмолдаги ўн иккита дostonи бизнинг минтақамиздаги халқлар орасида яхлит ҳолда сақланиб қолмаган. Улар кўпинча афсоналар шаклида бу халқларнинг қадимий дostonларига сингишиб кетган.

Қўрқут ота дostonлари XV асрда салжуқ султонларининг саройида адабийлаштирилиб хатга туширилган ва унга

Ольга ЖОЛДАСОВА. “Боқий санъат”. “Устозлар” туркумидан.

“Китоби дадаи Қўрқут” (“Қўрқут ота китоби”) деб ном қўйилган. Қозоқ, қорақалпоқ, ўзбек, туркман, қирғиз, нўғай халқ ривоятларида Қўрқут ота донишманд, кўбуз ихтирочиси, жировларнинг пири сифатида тасвирланади.

Ўғузхон ўлганидан кейин ҳар бир турк қавмининг беги ўзини хон санаб, бир-бири билан низолашади. Жилғасойлардан қон оқиб, юрт вайрон бўлиб, халқ қирғинга учрайди. Буни кўрган, сўзига ҳеч ким қулоқ солмаган Қўрқут ота юраги дош беролмай, бошини олиб кетади. У ўлимдан қочади. Бироқ қаерга борса, шу ерда ер кавлаётган одамларни кўради. “Нима қазияпсан?” деб

ларни кўради. “Нима қазияпсан?” деб сўраса, “Кўркутга гўр қазияпман”, дейди улар. “Қайга борсанг — Кўркутнинг гўри” деган сўз ҳам ўшандан қолган (Анор. “Дада Кўркут”. Боку, 1988 йил, 9-10-бетлар).

Тарихдан маълум бўлишича, XI асрда Орол бўйларини қипчоқлар босиб олган. Шундан сўнг ўғузлар ва печенегларнинг қарам бўлмаган гуруҳлари сурилиб-сурилиб Днепрнинг бир ирмоғи бўлган Рось дарёси соҳилига, Торческ шаҳри атрофига бориб қолган. Улар Киев Русининг ғарбий чегарасини кўчманчи половецлардан (қипчоқлардан) ҳимоя қилишга аҳд қилган эди. Ўша давр йилномалари уларни “чёрные клобуки” деб, ўғузлар гуруҳини эса баъзан “турклар” деб атайдди.

Улар Киев Русининг сиёсий, ҳарбий ишларида астойдил иштирок этади. Киевда XI асрда қурилган София ибодатхонасининг, Старая Ладогада XII асрда солинган Георгий черкови деворларидаги кўҳна безакларнинг қорақалпоқ нақшларга жуда ўхшашлигини, бу “чёрные клобуки”лар қолдирган излар эканини таниқли санъатшунослар ҳам таъкидлаб ўтганлар (И. Савицкий, Л. Ремпель).

Қорақалпоқлар кўп ўтмай қипчоқлар орасида “қора бўрикли” номи билан пайдо бўлади. Ҳозирги қорақалпоқларнинг қипчоқ қавми, Бердақнинг “Шажара”сида айтилганидек, машҳур олти ариснинг бири. Фанда эса қорақалпоқ тили туркий тилларнинг қипчоқ гуруҳига мансуб дейилади. “Кўблон” достони қипчоқларнинг энг машҳур асаридир.

Қипчоқ тили ва оғзаки адабиётининг бизгача ёзма равишда етиб келган дастлабки ёдгорлиги “Кодекс Куманикус” луғатидир. (Овруполиклар қипчоқларни “куман” деганлар.) Бу луғатни XIII асрда немис ва итальян миссионерлари Дашти Қипчоқ ҳудудидаги туркий халқлар билан савдо-сотик муносабатларида қўл келади деб тайёрлаганлар. Ва бу китобни улуғ итальян шоири Ф. Петрарка 1362 йилда Венеция Миллий кутубхонасига ҳадя қилган. Тадқиқотчилар (В. Радлов, С. Малов, З. Ахметов, Д. Носиров) “Кодекс Кумани-

кус”даги кўшиқлар, жумбоқлар, мўъжаз ҳангомалар қорақалпоқ, қозоқ, нўғай тилларига, бу халқлар оғзаки адабиётига жуда яқин эканини эътироф этганлар. Чиндан ҳам, “Кодекс Куманикус”даги кўшиқ ва жумбоқлар кўҳна қорақалпоқ халқ оғзаки ижоди намуналарига гоаят оҳангдошдир:

*Кўчқор мўйизи қуйирмоқ,
Қуйирмоқдан қуйирмоқ,
Така мўйизи туйирмак,
Туйирмақдан туйирмак,
Топ, топ томизиқ,
Томадиргон томизиқ...*

“Кодекс Куманикус” ва “Девону луғотит-турк” китоблари тил, тарих ва элшунослик фанлари учун зўр аҳамиятга эга. Профессор Д. Носиров ушбу иккала китобнинг муштарак жиҳатларини батафсил таққослаб, тадқиқ қилган. Чиндан ҳам, “Кодекс Куманикус” ва “Девону луғотит-турк”даги қадимий кўшиқлар бир-бирига ниҳоятда яқин:

*Чағри бериб қушлату,
Тайғон изиб тишлату,
Тилки, тунғиз ташиллату,
Ардам била уклалим.*

(Мазмуни: қуш солдириб, қуш овлайлик, овчи итларга тишлатайлик, тулки, тўнғизни тош билан урайлик, муваффақиятларимиз билан мақтанайлик”. (Натан Маллаев. “Ўзбек адабиёти тарихи”, 1963 йил). “Девону луғотит-турк”даги мана шундай кўшиқларнинг тили бугунги авлодларга унчалик тушунарли бўлмаса-да, уларнинг шеърӣ тузилиши, оҳанги замонавий туркий тили адабиётларда акс садо бериб туради.

Замонлар ўзгаради, тарих оқими янги ўзанларга бурилади. Бу жараёнда маънавият ҳам ўзгариб, бойиб бораверади.

Туркий дунё руҳини тарбиялашда XII асрда яшаб ўтган авлиё ва донишманд шоирлар Хожа Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний ҳикматлари алоҳида бир қудрат ва илоҳий мавқе касб этади.

Бу иккала зот қалб ҳикматларини оддий одамлар тушуниши учун ўнғай

бўлган халқ кўшиқлари оҳангида битганлар. Шунинг учун ушбу ҳикматлар бутун туркий дунёга кенг ёйилган.

Аҳмад Яссавий фан ва адабиёт борашида араб, форс тиллари ҳукмрон бўлиб турган бир даврда ўзининг туркий улусга мансуб эканини фахр билан куйлаган:

*Ҳушламайдур олимлар сизни
айгон туркини,
Орифлардин эшитсанг,
очар кўнғил мулкини.
Оят, ҳадис маъноси
турки бўлса мувофиқ,
Маънисига етганлар ерга
қўяр бўркини.*

1723 йилги жунғорлар урушигача қорақалпоқларнинг аксарияти кўп замонлар Туркистон, Сайрам атрофларида қозоқлар ва ўзбеклар билан бирга яшагани маълум. Шунинг учун улар Аҳмад Яссавий ҳақидаги ривоятларни ва ул зотнинг ҳикматларини яхши билган. Ҳатто "Кўблон" достонида, "Мадинада Муҳаммад, Туркистонда Хожа Аҳмад, Ҳақ-да ёлғиз, мен ёлғиз, Қўллай кўринг, пирларим" деб, ул зотнинг муборак номлари ёд этилади.

Хоразм воҳасидаги ўзбеклар, қорақалпоқлар, туркманлар Сулаймон Боқирғоний ҳикматларини айниқса кўпроқ ёд билганлар. Чунки Сулаймон Боқирғоний пири комили Яссавийга эргашиб бениҳоя зўр ҳикматлар яратган. Ул зот Кўнғирот шаҳрига яқин Боқирғон қишлоғида туғилиб, Туркистондан таълим олиб қайтгач, буюк авлиё ва донишманд сифатида ном қозонган ва 1167 йилда туғилган юртида вафот этган. Шу атрофдаги халқлар Ҳаким ота деб сизиниб, пир тутганлар. Қорақалпоқлар бирон бир эзгу ишга киришсалар, курашга тушсалар, "Ё пийрим Ҳаким ота!" деб ул зотдан мадад тилайдилар.

Академик В. Бартольд: "Боқирғон деган жой ҳозирги Кўнғирот шаҳридан куйирокда жойлашган. Шу ердаги Ҳаким ота мазори бугунги кунда

халқ зиёратгоҳидир", деб ёзган. Академик А. Самойлович эса 1909 йилда бундай деб ёзган эди: "Хева ўзбекларининг урони (нажоткор даъвати) "Ё ҳазрати Полвон ота Шохимардон!" бўлса, қорақалпоқларнинг урони "Ё ҳазрати Ҳаким ота!" бўлган". Академик Яҳё Фуломов ҳам "Хоразмда суғориш тарихи" асарида Боқирғон қишлоғининг Кўнғиротга яқин жойда, Машан кўли атрофида эканини тасдиқлайди.

Боқирғоний ҳикматларини Алишер Навоий ҳазратлари "Насойимул-муҳаббат" рисоласида ҳурмат билан тилга олади.

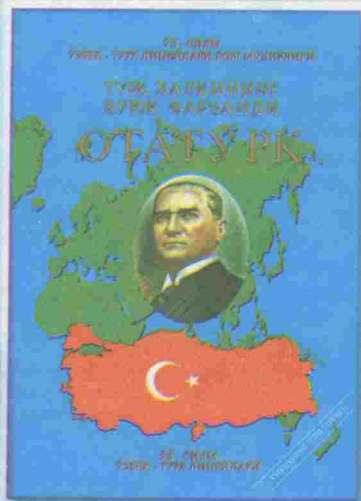
Ул зотнинг ҳикматлари 1848 ва 1858 йилларда Қозонда "Боқирғон китоби" номи билан босиб чиқарилган. Ул зотнинг бутун туркий дунё аҳлига ёд бўлиб кетган ҳикматларининг мазмун теранлигига, содда ва ёқимли оҳангига ошиқ кўнғиллар мафтун бўлади:

*Санинг дардинг банго
дармондин ортиқ,
Санго қул бўлгоним
султондин ортиқ.
Санинг ёдингни айтсам
чўл ичинда,
Бўлур ул чўл манга
бўстондин ортиқ...
Манинг бу дардимни
ҳеч кимса билмас,
Агар билса,
Ҳаким Луқмондин ортиқ...*

Миллий маданиятимизнинг бугунги оқими Жайхун дарёси шиддатига ўхшайди. Юксак тоғ бағридан бошланган дарё қудратли тўлқинлари билан йўлидаги ҳар қандай тўсиқларни енгиб, водий бағрига ошиқади ва воҳаларни боғу бўстонга айлантиради. Миллий маданиятимиз ҳам мустабид тузум давридаги барча ғовларни енгиб ўтиб, мана, энди ҳаётбахш дарё янглиғ халқ дилига ҳуррият эпкинини уфурмоқда. Иймонимиз комилки, бу қудратли дарё тоабат оқиб тургай.

*Қорақалпоқчадан Музаффар Аҳмедов
таржима қилди.*

Отатурк Ота юртида

Мамлакатимиз пойтахти Тошкентда фаолият кўрсатаётган Ўзбек-турк лицейлари Бош мудирлиги таълим-тарбия соҳаси билан бирга халқларимиз ўртасидаги тарихий-маданий алоқаларнинг янада ривожланишига катта ҳисса қўшиб келмоқда. Жумладан, Бош мудирликнинг ташаббуси ва бевосита иштироки билан Ўзбекистон раҳбари Ислоҳ Каримовнинг “Ислоҳотлар ва барқарорлик” китоби туркчага таржима қилиниб, Туркия Президенти Сулаймон Демирэл сўзбошиси билан Анқарада чоп этилди.

Шунингдек, ўзбек ёзувчиларининг ҳикояларидан саралаб тузилган бир тўплам ва хорижликларга ўзбек тилини ўргатишга мўлжалланган дарслик-қўлланма ҳам Бош мудирлик томонидан ўзбек ва турк тилларида босилиб чиқди.

Шубҳа йўқки, бу каби нашрлар абадий дўстлик ришталари билан боғланган икки қардош халқ ўртасидаги маънавий кўприкларни мустаҳкамлаш йўлида муҳим қадамдир.

Бош мудирлик яқинда яна хайрли бир тадбирни амалга оширди. Туркия Жумҳуриятининг асосчиси Мустафо Камол Отатурк шахсияти ҳақида ҳикоя қилувчи салмоқли бир китоб ўзбек тилида нашр этилди.

“Турк халқининг буюк фарзанди Отатурк” деб ном берилган мазкур мажмуага Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримов сўзбоши ёзган.

Китоб тўрт бўлимдан иборат. Биринчи бўлим “Мустафо Камол Отатуркнинг ҳаёти. Тамойиллари ва ислоҳотлари. Отатуркчилик. Отатурк инқилоблари” каби мавзуларни ёритади.

Иккинчи бўлим Мустафо Камол Отатурк нутқларидан ташкил топган.

“Мустафо Камол Отатурк қарашлари” деб аталган учинчи бўлимда буюк давлат арбобининг турли ижтимоий-сиёсий масалалар юзасидан ўз даврида билдирган нуқтаи назарлари баён этилади.

Тўртинчи бўлим “Дунё Мустафо Камол Отатурк ҳақида” деб номланган бўлиб, унда Отатурк тўғрисида жаҳоннинг атоқли давлат ва жамоат арбобларининг фикрларидан намуналар берилган.

Китобдан Ўзбек-турк лицейлари Бош мудирлари жаноб Маҳмуд Балнинг “Отатурк ота юртида” деган тақдимномаси ҳам ўрин олган.

“Отатурк... Бу сўзни, бу буюк шахснинг номини ўзбек халқи кўп эшитган. Лекин Отатуркнинг кимлиги, қандай ишларни амалга оширгани, қайси хизматлари эвазига турк халқининг йўлбошчиси, туркнинг отаси деган шарафли унвонга сазовор бўлганини бутун кўлами, моҳияти билан кўплар яхши билмайди”, деб қайд этади мудир жаноблари.

Ишончимиз комилки, мазкур китоб ўзбек халқи, ўзбек жамоатчилигини Фозий Мустафо Камол Отатуркнинг ибратли ҳаёт йўли, серқирра шахсияти билан таълим-тарбияда муҳим аҳамият касб этади.

Қуйида Отатуркнинг ушбу мажмуадан жой олган ва бизнинг назаримизда “Тафаккур” ўқувчилари учун ғоят муҳим бўлиб кўринган баъзи ғоя ва қарашларидан намуналар эълон қилинмоқда.

ТУРК ЁШЛАРИГА ҚОЛДИРГАН ОМОНАТИМ

...Эй турк ёшлари! Биринчи вазифангиз турк халқи мустақиллигини, турк жумҳуриятини абадиётга қадар қўриқлаш ва мудофаа қилишдир.

Мавжудлигингизнинг ва келажагингизнинг ягона пойдевори шудир. Бу пойдевор сенинг энг қимматли хазинангдир. Келажақда ҳам сени бу хазинадан айришни истайдиган ички ва ташқи душманларнинг бўлади. Бир кун мустақилликни ва жумҳуриятни ҳимоя қилишга мажбур бўлсанг, вазифангни бажариш учун мамлакат ичиде бўлган вазиятнинг эҳтимоллари, шартларини ўйламагин!

Бу шартлар ва эҳтимоллар жуда ноқулай бўлиши мумкин. Мустақиллик ва жумҳуриятга кўз тиккан душманлар бутун дунёда мислсиз бир ғалабага эришган бўлишлари мумкин. Зўравонлик ва алдаш усуллари билан севимли ватанингни барча қалъалари олинган, бутун денгиз кучлари қўлга киритилган, ҳамма қўшин тор-мор қилинган ва юртининг ҳар бурчаги ишғол этилган бўлиши мумкин.

Булар етмаганидек, яна ҳам даҳшатли ва қўрқинчли ҳолга тушган юртингда иш бошида турганлар ўз фойдалари учун ҳатто хоинлик қилишлари мумкин. Иш бошида турган бу кишилар ўз фойдаларини юртинга кирган душманларнинг сиёсий мақсадлари билан бирлаштиришлари мумкин. Миллат йўқлиги ва қийинчиликда азобланган, эзилган бўлиши мумкин.

Эй турк келажагининг авлоди! Мана шу муҳит ва шароитларда бўлса ҳам вазифанг турк мустақиллигини ва жумҳуриятни қутқаришдир. Бунинг учун керак бўладиган куч томирларингдаги аждодлар қонида бордир!

Туркия Буюк Миллат Мажлисида сўзлаган нутқидан
(1927 йил 15 октябрь)

ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИМИЗГА ҚАЙТИШ ВА ЯНА БИРЛАШИШИМИЗ ЗАРУР

...Бугун Советлар Иттифоқи бизнинг дўстимиз, қўшнимиз ва маслақдошимиздир.

Бу дўстликка муҳтожмиз. Эртага бизни нима кутишини ҳеч ким билмайди. Худди Усмонлилар давлатидаги каби ёки Австрия-Можористондаги каби парчаланиш юз бериши мумкин. Бугун қўлни қўлга берган миллат орасида эртага парокандалик содир бўлиш эҳтимоли мавжуд.

Дунё янги мувозанатга етишадир. Уша замонда Туркия нима қилишини билмоғи даркордир.

Ушбу дўстимизнинг ватанида дини бир, эътиқоди бир, фикри бир қардошларимиз бордир. Уларга ҳомийлик қилишга тайёр бўлишимиз шарт. Тайёр бўлиш фақат ўша кунни овоз чиқармай кутиш дегани эмас. Балки, аксинча, ҳозирланиш позим демакдир.

Миллатлар бу кун учун қай йўсин ҳозирлик кўради? Албатта, маънавий кўприкларни мустаҳкамлаш йўли билан.

Тил — бир кўприқдир.

Эътиқод — бир кўприқдир.

Тарих — бир кўприқдир.

Тарихий илдизларимизга қайтиш ва яна бирлашишимиз позим. Турк қардошларимизнинг бизга яқинлашишини кутиб ўтирмасдан ўзимиз уларга яқинлашишимиз зарурдир.

Туркия Буюк Миллат Мажлисида сўзлаган нутқидан
(1921 йил 20 ноябрь)

Темур ЖЎРАЕВ

ҚАРАМА- ҚАРШИЛИК ЭМАС – МОНАНДЛИК

Инсоният XXI аср бўсағасида кўпдан-кўп муаммоларга дуч келаётгани сир эмас. Уларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчиси — асримиз охиригача сақланиб, кейинги минг йилликка ҳам ўтиш эҳтимоли бўлган анъанавий муаммолар бўлса, иккинчиси — ушбу асрда тараққиёт натижаси ўлароқ батамом янги асосда вужудга келган, башариятнинг умумий тақдирига дахлдор таҳдидлардир. Мамлакатимиз Президенти Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек, бу таҳдидларни олдиндан кўра билишга ҳамма вақт ҳам муваффақ бўлинмаётир. Кўпинча улар кутилмаганда рўй бермоқда.

Шундай экан, ҳар иккала гуруҳ муаммоларга ҳам бир хилда жиддий ёндашсак, табиий ҳолда, бир талай жиддий саволлар туғилади. Умуман, ушбу муаммоларни батамом бартараф этиш мумкинми? Инсоният муаммосиз даврда яшаш имконига эга бўладими? Ва бу борада инсон интеллект, сиёсий чора-тадбирлар иш бериши мумкинми?

Кейинги пайтларда олам мавжудлигининг асоси, моҳияти ҳақидаги концепциялар тизимида хилма-хиллик, бир-бирини инкор қилиш даражасидаги қарашлар оқими кучаймоқда. Бу ҳол инсониятнинг интеллектуал уйғоқлигидан гувоҳлик берса-да, лекин у оламнинг барқарорлигини асраш ва истиқболини белгилаш билан боғлиқ фикрларда ягона бир тўхтамага келинмаганининг натижаси ҳамдир.

Бугун оламнинг умумий барқарорлиги ҳақида яхлит таълимот йўқ. Бу масала кун тартибига қўйилмоқда, маърифийроқ яшаш борасида турли-туман тақлиф-мулоҳазалар ўртага ташланмоқда. Чунончи, “Ўзгариш назарияси” (И. Валленстайн), “Тараққиёт назарияси” (Р. Нисбет, А. Этциони), “Морфогенез назарияси” (М. Арчил, Увакли), “Постмодерн жамяти концепцияси” (Р. Инглхарт) шулар жумласидандир. Айниқса, дунёнинг мавжудлик ва ривожланиш механизмини синергетик парадигма доирасида ҳал қилиш

Темур ЖЎРАЕВ. Фалсафа фанлари доктори, Ўзбекистон Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясининг профессори.

ҳақидаги қарашлар оламнинг янги фалсафасини яратиш йўлидаги жиддий ютуқдир.

Умуман, тажриба шуни кўрсатадики, муаммоларни ҳал қилишга қаратилган ҳар қандай назарий ва амалий ҳаракат, гоյ бир-бирини тўлдиреди ва олам барқарорлигига хизмат қилади. Зеро, уларнинг барчаси ҳам муайян даражада дунё, инсоният тақдирига дахлдордир. Дастлаб бир гуруҳ Овруро ва Америка олимлари қўллаган ноорганик табиат ҳодисалари ҳаракати механизмини устувор даражада англашга қаратилган синергетик қараш кейинчалик ижтимоий жараёнлар моҳияти ва уларни мақсадли йўналтириш имкониятларини аниқлаш борасида ҳам қўл келди. Бунинг натижасида жамиятга нисбатан маълум даражада ўз-ўзини уюштириш, ўз-ўзини йўлга солиш, ўз-ўзини янгилаш ва ниҳоят, ўз-ўзини асраб қолиш қобилиятига эга мухтор вужуд сифатида ёндашишга мойиллик кучайди. Умумбашариятни, социумни (ижтимоий махлуқни) асраб қолиш, унинг ҳаёт барқарорлигини таъминлаш масъулияти бениҳоя жиддий қиммат касб этаётган бугунги даврда унинг тақдирига бўлган фаталистик қарашлардан аста-секин ҳалос бўла бориш инсоният тафаккуридаги энг хайрли жиҳатлардан биридир.

Рўй-рост айтадиган бўлсак, таъкидлаш жоизки, тараққиёт жараёнидаги қарама-қаршиликларни мутлақлаштириш тамойили авж олишининг ўзига хос акс таъсири ўлароқ ижтимоий жараёнларга монанд фикрлашнинг дастлабки кўринишлари Шарку Фарб мутафаккирлари (Форобий, Навоий, тасаввуф фалсафаси намояндалари, Руссо, Кант) қарашларида азалдан мавжуд эди. Кейинчалик Э. Дюркгейм (Франция), С. Вивекананда (Ҳиндистон), Л.Толстой (Россия), К.Ясперс (Германия), Д.Лукач (Венгрия) сингари XX асрнинг буюк тафаккур соҳиблари ўша қарашларга асосланган ҳолда дунёнинг қарама-қарши кутбларга сунъий аж-

ратилиши гоёт хатарли эканини асослаб берганлар.

Хусусан, К. Ясперс XX асрнинг биринчи ярмидаёқ барча халқларнинг манфаатлари ва интилишларини мужассамлаштирувчи “олам тартиботи” кишилар табиатига нақадар монанд экани ҳақида фикр билдирган эди. (К.Ясперс. “Истоки истории и её цель”. Москва, 1991 йил, 89-94-бетлар.) Сўнгра бу гоё бир гуруҳ халқро сиёсатшунослар илғари сурган ва халқро сиёсат амалиётига киритилган, сиёсат майдонидаги барча давлатлар тақдирини бир-бири билан боғлиқ экан, шу боис ҳеч бир давлат мутлақ мустақил бўла олмайди, деган концепцияга татбиқ қилина бошлади. Бу ҳол охири оқибатда оламнинг мавжудлиги замирида қарама-қарши кутблар тўқнашувини эмас, балки уларнинг ўзаро монандлиги пинҳон эканини сиёсий доиралар ҳам тан олганидан гувоҳлик берган эди. Уларнинг фикрича, жузъий ҳолатларда рўй бериб турувчи давлатлар ва тизимлараро объектив зиддиятлар умумсайёравий барқарорликка эришиш йўлидаги ўткинчи муаммоларнинг ўзига хос кўриниши сифатида сиёсий назария ва амалиётда ифодасини топиши лозим эди.

Шу муносабат билан олам мавжудлиги, барқарорлиги ва ривожланишида қарама-қаршиликлар муаммосининг бугунги талқини ва ундан чиқадиган амалий хулосалар билан боғлиқ бўлган айрим фикрларни ўрта-

га ташлашни лозим кўрдик. Зеро, масаланинг ечими кўпдан буён инсоният тафаккурини ўзига жалб этиб келатир, унга ҳамон анъанавий тарзда ёндашиш туфайли дунё тараққиёт бобида кутилган натижаларга эришолмаётир.

Маълумки, қарама-қаршиликлар муаммоси коинотнинг улкан таркибий қисмлари — табиат, жамият ва тафаккур тараққиётида муҳим аҳамият касб этиб келган. Асрий тажриба ва назарий таҳлиллар тасдиқламоқдаки, қарама-қаршиликлар мувозанати, ҳаракат механизми “уч таянч” — табиат, жамият ва тафаккур доирасида қандайдир ўзаро умумийлик касб этиши билан бирга, ҳар бирининг замирида вужудга келиши мумкин бўлган янги тугунлар ечими моҳияти, йўллари ва услубий жиҳатлари билан ўзига хослик ҳам касб этади.

Табиат доирасидаги қарама-қаршиликлар ўзаро муносабати, ечими, бошқа жабҳалардан фарқли мазмуни, шакл ва йўналишига эга. Масалан, “кеча-кундуз”, “қоронғи-ёруғ”, “қиш-ёз”, “иссиқ-совуқ”, “сувлик-қуруқлик”, “шарқ-ғарб”, “жануб-шимол” ва шунга ўхшаш табиий қарама-қаршиликларни олиб кўрайлик. Улар ўз моҳияти ва хусусиятларига кўра, макон ва замонда ўзгармас қоидалар бўлиб, мана шу ҳолатда оламга абадийлик ва яхлитлик касб этади. Улар ўртасидаги қарама-қаршилик моҳият эътибори билан нисбий ўлароқ бири иккинчисининг мавжудлигини тақозо қилади ва шу тарзда олам яхлитлигини таъминлайди.

Модомики, кечасиз кундуз бўлмас экан, улар ўртасидаги муносабат ва мувозанатга қарама-қаршиликлар муносабати сифатида эмас, балки ўзаро монандликлар муносабати сифатида ёндашсак, ҳақиқатга яқинлашган бўламиз. Хуллас, гап қарама-қаршиликлар эмас, балки ўзига хос, ноёб, шунинг билан бирга, диалектик зиддиятли “кўшалоклар” тизими тўғрисида бормоқдаки, унга фақат табиатга хос-

лик, табиийлик қонуниятлари асосида ёндашиш мақсадга мувофиқ ва уни бошқа жабҳаларга нисбатан кўр-кўрона қўллаш, яъни мутлақлаштириш жиддий хатодир.

Табиат ва жамиятга дахлдор муносабатлар бир қарашда айнан эканини мутлақлаштиришга асосланган формулалардан фойдаланиш, уларни амалиётга татбиқ қилишга уриниш кўплаб муаммоларни келтириб чиқаради. Улар замиридаги зиддиятли монандликлар ечими муаммосига анъанавий ёндашув эса бугунги кун амалиёти учун зиён бўлибгина қолмасдан, балки замонавий фалсафанинг энг заиф жиҳати ҳамдир.

Сирасини айтганда, тажриба алмашиш имкониятлари чегараланган, тафаккур тарзи ҳар хил ва ниҳоят, турлича қарашларга эга бўлган олимларнинг ўзаро мулоқоти йўлга қўйилмаган даврларда бошқача бўлиши ҳам қийин эди. Илмий фикр ва ахборотларнинг узатилиш, тарқалиш ва таҳлил этилиш жараёни узук-юлуқлиги боис у пайтларда ягона концепция шаклланмаган эди. Боз устига, кейинча бу жараёнга дунёнинг турли-туман қарама-қарши сиёсий ва мафкуравий гуруҳларга парчалангани анча салбий таъсир кўрсатди.

Эндиликда — батамом янги тараққиёт даври бошланган пайтда илмий тафаккурни ҳам янги асосда шакллантириш борасида вужудга келган улкан имкониятлар табиат ва жамият мувозанати, уларнинг моҳиятига дахлдор янги ёндашувлар тизимига сабаб бўлмоқда. Айниқса, табиат бағридаги ўзаро монандликлар муносабати тизими нисбатан муаммо бўлмаган бир шароитда. Жамиятда бу монандликлар мувозанати мудом ўзгарувчандир. Улар ноаниқлиги боис, инсон интеллекти ушбу нисбатнинг қачон ва қайси ҳолатда ўзгариб, кутилмаган воқеа ва ҳодисаларни келтириб чиқаришини олдиндан айтиши қийин.

Кейинги асрлар мобайнида ушбу

Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Ўзбекистон халқ ёзувчиси

**Хаста эдик,
СОҒ
Бўлдик,
пастда эдик,
ТОҒ
Бўлдик**

Одамзодга хос бир удум бор: жамоатга илк бор қўшилган киши дастлаб ўзини таништиради. Яъни мен — фалончи ўғли фалончи — мана бу қавмдан ёки миллатдан бўламан. Айниқса, бизнинг ота-боболаримиз бу одатга қатъий амал қилганлар. Соҳибқирон Амир Темурнинг олий фармонлари қандай сўзлар билан бошлангани эсингиздадир: "Бизким, малики Турон, амири Туркистонмиз..." Аммо советлар даврида ўзимизни таниш ва танитиш ҳуқуқидан, демакки, тўлақонли инсон сифатида эътироф этиш имкониятидан ҳам маҳрум эдик. Хорижга борган юртдошимиз бошини куйи эгганича болалигида мактабда ёдлатилган сатрларни тақрорлар ("Кўринг, ҳавас қилинг, гражданиман мен улуғ советлар мамлакатининг") ёки нари борса, "Мен — Совет Ўзбекистониданман!" деб қўяр эди. Лекин шу таъкид замирида ҳам қизил салтанатга алоқадорлик асосий ўринда турарди. Бугун энди ўзимизни ҳам танияпмиз, ўзлгимизни ҳам намоён этяпмиз. Шу жиҳатдан қараганда, етти йил етмиш йилдан салмоқлироқдир. Зотан, таниқли шоирларимиздан бири ёзганидек, "Ёлгоннинг тахтадаги минг йил даврони Ҳақиқат айтилган бир дамча йўқдир".

Ташбех тили билан айтганда, етти йилнинг шуъласи етмиш йилнинг зимистонини йўққа чиқарди, етти йилнинг чечаги етмиш йилнинг қаҳратонидан ғолиб келди. Етмиш йил мобайнида нақадар ғайриинсонийлик домига тушган бўлсак, етти йил давомида шу қадар

оддий ҳақиқат инкор этилгани, табиат мавжудлигининг асосий тамойиллари кўр-кўрона жамият жараёнларига кўчирилиши ёки табиий жараёнлар оқимини белгиловчи монандликлар тизимининг ижтимоий маконга шундоққина олиб ўрнатилиши натижасида ижтимоий зиддиятлар негизида ўзига хос "константавий ёндашув" вужудга келди. Бу эса жамиятдаги зиддиятлар тизимини табиий зиддиятлар сифатида тасаввур қилиш сабабини кучайтирди. Ижтимоий муаммолар ечимини ахтариш борасида инсон интеллекти имкониятлари кескин чегараланди. Уларнинг замирида ётган зиддиятлар субъектларининг ўзаро келишмовчилиги, тафовутлари мутлақлаштирилиб, ечими эса фақат инқилоблар, шафқатсиз тўқнашувлар воситасида рўй бериши "илмий исботланди".

Пировардида олам барқарорлиги, мавжудлиги ва инсон маънавий камолоти зиддиятларга нисбатан зўравонларча муносабатда бўлиш сиёсати билан белгиланадиган бўлди.

Бу эса, адолатли жамият қуришнинг бирдан-бир тўғри йўли пролетариатнинг буржуазия, социализмнинг капитализм ва инқилобнинг эволюция устидан ғалабаси тарзида кечади, деган қарашни янада мутлақлаштирди.

"Кучлар нисбати", яъни зўравонлик асосида жаҳондаги тартиботни сақлаб туриш — давлатлараро муносабатларнинг бош тамойили деб эълон қилинди. Зўрлик ишлатишга "ҳақли" давлатлар тизими ҳам яратилди. Табиий жараёнларга хос ва мос бўлган зиддиятли тизимларнинг кўр-кўрона ижтимоий ва давлатлараро жараёнларга кўчирилиши туфайли жамиятда сунъий зиддиятлар авжига чиқди. Зиддиятлар бўлмаган жойда улар вужудга ҳам келтирилди. Улардан тегишли сиёсий кучлар манфаатдор бўлгани ҳам бугун сир эмас. Ажабланарли жиҳати шундаки, ҳозирги босқичда ижтимоий, шунингдек, давлатлараро муносабатлар билан боғлиқ муаммоларга реалистларча ёнда-

инсонийлик сари интилиб яшадик.

Хаёлимда доим бир ўй юради: Орол фожиаси аслида етмиш йил мобайнида бошимизга тушган кўргуликларнинг бир тимсоли эди, холос. Зотан, денгизимиз қуригани каби, маънавиятимиз ҳам ғариблашди, ахлоқимизга путур етди, иқтисодиётимиз хароб бўлди. Шу боис бугунги кунда нафақат Оролни асраб қолиш, балки маънавиятни юксалтириш, иқтисодиётни соғломлаштириш, халқнинг ҳуқуқий маданиятини ошириш ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Ва тайинки, мамлакатимиздаги умумий ислохотнинг муҳим йўналишлари бўлган ана шу жараёнларни муваффақиятли поёнига етказ олсак, Орол муаммосини ҳал этиш ҳам енгиллашади. Яъни бугунги ҳаётимиздаги барча долзарб муаммолар бир-бири билан узвий боғлиқ. Чунки уларнинг манбаи ҳам ягона: ўша мудҳиш етмиш йил!

Бозор муносабатлари шароитида фойда, манфаат ўйин қоидасини белгилувчи асосий омилга айланди. Айниқса, хориждаги айрим "ишбилармон"лар ўзгаларнинг фожиаси ҳисобидан фойда чиқаришга уста бўлиб кетганлар. Мен бу ўринда Орол фожиасини ҳам "бизнес иши"га айлантириб олишни кўзлаётган баъзи хориж "ишбилармон"ларини назарда тутаяпман.

Бир афсонада айтилишича, Орол Нуҳ пайгамбарнинг қайғи, Амударё ва Сирдарё эса шу қайикнинг эшаклари ўрнида пайдо бўлган экан. Бу афсона Оролнинг умумбашарий қимматидан далолат беради. Бинобарин, Оролга қилинган тажовуз башариятга қилинган тажовуз эди. Етмиш йиллик тузум, инсон табиат устидан ҳукмрон, деган қараш асосида бу тажовузни қонунийлаштирди. Бу шафқатсиз қонун охир-оқибатда ўзининг ҳам бошига етди.

Сирасини айтганда, етти йил ва етмиш йилнинг қиёсини бир-икки оғиз сўз билан баён этиш ғоят мушкул. Зеро, етмиш йил мобайнида бошдан кечирган фожиаларимиз нақадар улкан бўлса, етти йил ичида эришган саодатимиз шу қадар буюқдир. Етти йил ва етмиш йилнинг фарқи ҳақида фикр юритар эканмиз, истиқлолнинг мислсиз қудратига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз.

шиш борасида анча хизмат кўрсатган айрим йирик мутахассисларнинг қарашларида ҳам ҳанузгача эскилик сарқитлари сақланиб келмоқда. Чунончи, халқаро муносабатлар бобида реалистлар мактабига асос солган Г. Моргентаунинг "Халқаро сиёсат — ҳоқимият учун курашдир" ("Политические науки" журнали, 1997 йил, 6-сон) деган фикри шулар жумласидандир.

Нуфузли халқаро ташкилотлар, минтақавий илмий-таҳлилий гуруҳлар ҳамда кўплаб амалиётчиларнинг фикрича, Ер шарига кичик миқёсли можаролар сирасига кирувчи ва муайян давлат худудида юз берувчи (тўғрироғи, юритилувчи) фуқаровий урушларнинг сони кўпайиб, қамрови борган сари кенгаймоқда. Хавфли жиҳати шундаки, уларни юритишнинг услуб ва воситалари такомиллашмоқда. Масалан, 1994 йилда Шарқий Африкадаги кичик давлатлардан бири ҳисобланган Руанда худудида юз берган этник тўқнашувнинг атиги беш ҳафтаси давомида 500 минг нафар киши қирилиб кетган ("Политические науки" журнали, 1997-йил, 6-сон).

Бегуноҳ қурбонларнинг сони жиҳатдан фуқаровий урушларни жаҳон урушларига қиёслаш мумкин. Агар анъанавий жаҳон урушларининг жўғрофий қамрови чегараланганини инобатга олсак, бошқариш қийин бўлган фуқаровий урушлар инсоният генофондига нақадар даҳшат солишини тасаввур этиш унчалик мушкул эмас. Бундай "профилактик" тўқнашувлар борган сари янги-янги минтақаларни қамраб олаётгани янада ташвишланарлидир.

Модомики, табиатан ва моҳиятан ўзгача кечувчи, аммо айрим сиёсий-мафкуравий гуруҳлар сунъий авж олдираётган ғайриинсоний қарама-қаршиликлар тизимига эскича назария ва амалиёт асосида ёндашиш давом этса, ўзаро қиргинлар даҳшатли бир суръатда кенгайиб кетиши муқаррардир.

Умуман, кейинги пайтда олов —

қарама-қаршиликлар билан кечириб бўлмайдиган “ўйнашиш” даври бошланди. Сиёсий доиралар ва гуруҳларнинг манфаатлари чегарасидан нарида юз бериши кутилаётган ноҳуш жараёнларни кўриб-кўрмасликка олиши туфайли локал зиддият ўчоқлари вужудга келди, яъни жаҳон сиёсатидан ўз манфаатлари доирасида можароларни “тақсимлаш” амалиёти ўрин эгаллади. Манфаатлар ва мафкуралар устуворлигига биноан зудлик билан ечилиши лозим бўлган ва аксинча, ечилиши шарт бўлмаган “иккинчи даражали можаролар” тоифасига асос солинди. Ҳатто уларни зарурат, яъни “минимал даражада” сақлаб туриш лозимлиги тўғрисида концепция ва доктриналар ишлаб чиқилди. Зиддиятларни сунъий равишда консервация қилиш йўлида турли жамиятлар, гуруҳлар ва индивидлар онгига муайян мақсад асосида “ишлов бериш” амалиёти кенг жорий этилди. Инсон генофонди учун бу каби ўта заррли тажриба “ижодкор”лари жазосиз бемалол яшаб юрибди.

XXI аср бўсағасида ҳам бу муаммоларнинг ечими топилганича йўқ. Ҳали анъанавий зиддиятлар барҳам топмасдан туриб, уларнинг “янги авлоди”га замин яратилмоқда. Зиддиятлардан ўз манфаатлари йўлида фойдаланиб келган турли хил сиёсий-мафкуравий гуруҳлар энди этник ва диний асосда янги зиддиятларни авж олдирмоқда.

Чамаси, инсонлар ва тегишли масъул институтлар бугун олам яхлитлигини асраб қолиш қарама-қаршиликлар кураши таълимотини эмас, балки ҳозирча тафаккуримиз ҳазм қила олмай турган ўзаро ҳамнафаслик фалсафасини яратиш лозим эканини тушуниб етадиган пайт келди. Аксарият инсонлар тафаккуридан мустаҳкам ўрин олган “қарама-қаршиликлар кураши” ғояси ўрнини энди

“монандликлар уйғунлиги” ёхуд “қарама-қаршиликлар бирлиги” ғояси эгаллаши лозим.

Бугунги кунда инсоният кўп қутблилик сари бориш жараёнига умид билан қарамоқда. Зотан, бу жараён яқин кунларгача дунё халқлари тақдирига таҳдид солиб турган “капитализм” ва “социализм” ўртасидаги қарама-қаршилик барҳам топишининг қонуний натижасидир. Табиийки, бу ижобий жараён умумбашарий муаммоларга ўз манфаатлари асосида ёндашишга мойил айрим “кучли марказ”ларни вужудга келтиради. Ва тайинки, улар ўртасида юз бериш эҳтимоли бўлган зиддиятларни анъанавийлик асосида эмас, балки демократик ёндашув асосида ҳал этиш илғор сиёсий кучлар, дунё етакчиларидан улкан назарий ва амалий салоҳиятни тақозо этади. Бу эса дунёвий муаммоларга дахлдор унсурларнинг ўз дунёқарашини ўзгартира олишга нақадар қобилиятли экани билан боғлиқ. Нима бўлганда ҳам, кўп қутбли дунёнинг шаклланиш жараёни давом этмоқда ва уни мақбул бир тизимда ушлаб туришга қодир механизм ҳозирча яратилгани йўқ. Бундай вазият эса янги асосдаги зиддиятларнинг пайдо бўлишига туртки бериши мумкин. Зеро, қутблар, “кучли марказлар” қанча бўлса, уларнинг манфаатлари доираси ҳам шу қадар турли-туман бўлиб боради.

Хуллас, қарама-қарашликлар моҳияти ва ўзаро муносабатига анъанавий ёндашув, уни кимнингдир измига бўйсундиришга интилиш назарий бирёқлама ва амалий бесамар экани энди ойдинлашиб қолмоқда. Инсоният онгига муаммо ечимига батамом янги парадигма воситасида эришиш эҳтиёжи кучаймоқда. Бу, назаримизда, кўпгина анъанавий қарашларнинг айримларидан буткул воз кечиш, мавжудларига эса бошқача ёндашувни жорий этиш билан боғлиқ.

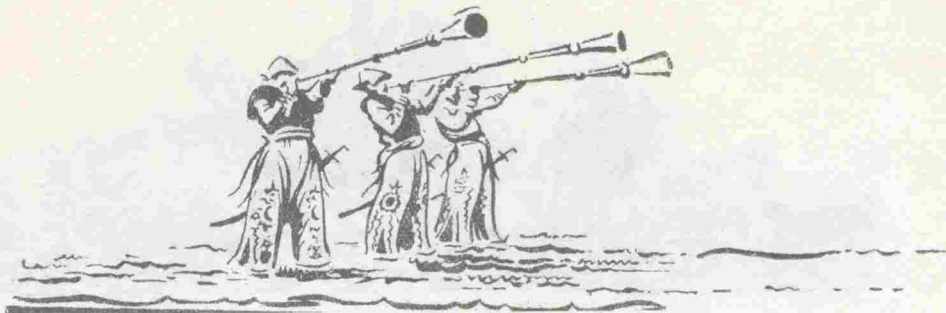
Усмон АЗИМ

“МЕНИ “АЛПОМИШ” ДАН ИЗЛАНГ”

Ўзбек адабиёти — бой адабиёт, ўқийман деганга яхши асарлар кўп. Агар адабиётни ўрганишга жазм этган бирор зот ўқилиши лозим бўлган китоблар рўйхатини сўраса, мен мумтоз ва замонавий адибларимиз қаламига мансуб юзлаб асарларнинг номини тилга олган бўлар эдим. Аммо миллий адабиётимизнинг шундай намуналари борки, уларнинг руҳини англамаслик халқнинг руҳини тушунмаслик билан баробар бўлади. Уларни синчиклаб ўқиш ва руҳини юракка жо этиш — китобхонни ҳақиқатга, ватанга, халққа, эзгуликка ҳамда гўзалликка ошно этади. Менга қолса, тезкор замон ташвишларига тобора ўралашиб, “ойнаи жаҳон”дан кўз узишга вақт тополмайдиган бугунги ўзбек ёш ижодкорига (адибига, актёрига, кўшиқчисига, рассомига, бастакорига...) жиллакурса халқимиз даҳосининг ўқ илдизлари саналмиш учта китобни ўқиб чиқмоқни тавсия қилган бўлардим. Улардан биринчиси — Алишер Навоийнинг бутун ижодини ўзида жамловчи, то хануз нашр этиб улгуролмаганимиз яхлит куллийети; иккинчиси — Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи; учинчиси — тақдир қоғозга етказмаган даҳо ҳомерларимиз юрагидан отилиб чиққан “Алпомиш”.

Албатта, “Алпомиш” қоғозда чалароқ кўринади. Бахши шорларимиз уни куйлаганда ноёб бир санъат — ҳам шеър, ҳам кўшиқ, ҳам театр томошабин кўз ўнгида намоён бўлиб, ҳайратга солганига кўп гувоҳ бўлганман.

Айтишларича, бундай “аралаш санъат”, китобийроқ таъбир билан айтганда,

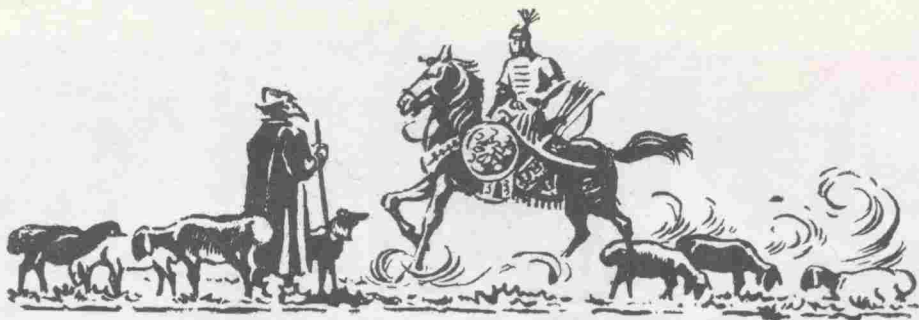

муштарак томоша илгарилари кунлаб, ҳафталаб давом этар экан.

Яқинда китобхон ёзувчимиз Назар Эшонкул бир швед олими Ҳомернинг машҳур “Илиада” ва “Одиссея” дostonларининг асослари турк эпосларига бориб тақалиши ҳақида ёзганида гапириб қолди. Рост, бу гап мени жуда ҳаяжонлантирди. Ўша кунлар “Алпомиш” асосида киносценарий ёзиш билан банд эдим. Шунга қарамасдан, “Одиссея”ни ўқиб чиқишга тутиндим ва бу асарнинг “Алпомиш”га нақадар яқин эканига гувоҳ бўлдим. Бу икки асарнинг сюжети, қаҳрамонларининг тақдири ниҳоятда ўхшаш. Эътибор беринг, Алпомиш Сухайл кампирнинг маккорлиги боис чоғга тушиб қолса, Одиссей денгиз худоси Посейдоннинг қаҳрига учраб, Нимфа Калипсо ҳукмидаги оролда яшашга мажбур бўлади; Калипсо дегани ҳам Товка ойимга жуда ўхшаб кетади; Одиссей ҳам, Алпомиш ҳам ҳамроҳлари билан (дostonнинг иккинчи қисмида) ўзга юртларга боради ва охир-оқибатда ёлғиз қолади; Пенелопа билан Ойбарчиннинг суюқлиларига бўлган муҳаббати ва садоқати ҳам бир хил — иккаласи ҳам “бўлажак куёв”ларининг синовларига матонат билан дош беради; Алпомиш ота-онасининг қисмати ҳам Одиссей ота-онасининг қисматига жуда ўхшайди; Одиссейнинг фарзанди Тедемах ва Ёдгорнинг юрак ачиштирувчи ночорликлари, Одиссейнинг юртига ўзининг чўпони Эвмей қиёфасида қайтиши, маҳобатли ёй ва ундан ўқ отиш лавҳалари бир-бирига айнан мос тушади. Алпомишга Шоҳимардон пир ва чилтонлар ёрдам кўрсатса, Одиссейга худодлар кўмак беради... Хуллас, мен “Одиссея” “Алпомиш”дан баҳра олиб унган буюк бир дарахт эканига ишондим ва бу дарахтнинг илдизлари менинг қадим боболарим кўнглида ниш отганидан фахрландим.

Бу фикримга шубҳа билан қаровчиларга мантиқ юзасидан яна бир-икки далил келтираман. Ҳомер қачон яшаб ўтганини ҳозиргача ҳеч ким аниқ айтолмайди. Греklarнинг етти шаҳри бирваракайига шоирнинг юрти эканини эълон қилган. Шоирнинг ўзини бирор бир зот учратгани ҳақида маълумот йўқ. “Илиада” ва “Одиссея” эса саргашта шоирлар — аэдларнинг тилидан ёзиб олинган. Демак, моҳиятан бу икки дoston халқ оғзаки ижодига тегишлидир. Мабодо Ҳомер деган шоир ўтган бўлса ҳам, у асарларини қайдадир эшитган ва ўзини зўр ҳаяжонга солган ўзга бир асар асосида битганига шубҳа йўқ.

Менимча, греklar “Алпомиш”ни Қора денгиз бўйларида — туркий халқлар билан юзма-юз келган, кейинчалик эса сингишган минтақада кашф этган. Қадимги грек нотиғи Дион Хризостом Қора денгиз бўйидаги ҳамюртлари макон тутган жойларда меҳмон бўлганида шимолӣ “варвар”лар орасида кун кечирувчи бу шаҳарлардаги ҳар бир хунарманд Ҳомернинг дostonларини билишини қайд этган ва бундан ҳайратга тушган. Ким билади, ўша хунармандлар бу дostonларни Ҳомердан эмас, балки шимолдаги дала-даштларда от суриб юрган

кўшниларидадан ўргангандир? Ҳар қалай, дoston Грециядан Қора денгиз бўйларига келмагандир? Эҳтимол, аксинча — Қора денгиз соҳилларидан Ўрта Ер денгизи қирғоқларига "сузиб" боргандир?..

Машхур француз адиби Андре Моруа бир вақтлар нимани мутолаа қилиш лозимлиги ҳақида китобхонга маслаҳат берган. У бутун жаҳон адабиётини кўзда тутиб, рўйхатни тобора қисқартириб келар экан, ҳеч бўлмаса учта китобни ўқиб чиқишни тавсия қилади: Монтеннинг "Тажрибалар"ини, Лев Толстойнинг "Уруш ва тинчлик" романини ва "Одиссея"ни... Демак, Моруа ўзи билиб-билмай "Алпомиш"ни ҳам ўқишни тавсия этибди-да?! Милён-милён китоблар орасидан-а!..

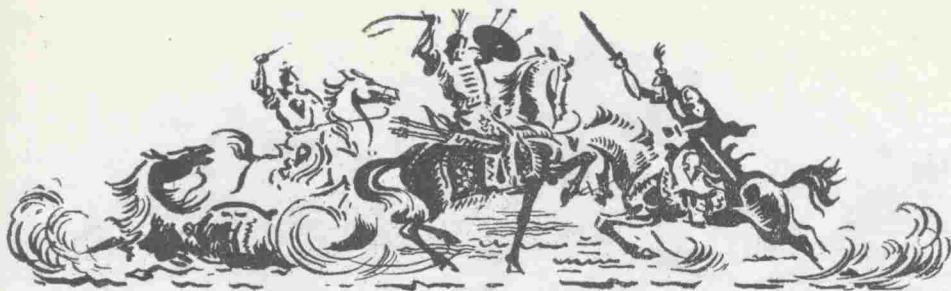
Юқорида зикр этилган фаразларимиз, чамамда, яна бир мантиққа асосланади, яъни дунёни яхлит кўриш ва ўрганиш иштиёқида ёнган олимлар (Конрад, Гумилёв) ягона дунё маданияти, ягона тамаддун ҳақида сўз юритганлар. "Одиссея"нинг "Алпомиш"дан ўсиб чиққани ҳақидаги фикримиз мазкур ғояни тасдиқлайди, холос.

Шу ўринда бир ҳақиқатни айтиб ўтмасам бўлмас. "Алпомиш" қахрамонларини ҳаракатга келтирувчи куч, ният Ҳомер достони қахрамонларини етакловчи куч, мақсаддан кўра эзгурокдир. "Одиссея" қахрамони фақат саргузашт ва жасорат ишқибози бўлса, Алпомиш халқини жипслаштириш йўлида бошидан не-не савдоларни ўтказди ва тенгсиз фидойиликлар кўрсатади.

Тақдир мени болагимдан "Алпомиш"га ошно қилди. Уни не-не бахшилар тилидан тингладим. У билан бирга қувондим, азоб тортдим, енгилдим, енгдим... У зиндондан чиққан замон менинг елкамдан ҳам дунёнинг юки тушгандай бўлди. У Бойсун — Қўнғиротга етган маҳал мен ҳам юртим озод бўладигандай энтикдим. Ҳозир ҳам бу дostonни вужудим титраб ўқийман, лол қоламан... Мен учун Алпомиш тириклардан ҳам тирик, усиз ўзбек дунёси бир қадар ғариблашиб қолмоғи тайин. Шу боис... худога шукр қиламан!

Мен ижодда ҳам "Алпомиш"га эргашдим. Аввал, дostonдаги оҳангларни қоғозга туширмоқ йўлини тополмай, неча йиллар қийналиб юрдим. Ниҳоят, "Бахшиёна" туркумини худо ато этди... Кейин "Алпомиш" оҳанглари, қахрамонлари руҳидан илҳомланиб бир-икки ҳикоя қораладим. Киночиларимиз "Алпомиш"ни кино қилиш ниятида экан, унинг сценарийсини ёзиш ҳам менга насиб қилди. Алпомишнинг тўйи арафасида, худо хоҳласа, бошқа режалар ҳам бор... Ёзганларимни биров ўрганадими, йўқми — билмадим, аммо кимдир шу ишга қўл урадиган бўлса, унга, "Мени "Алпомиш"дан изланг", деб маслаҳат берган бўлардим.

АЛПОМИШ

(Достондан парча)

Алпомишнинг “Қултой” бўлиб келиб
Барчин билан айтишаётган жойи

“ҚУЛТОЙ”:

Тогда андиз , ёр-ёр,
Сувда қундуз, ёр-ёр,
Ол ўланни, юборди
Қайнагангиз, ёр-ёр.
Сорчин келин, ёр-ёр,
Барчин келин, ёр-ёр,
Тўқиганинг — гиламдир,
Қарчин келин, ёр-ёр.
Тиқиб берган белбоғинг
Адо бўлди, ёр-ёр,
Белбоғ сўраб бир ботир
Гадо бўлди, ёр-ёр.

БАРЧИН:

Ўлан айтиб банди бўғним бўшатма-чи, ёр-ёр,
Соз суягим жой-жойидан шовшатма-чи, ёр-ёр,
Бу дунёнинг армони юрагимда, ёр-ёр,
Довушингни аллима ўхшатма-чи, ёр-ёр.

“ҚУЛТОЙ”:

Аёл деган бундай аҳмоқ бўламикан, ёр-ёр,
Ўлган одам тирилиб келамикан, ёр-ёр.
Ўлган одам тирилиб келса магар, ёр-ёр,
Айтишган келин кўнгли тўламикан, ёр-ёр.

БАРЧИН:

*Хазон бўлса, боғда гуллар сўлар, дейман, ёр-ёр,
Сўлган гулга булбул келиб қўнар, дейман, ёр-ёр,
Ўлган алпим тирилиб келар, дейман, ёр-ёр,
Ёдгоржон отали бўлар, дейман, ёр-ёр.*

“ҚУЛТОЙ”:

*Давлатингдан кимхобу адрас кийдинг, ёр-ёр,
Ҳақдан келган ишларга бўйнинг эгдинг, ёр-ёр,
Ўлиб кетган алпингдан умидинг бўлса, ёр-ёр,
Ўлтонтоздай қулларга нега тегдинг, ёр-ёр?*

БАРЧИН:

*Давлатимдан адрас-кимхоб киёлмадим, ёр-ёр,
Ҳақдан келган ишга бўйним эголмадим, ёр-ёр,
Тегмай кетган бу бошим, қайдан тегдим, ёр-ёр?
Ёдигорни ўлимга қиёлмадим, ёр-ёр.*

“ҚУЛТОЙ”:

*Муна элда давлатли деб суягойгин, ёр-ёр,
Алпомишининг арвоҳини қўягойгин, ёр-ёр,
Ўлиб кетган кетди-да, ойдай Барчин, ёр-ёр,
Ўлтонтоздай қайнингга тиягойгин, ёр-ёр.*

БАРЧИН:

*Физон қилиб ғамли қуллар кўп қақшайди, ёр-ёр,
Ўлан айтган, Ёдгоржон, кимга ўхшайди, ёр-ёр?
Бобосининг олдига борар бўлур, ёр-ёр,
Бобосига қингирлик қилар бўлур, ёр-ёр.
Бобосига қингирлик қилар бўлса, ёр-ёр,
Тумогини бошидан олар бўлур, ёр-ёр.*

“ҚУЛТОЙ”:

*Ғарибликда хаста кўнглим бузибтурман, ёр-ёр,
Кўздан ёшим мунчоқ-мунчоқ тизибтурман, ёр-ёр,*

“Тумогингни ол!” дема, Барчин келин, ёр-ёр,
Тонг отқали ўлан айтиб қизибтурман, ёр-ёр.

БАРЧИН:

Ҳарифдош айтган сўзин билар бўлур, ёр-ёр,
Келинининг гапига унар бўлур, ёр-ёр,
Айтиб-айтиб ҳарифдош қизиган сўнг, ёр-ёр,
Тумогини бошидан олар бўлур, ёр-ёр.

“ҚУЛТОЙ”:

Тонг отганча сабр сақлаб турар бўлур, ёр-ёр,
Сўнг эртанги гайратин кўрар бўлур, ёр-ёр.

БАРЧИН:

Ишда фикр бўлганча тишда талов, ёр-ёр,
Шу вақтда тумогин олар бўлур, ёр-ёр.

“ҚУЛТОЙ”:

Тар очилган баҳорда гул бўлибди, ёр-ёр,
Азал тақдир бизларга шул бўлибди, ёр-ёр,
“Тумогингни ол!” дема, Барчин келин, ёр-ёр,
Қариганда қайнаганг кал бўлибди, ёр-ёр.

БАРЧИН:

Тар очилган баҳорда гул бўлган йўқ, ёр-ёр,
Азал тақдир бизларга шул бўлган йўқ, ёр-ёр,
Тумогингни олабер, Қултой бобо, ёр-ёр,
Шукрилло, қайнагам кал бўлган йўқ, ёр-ёр.

“ҚУЛТОЙ”:

Ёд этаман йиғлайсан мен аламди, ёр-ёр,
“Ол болангди!” деганда, ол болангди, ёр-ёр,
Калла катта болангга қўлим толди, ёр-ёр,
Кўзларимга тор қилма бу оламди, ёр-ёр.

БАРЧИН:

*Ҷаққа етгай йигласам, айтган нолам, ёр-ёр,
Кўкайлари кесилган сағир болам, ёр-ёр,
Отасининг келганин ўғлим билди, ёр-ёр,
Исин билиб, олдида ухлаб қолди, ёр-ёр.*

“ҚУЛТОЙ”:

*Ўлан айтиб кўнглингни хушлаймисан, ёр-ёр,
Ғаним сирин ҳар ерда фошлаймисан, ёр-ёр,
Ол деганда болангди, сен олмайсан, ёр-ёр,
Тухматига ўглингни ташлаймисан, ёр-ёр?*

БАРЧИН:

*Ҳазон бўлса, боғда гуллар сўламикан, ёр-ёр,
Сўлган гулга булбул келиб қўнамикан, ёр-ёр,
Отасининг олдига ўгли борса, ёр-ёр,
Ҷов, шул ҳам тухмати бўламикан, ёр-ёр?*

ҚУЛТОЙ:

*Хатнинг боши "алиф" билан "бе" бўлади, ёр-ёр,
Ўз ошини ҳар банда е бўлади, ёр-ёр,
Ол деганда болангди, сен олмайсан, ёр-ёр,
Шу тухмати бўлмайин не бўлади, ёр-ёр?*

БАРЧИН:

*Кеча-кундуз мен тортидим оху войди, ёр-ёр,
Ёд этаман, йиглайман, бир худойди, ёр-ёр,
Сағир деган шундайин зигир мойдир, ёр-ёр,
Бир соатда бул ҳам безар бўлғойди, ёр-ёр.*

“ҚУЛТОЙ”:

*Ой Барчиним, ёр-ёр,
Гул Барчиним, ёр-ёр,
Саратоннинг гулидай
Сўл, Барчиним, ёр-ёр.*

Ақлинг бұлса ұйла-да,
Бил, Барчиним, ёр-ёр,
Ұлтонтозга теккунча,
Ўл, Барчиним, ёр-ёр!

БАРЧИН:

Уй демайин, қайнага,
Бўй десана, ёр-ёр.
Яна куйган жонимни
Куй десан-а, ёр-ёр.
Ұлтонтозга теккунча,
Сўлган яхиш, ёр-ёр,
Алпомишни кўрмасам,
Ўлган яхиш, ёр-ёр.

“ҚУЛТОЙ”:

Биздан қолган кўзилар
Қўй бўлибди, ёр-ёр,
Бунда қолган Барчиной
Бўй бўлибди, ёр-ёр.
Биздан қолган қулунлар
От бўлибди, ёр-ёр
Биздан қолган Барчиной
Ёт бўлибди, ёр-ёр!..

БАРЧИН:

Сиздан қолган Барчиной
Бўй бўлибди, ёр-ёр,
Соғинчларда сарғайиб,
Ўй бўлибди, ёр-ёр.
Бекор гумон қилибсиз
Ёт бўлибди, ёр-ёр.
Сизи билан айтишиб,
Мот бўлибди, ёр-ёр.

БОБУРНИНГ ХАЁЛЛАРИ

Хар бир санъаткор ижодида унинг шахсияти билан боғлиқ хусусиятлар муҳим ўрин тутади. Бинобарин, унинг асарларига руҳан яқинлашганингиз сари шахсиятини ҳам яхшироқ англай борасиз.

Ёш мусаввир Бобур Исмоилов мудом тиниқ ҳаёллар оғушида яшайди. Бу хусусият унинг асарлари моҳиятига ҳам сингиб кетган, десак янглишмаймиз. Унинг асарлари — шарқона романтик ҳаётнинг ғарбона фантастик тасвир кўзгусидаги аксидир.

Бобур эндигина 25 ёшни тўлдирди. Аммо шу ёшда ҳам салмоқлигина асарлар туркумини яратди. Рассомнинг Алишер Навоий номидаги Давлат опера ва балет театрида қўйилган "Насриддиннинг саргузаштлари" балетига ишлаган расмлари, "Шарқ тароналари" халқаро мусиқа фестивалининг бош сахнаси — Регистон майдонига кўрк қўшган безаклари ва бошқа яна бир талай асарлари санъатшуносларда яхши таассурот қолдирди.

Унинг бешта асари Ўзбекистон Ташқи иқтисодий алоқалар Миллий банки галереясидан ўрин олган.

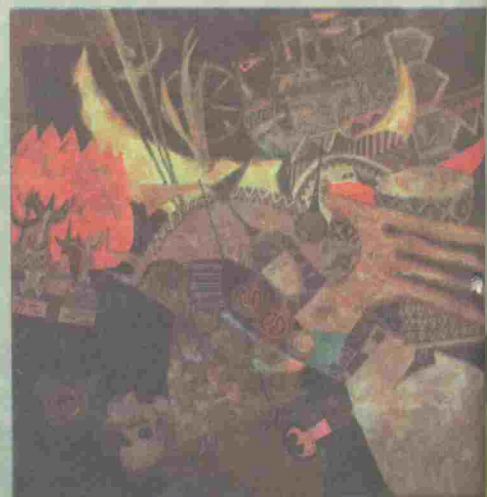
Мусаввир мамлакатимизнинг атоқли рассомлари Жавлон Умарбеков ва Баҳодир Жалолни ўз устозлари деб билади.

1

2

3

1,2. "Насриддиннинг саргузаштлари"
балетига эскизлар.
Картон, темпера.

3,7. "Амир Темур" туркумидан.
Қоғоз, темпера.

4. "Август".
Мато, мойбуёқ.

5. "Маска-рабозлар".
Мато, мойбуёқ.

6. "Баҳор булутлари".
Мато, мойбуёқ.

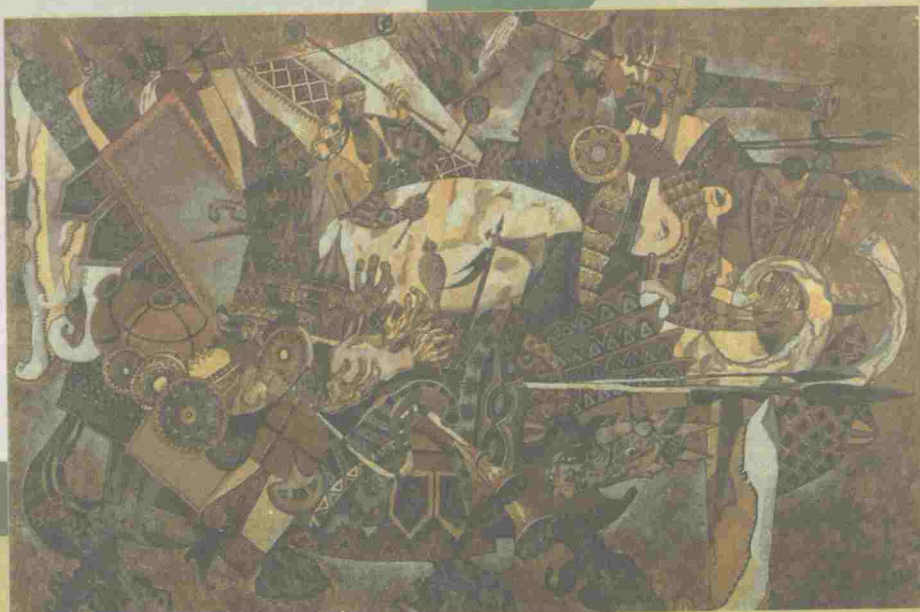
4

5

6

7

Икки империяни ларзага жамият созлаган

Асримиз бошида Тошкентда “Турон” жамияти ва шу номдаги труппа фаолият кўрсатганини биламиз. Аммо унинг тарихи батафсил ўрганилган эмас. Баъзи олимлар унинг Низомидан айрим парчалар эълон қилган бўлсалар-да, бу борадаги ҳақиқат ҳали тўлиғича ёритилгани йўқ.

Маълумки, ХХ аср бошларида Туркистонда ижтимоий-сиёсий жараён жадал тус ола бошлади. Рус ҳарбий феодал ҳокими мутлақлиги қудратини ошириш, ўлкадаги ҳукмдорлигини барқарорлаштириш учун савдо-саноат, темир йўл, зироат ишларига эътиборни кучайтирди. Шу боис юртимизга руслар билан бирга яхудийлар, арманилар, турли хорижий мамлакатларнинг қорчалонлари келиб ўрнашди. Маҳаллий бойлар эса судхўрлик, деҳқончилик ва бошқа шаклларда топилган маблағ билан чекланиб қолган эди. Зотан, хориж билан савдо қиладиган бойлар жуда озчиликни ташкил этарди. Ватанимиз том маънодаги хомашё маконига айлантирилган эди. Туркистонда нашр этиладиган ягона ўзбекча газета — “Туркистон вилоятининг газети” ҳам халқнинг оёқ-кўлини маҳкамроқ боғлаш, уни рус маданиятига чўқинтиришга хизмат қиларди. Хуллас, сиёсий аутизм эл онгини батамом забт этган, унинг руҳи тушкун эди. Маҳаллий зиёлилар у ёқда турсин, ҳатто милтиқ ушлашга қодир оддий фуқарога — барчаси махфий хизматнинг қатъий назоратида эди.

Чоризмнинг энг тубан ва шафқатсиз идораси бўлмиш Туркистон минтақавий мах-

фий бўлими (ТРОО) хоинларни, чақимчиларни хизматга гала-гала қабул қилиб, жосуслик сир-асрорини ўргатар ва халқ орасига ташлар эди. Ана шундай диққинафас бир шароитда 1905 йилги Январь воқеалари чор ҳукуматини ичдан зил кетказди. Оқибатда чекка ўлкаларда салгина энгил нафас олиш имкони туғилди. Аммо Финландия, Польша мамлакатларига сиёсий мустақиллик берилгани ҳолда Туркистон тутқунликда қолаверди. Орадан беш-ўн йил ўтгачгина турли хил жамиятлар ташкил этишга изн берилди. Бунинг натижаси ўлароқ “Имдодия” (хайрия) жамияти тузилди. Унинг кўмагида ўзбек йигитлари ҳокими мутлақликнинг марказий шаҳарларига бориб, ҳуқуқшунослик, доришунослик ва бошқа касбларни эгаллай бошлади. Мадраса талабалари ичидан эса Мунавварқори Абдурашидхоновга ўхшаш зиёли кишилар етишиб чиқди. Бора-бора Тошкентнинг турли даҳаларида яшаган хурфикрли кишилар ўзаро уюшди. Улар, ниҳоят, халқ манфаатини ўйлаб, жамият туздилар ва уни “Турон” деб атадилар. Ўз мафкурасини пардалаш учун жамият фаолиятнинг маданият ва маориф соҳасига урғу берди.

“Турон” жамияти ўзбек халқини бўлажак сиёсий кураш олдидан мафкуравий тарбиялашга жиддий бел боғлади. Энг таъсирчан ва севимли восита сифатида театр санъати танланди. У анъанавий халқ театридан ҳар жиҳатдан, хусусан, Низоми, сахна адабиёти, артистлари, режиссураси билан кескин ажралиб турар эди. Ушбу ун-

сурлар ва сахнанинг асар мазмунига кўра безатилгани, сахнада томошабиннинг ўзига ўхшаш инсонлар кўрсатилиши, табиийки, дафъатан эл-юрт ақлини шошириб қўйди. Ахир, маҳаллий халқнинг қайси бири тўй қилмайди, тўй қилиб исрофгарчиликка йўл қўймайди, қарзга ботиб, пулдорларга қарам бўлмайди? Халқ дилини ўртаган бундай масалаларнинг сабабини зиёлилар театр воситасида унга тушунтиришга жазм қилган эдилар.

Ёшлар машхур бой Орифхўжа Ҳожиновни илк миллий жамият — “Имдодия”га раис этиб сайлади. Бу — зўр жасрат ифодаси эди. Ёшлар бадавлат бойларни эзгу ниятларига ошно қилар эканлар, улардан моддий ёрдам олиш пайида бўларди. Бирок, афсуски, фозил бойлар кам эди.

1916 йилнинг май ойида, яъни “Турон” жамиятининг Низомини нотариус Дмитрий Егоров тасдиқлаган фурсатда унинг сафига Туркистондаги энг саводли кишилар йиғилган эди. Икки томонлама (ҳам оврупоча, ҳам миллий) маълумотли мураббийлар, ноширлар, публицистлар, санъаткорлар, адабиётимизнинг Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ҳамза сингари намояндалари, санъатимиз фахри Маннон Уйғур бевосита шу жамият таъсирида вояга етдилар.

“Турон” жамияти фаолларининг саъй-ҳаракати билан 1914-21 йилларда “Мактаб”, “Нашриёт”, “Умид” каби нашриётлар ташкил этилди. Улар Шарқ мусулмон оламининг буюк файласуфи Имом Ғаззолий асарларидан то араб фантастик адабиётининг илк намунаси — “Тамим саҳоба”гача, форс ва ўзбек адабиётининг Саъдий, Ҳофиз, Бедил, Навоий, Хароботий сингари намояндалари асарларидан то “Санобар” халқ достони гача — барча илмий-бадий мерос дурдоналаридан халқни баҳраманд этди. “Турон”чилар бир муддат синиққан адабиёт ва санъат жараёнини жонлантириб юбордилар. Айниқса, оврупоча урфдаги янги ўзбек миллий театрини вужудга келтиришда “Турон”нинг тарихий ўрни беқиёсдир.

“Турон” мусулмон драма санъати ҳаваскорлари жамиятининг Низоми ҳам жамият, ҳам театр нуқтаи назаридан эътиборга молик. Ушбу Низом малакали театр учун мўлжалланмаган. Номида айтилганидек, у “драма санъати ҳаваскорлари” учун мос-

лаб тузилган. “Турон”чиларнинг мақсади ғоятда эзгу бўлиб, у “аҳоли ўртасида сахна ишлари ва хайрияга жиддий муносабат-муҳаббатни ривожлантириш, халқ учун спектакль кўрсатиш, унга соғлом томоша бериш, Туркистон ўлкаси ҳудудида яшовчи муҳтож аҳли муслимнинг моддий ва маънавий аҳволини яхшилаш учун моддий ёрдам кўрсатиш”ни кўзда тутар эди. Ўша даврдаги халқнинг аънавий кўнгилочар томошалари омманинг эҳтиёжига етарлича жавоб беролмай қолган эди. Қиссахонлик, маддоҳлик, қизиқчилик сингари маросимлар жўшқин тарзда ўтмас, бунинг устига, уларнинг фаолияти Туркистон минтақавий махфий хизматининг назоратида турарди. Шу боис элга янги маънавий озиқни, мафкурани фақат янги русумдаги театр ифода этиб бериши мумкин эди. Айнан у халқ руҳини кўтариб, янги ижтимоий-маданий оқим сари йўналтира оларди. Лекин моддий маблағсиз томошани ҳам, хайрияни ҳам йўлга қўйиб бўлмас эди. Зотан, зўр ишларни амалга ошириш учун “соғлом томоша бериш” муҳим аҳамият касб этарди.

Хўш, “соғлом томоша”нинг ўзи нима? Маълумки, халқ томошаларининг аксарияти мавсумий бўлиб, муайян сана, байрам ёки воқеага бағишланган ҳолда ўтган. Сарой аҳлига мўлжалланган “махрамлар томошаси”, оддий авом дидига мосланган ўйинлар ва чет элга чикувчи труппалар кўрсатган “қизиқчилик”лар бир-биридан тамоман фарқ қилган. Чунончи, ўтган асрнинг охири ва асримизнинг бошида фаолият юритган шахрихонлик Асқар ҳожи труппаси, Абулқосим Макайлик ёки Юсуф қизиқ гуруҳи халқ ичида юриб томошалар кўрсатган. Аммо авому хосга қаратилган томошаларнинг савияси анча паст бўлган. Зотан, ҳар икки гуруҳга мансуб томоша ижодкорларининг асарлари ижтимоий дарддан, элнинг фиғонидан холи бўлиб, асосан энгил-елпи ҳажвдан иборат эди. Бу — ижтимоий-сиёсий босимнинг, мустамлака сиёсатининг ҳосиласи эди. Янги театр муассислари эса, Бехўдрий таъбири билан айтганда, “тараққий қилмоқни(нг) энг биринчи сабаби ва боислариндан бири театру” деб билар эдилар. Бинобарин, “соғлом томоша” жамиятни таназулдан қутқариб, тараққийга йўналтирувчи энг

оммавий ва ибратли ҳаёт мактаби, эл-юртни саҳнада кўрсатиладиган турли жанрдаги асарлар воситасида тарбиялаш шакли эди. “Соғлом томоша” тарих тақозоси билан жамият тушиб қолган забун ҳолатдан кутулиш, асрий уйқудан уйғониб, буюк интибоҳ ҳамда инқирозга дучор бўлишнинг олдини олиш эди. Қолаверса, “соғлом томоша” режиссёр ва ижрочиларнинг муайян тартиб ва низом асосида ишлашию ижодда бачканаликка йўл қўймаслик эди. Ана шундагина Туркистон ўлкасида яшовчи “муҳтож аҳли муслимнинг моддий ва маънавий аҳволи” яхшиланган бўларди.

Туркистон халқи ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маданий таназзулдан қутулгунча истиқлол у ёқда турсин, ҳатто ўз жонини ҳам ҳимоя қила олмас эди. Шунга кўра “Турон” жамияти Низомда “ижрочи”, яъни артистларнинг кўчмас мулкка эга бўлиш ҳуқуқини назарда тутди. Умуман, Низомда кўзда тутилган мақсадларнинг барчаси ҳам ниҳоятда эзгу эди. Биз бу ўринда уни батафсил шарҳлаб ўтирмаймиз. Чунки журналхонлар энди Низомнинг ўзини ўқиб кўриш имкониятига эга бўлмоқдалар — у илк бор жамоатчилик эътиборига ҳавола этилмоқда.

ТОШКЕНТ ШАҲРИДАГИ “ТУРОН” МУСУЛМОН ДРАМА САНЪАТИ ҲАВАСКОРЛАРИ ЖАМИЯТИНИНГ НИЗОМИ

1) Тошкент шаҳрида “Турон” номли мусулмон драма санъати ҳаваскорлари Жамияти ташкил этилади, мақсадлари қуйидагича:

а) аҳоли ўртасида саҳна ишлари ва хайрияга жиддий муносабат-муҳаббатни ривожлантириш; б) халқ учун спектакль кўрсатиш, унга соғлом томоша бериш ва в) Туркистон ўлкаси ҳудудида яшовчи муҳтож аҳли муслимнинг моддий ва маънавий аҳволини яхшилаш учун моддий ёрдам кўрсатиш.

2) Кўзда тутилган мақсадларни амалга ошириш учун Жамият кечалар, концертлар, спектакллар ва бошқа оммавий томошалар ўтказиш ҳуқуқига эга. Ўз номига клуб ва мусиқа курслари очади, ўзининг кутубхона ва қироатхонасига эга бўлади. Бошланғич мактаблар очиш ва сақлаш, муҳтожларга, жумладан, ўқувчиларга ёрдам пули бериш, ўрта ва олий мактабларда ўқишни давом эттириш учун стипендия тўлаш, шунингдек, давлатникими, хусусийми, жамиятникими — қандай тизимда бўлишидан қатъи назар, мавжуд хайрия ва маърифат муассасаларини моддий қувватлаш.

3) Мавжуд хайрия ва маърифат муассасалари — давлатникими, хусусийми ё жамиятникими — барибир, “Турон” жамияти спектакллар, концертлар ва бошқа халқ сайилларини ташкил қилиш билан боғлиқ харажатдан ташқари, соф фойданинг 20 фоизини ушлаб қолади, бу миқдор мазкур Низомнинг 42-моддасида кўрсатилган сарфни қоплашга ишлатилади.

4) Жамият “Тошкент шаҳридаги “Турон” номли мусулмонлар драма санъати ҳаваскорлари жамияти” деб ёзилган муҳрига эгадир.

ЖАМИЯТНИНГ ТАРКИБИ

5) Жамият фахрий, ҳақиқий ва Туркистон ўлкасида кўчмас мулкни солиб олиш ҳуқуқига эга бўлган ижрочи аъзолардан иборат.

6) Жамиятга салмоқдор хайрия берган ёки Жамиятга ўз меҳнати билан катта хизмат қилган барча шахслар, дини ва табақасидан қатъи назар, фахрий аъзо бўлиши мумкин.

7) Фахрий аъзоликка Жамиятнинг умумий йиғилишида сайланади, аъзо-

۳۳۱ پیو یاریکیر ۱۹۱۶ سنه دوتولون توردوسکی طرفندن ازیست صدقنی واجاده خرابرکینک تختدار است فریم تر شاکر قاریان ملی بمسون

Икки империяни ларзага солган Жамият – “ Турон” гурухнинг аъзолари

лик мобайнида бир умр аъзо бўлиш ҳуқуқига эга бўлади ва аъзолик бадали тўлашдан озод қилинади.

8) Жамият аъзоларининг умумий мажлисида белгиланган ҳар йилги ёки бирваракайига бериладиган аъзолик бадалини Жамият хазинасига тўлаган ҳар бир киши — дини ва табақасидан қатъи назар — ҳақиқий аъзо бўлиши мумкин.

И З О Ҳ: аъзолик бадалининг йиллик муддати биринчи бадал тўланган кундан бошлаб ҳисобланади ва бу миқдор қайтариб берилмайди.

9) Аъзолик бадалини бирваракайига икки ой тўламаган ҳақиқий аъзолар Жамиятдан чиқарилган ҳисобланади.

10) Ўз меҳнатлари билан хизмат кўрсатган шахслар ижрочи аъзо бўлиши мумкин, улар аъзолик бадали тўлашдан озод қилинадилар.

11) Жамиятга ижрочи аъзо бўлишни хоҳловчилар Жамият раёсатига ўз ампуаларини арз қилишлари лозим, лекин бу охир-оқибатда ҳаваскорнинг қобилияти, режиссёрнинг эътиқоди ва истагига кўра ўзгартирилиши мумкин.

12) Жамиятга ҳақиқий ёки фахрий аъзо бўлганларга айна вақтда ижрочи аъзо бўлишлари учун қаршилик кўрсатилмайди.

13) Янги қабул қилинган ижрочи аъзо аввало ўз ампуласида кичик бир ролда илк бор кўриниши лозим. Агар унга эга бўлса ва илк чиқиши муваффақиятли ўтса, дебютант маълум бир роль берилганидан кейингина, Жамият бошқармасининг қарорига кўра, аъзоликка қабул қилинади.

14) Агар Жамиятга аъзо бўлишни хоҳлаган шахс Низом талабларига жавоб бермаса, у ҳолда бошқарма уни қабул қилмайди. Аризалар раёсатнинг энг яқин муддатдаги мажлисида кўриб чиқилиши лозим.

15) Аввало, Жамиятга унинг Низом лойиҳасига имзо чекиш билан мудавомат қатнашиш мобайнида ҳақиқий аъзолик ҳуқуқига эга бўладилар, кейинчалик Жамиятга аъзо бўлишни хоҳлаган шахс бу масалани ҳал қилувчи Жамият бошқармасига ариза беради, мазкур Низомнинг 6-моддасида кўрсатилган шахсларга нисбатан аъзоларнинг яқинда ўтадиган умумий мажлисида ўз хулосаларини билдиради.

16) Ўз хатти-ҳаракати билан Жамият манфаатларига хилоф иш тутган жамият аъзоси умумий йиғилиш қарорига биноан аъзоликдан чиқарилади.

17) Ўқув юртларининг талабалари, юнкерлар ва қуйи унвондаги ҳарбийлар каби шахслар Жамиятга аъзо бўла олмайдилар.

ИЖРОЧИ АЪЗОЛАРНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

18) Ижрочи аъзолар Жамият уюштирган оммавий томошалар, яъни концертларда, спектаклларда, оқшом ва бошқаларда Жамият бошқармаси ёки унинг раиси таклифига биноан бир йилда ками билан беш марта иштирок этишлари керак. Бундай таклифни бажармаганлар аъзоларнинг умумий мажлиси қарорига асосан ижрочи аъзолик сафидан чиқарилади.

19) Қайсидир спектаклда банд бўлган ижрочи аъзолар белгиланган репетицияларга келишлари ва режиссёр кўрсатмаларига буйсунишлари шарт, бундай имкониятга эга бўлмаганлар режиссёрни аввалроқдан огоҳлантириб қўйишлари лозим.

20) Ижрочилар икки репетицияда узрсиз иштирок этмасалар, ушбу

спектаклда қатнашиш ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин.

21) Режиссёрни жуда бўлмаса бир кун илгари огоҳлантирмай, ўзлари банд бўлган бош репетицияга ёки спектаклга қатнашмаган ижрочилар спектаклдан мутлақо четлаштирилиши мумкин.

22) Барча ижрочи аъзолар режиссёрнинг роль тақсимотига бўйсунилари шарт. Қоникмаган ҳолда ўз хоҳишларига кўра Жамият бошқармасига арз қилишлари мумкин ва у масалани ўз раъйича ҳал қилади.

23) Ёд олинган ва ўйналган роль фақат ижрочи касал бўлиб қолса ёки келмаса, бошқа ижрочиға берилиши мумкин.

24) Барча ижрочилар Жамият томонидан ташкил қилинган спектакллар, кечалар ва бошқаларға кириш ва хоҳлаган бўш жойға ўтириш ҳуқуқини берувчи аъзолик гувоҳномасини оладилар.

25) Ижрочилар ролни яхши ёд олишлари ва суфлёрға таянмасликлари талаб қилинади. Бу модда, айнан кейингиси каби, барча аъзоларнинг эътиборига ҳавола қилинади.

26) Спектаклнинг ҳар бир иштирокчиси келишилган репетиция вақтига сўзсиз риоя қилиши керак.

27) Пьесанинг барча ижрочилари, умуман, барча аъзолар спектакль бошланишидан тўрт соат олдин келишлари лозим.

28) Пьесада банд бўлган барча ижрочилар спектакль тамом бўлгунча томоша залида (томошабинларға кўринмай) туришлари лозим.

29) Маънавий озик олиш ва муваффақиятларни кадрлаш учун ижрочи аъзолар бенефис ўтказадилар.

30) Ижрочи аъзолар ўзлари пьесада банд бўлган кунларда биттадан контрмарка олиш ҳуқуқига эгадирлар. Таклифнома-контрмарка олган шахслар фақат бўш жойларни эгаллайдилар.

31) Ижрочи аъзолар Жамият уюштирмаган спектаклларда қатнашиш ҳуқуқига эга эмаслар ёхуд бошқарманинг махсус рухсатини олишлари лозим.

32) Спектаклни саҳналаштириш учун режиссёр келишилган ҳаққа таклиф қилинади; режиссёр барча репетицияларда қатнашиши ва ижрочиларни кўпол, кескин тарзда эмас, балки мулойим (айниқса, саҳнада), агар улар ёлғиз бўлса, шахсиятига тегмайдиган ҳолда бошқариб, қимматли кўрсатма ва изоҳ бериши шарт. Ижрочининг ўзи етарли даражада тажрибали бўлса, режиссёрнинг кўрсатмаларини қабул қилмаслиги мумкин. Саҳнада артист ёлғиз бўлмаса, айнақса, мураккаб саҳналарда режиссёрнинг барча талабларига бўйсунини зарур.

33) Режиссёр энг кичик ролни ижрочиға спектакль бошланишидан беш кун аввал бериши керак.

34) Спектаклда режиссёр ўз амплуасига кўра иштирок этиши мумкин. Бундай ҳолда у ижрочи аъзоларнинг ҳамма ҳуқуқларидан фойдаланади.

35) Пьесаларни саҳналаштириш учун режиссёр ва ҳар бир аъзо таклиф этилади. Пьеса билан танишиб чиқилгач, маъқул бўлгани оддийгина, кўпчилик овоз билан Жамиятнинг умумий мажлисида, Жамият бошқармасининг аъзолари иштирокида ижрочи аъзолар томонидан қабул қилинади. Жамиятнинг бошқа аъзолари эса бу мажлисда, Низомнинг 46-моддасида кўрсатилганидек, ҳал қилувчи овозға эга бўлмайдилар.

ИЗОҲ: аъзолар, мазкур Низомнинг 12-моддасида кўрсатилганидек, мажлис-

да ижрочи аъзо каби ҳаракат қиладилар. Мажлис бошқарма раиси томонидан зарур ҳолдагина чақирилади.

36) Ҳар бир пьеса ўйналишидан аввал имкон қадар барча ижрочилар иштирокида ўқиб чиқилади. Кейин режиссёр ролларни тақсимлайди ва либосларни тушунтиради. Агар режиссёр роль тақсимлаш чоғида қайсидир бир актёрнинг амплуасига зид роль берса, режиссёр бундай тақсимотнинг (*сабабини* — **С. А.**) тушунтириб бериши шарт.

37) Жамият бошқармаси зарурат туғилганда ролга бегона шахсларни таклиф қилиш ҳуқуқига эга.

38) Режиссёр Жамият аъзоларидан бўла олади, аммо маъмурият ичидан бўлса, сайланмаслиги мумкин.

39) Жамиятнинг маблағи ҳар йилги ва бирйўла (тўпланган) аъзолик бадалларидан, турли шахслар томонидан Жамият фойдасига берилган хайриялар, қўйилган спектакллар, концертлар ва бошқа халқ сайиллари ҳамда Жамият мулкидан келувчи даромад ва бошқа манбалардан иборат.

40) Жамият савдо воситаси, маънавий васият орқали берилган совғалар, кўчма ва кўчмас мулкни олиши мумкин.

41) Жамият ушбу Низомнинг 3,6 ва 8- моддаларида белгиланган даромаддан бўлак пулларнинг 20 фоизини ушбу Низомнинг 42-моддасида кўрсатилган харажатларга ажратади.

42) Барча аъзолик бадаллари ва Низомнинг 6 ва 8-моддаларига мувофиқ тушган хайриялар, шунингдек, 3 ва 41-моддаларга мувофиқ 90 фоиз ажратилган (*маблағлар* — **С.А.**) фақат Жамиятнинг хайрия мақсадларига сарфланиши лозим. Улар 1-модданинг “б” бандида кўрсатилган.

43) Яқин муддатдаги харажатлар учун ажратиладиган бошқа барча пуллар хазиначи томонидан Жамият номига маҳаллий банклардан бирининг жорий ҳисобига ўтказилади. Жорий ҳисобдан пул олиш учун раис ёки унинг ўрнини босувчи шахснинг ва бошқарма бир аъзосининг имзоси талаб қилинади.

44) Жамият пулининг сарф-харажати аъзоларнинг умумий мажлиси тасдиқлаган смета чегарасида бошқарма томонидан амалга оширилади. Бундай пайтда, яъни Жамият манфаати сметада белгиланган тез сарфга муҳтож бўлиб қолганда, бошқарма бундай харажатни қилиши мумкин, фақат у 200 рублдан ошмаслиги керак. Бундай харажатни ўтказиш масаласини бошқарма яқин муддатда умумий мажлис тасдиғига қўяди.

ЖАМИЯТ ИШЛАРИНИ БОШҚАРИШ

45) Жамият ишларини умумий мажлис ва Жамият бошқармаси идора қилади.

46) Умумий мажлис ҳақиқий ва фахрий аъзолардан ташкил топади, ижрочи аъзолар фақат маслаҳат овози ҳуқуқи билан қатнашадилар.

47) 47-моддада кўрсатилган умумий мажлис тартиби: а) оддий мажлислар бир йилда камида 2 марта чақирилади; б) ҳисобот йили тугашида йиллик мажлис ўтказилади ва в) зарурат туғилганда, аъзолигининг хилидан қатъи назар, 20 нафар аъзонинг ёзма талаби бўйича фавқулодда мажлис чақирилади. Бундай ҳолда мажлис чақириш сабаби кўрсатилган талаб тушгандан кейин икки ҳафта ўтмасдан чақирилади.

ИЗОҲ: ҳисобот йили 1 сентябрдан 1 сентябргача ҳисобланади.

48) Умумий мажлислар Жамият бошқармаси томонидан чақирилади ва ҳар гал мажлис вақти, ўтадиган жойи ва машғулот масаласи Тошкент шаҳрида яшовчи аъзолар билан келишиб олинади ҳамда полицияга маълум қилинади.

49) Оддий йиллик ва фавқулодда мажлислар Тошкент шаҳридаги ҳақиқий аъзоларнинг учдан бир қисми ҳозир бўлгандагина ҳақиқий ҳисобланади, агар талаб қилинган миқдордаги аъзолар йиғилмаса, унда бошқарма камида ўн кун илгари иккинчи мажлисни чақирилади. Жўнатилган рўзномада огоҳлантирилганидек, келган аъзоларнинг сони қанча бўлишидан қатъи назар, ўтказилган мажлис ҳақиқий ҳисобланади. Мажлисга келолмаган аъзолар раисни илгарироқ огоҳлантириши лозим, акс ҳолда улар Тошкентда йўқ деб ҳисобланадилар.

50) Йиллик мажлисларда: 1) жамият раиси (бошқарманинг раиси унинг ўзидир), хазиначи, котиб, бошқарманинг олти аъзоси, уларга номзодлар сайланади. 2) Ревизия комиссиясининг аъзолари сайланади. 3) Даромад ва харажатлар сметаси ва йиллик ҳисобот кўриб чиқилади ҳамда тасдиқланади. 4) Жамиятга фахрий аъзолар сайланади.

51) Оддий мажлисларда Жамият ҳаётига оид барча масалалар муҳокама қилинади, йиллик ҳисоботга киритиладиганлари бундан мустасно.

52) Фавқулодда мажлислар мавзуи уларни чақириш сабаби ва мақсадига қараб белгиланади.

53) Мажлислар таклифномаларда кўрсатилган масалаларнигина муҳокама қилади ва ҳал этади.

54) Мажлизда Низомда аниқ айтилганлардан ташқари барча масалалар оддийгина кўпчилик овоз билан ҳал қилинади, овозлар тенг келганда масала куръа ташлаш билан ечилади.

55) Ушбу Низомдаги ўзгариш ва тўлдиришлар, аъзоларни Жамиятдан чиқариш ҳақидаги қарор, сотиб олиш ва мусодара этиш ҳамда кўчмас мулк тўғрисидаги, Жамият капиталини сметада эътиборга олинмаган ҳолларда сарфлаш, Жамиятнинг фахрий аъзоларини сайлаш масалалари фақат кўпчилик — учдан икки овоз билан тасдиқланиши мумкин.

56) Жамият умумий мажлисда ҳақиқий аъзоларнинг тўртдан уч қисми қатнашган ҳолда, ушбу мажлиснинг кўпчилик — тўртдан уч овози билан, умумий мажлис қарорига мувофиқ, фаолиятини тўхтатади. Жамият фаолиятини тўхтатиш ҳақидаги қарор билан бирга, мажлис жамиятнинг капитали ва бошқа мулкларининг тақдирини ҳал этади. Маъмурият кўрсатмасига биноан Жамият ёпилган тақдирда, Низомнинг 49-моддасига мувофиқ, Тошкент шаҳридаги умумий мажлис қарорига кўра Жамият мулки хайрия ишларига ва маорифга тақсимланади.

57) Бегона кишилар мажлис раисининг рухсати билан мажлисга киритилади.

58) Умумий мажлис аввалги йиғилишларнинг протоколини ўқиш билан очилади. Билдирилган эътироз ва тўлдиришлар, агар мажлис тўғри деб топса, протокол матнига киритилади. Протоколни раис, бошқарманинг иштирок этаётган аъзолари имзолайди ва котиб тасдиқлайди.

ЖАМИЯТ БОШҚАРМАСИ

59) Тошкент шаҳрида доимий бўлувчи раис (унинг ўзи Жамият раисидир), Жамият хазиначиси, Жамият котиби ва олти аъзодан иборат бошқарма Жамият ишларини идора қилади.

60) Жамият раиси, хазиначи ёки котиб бетоблигида ёки йўқлигида бошқарма аъзолари ўз ораларидан раис ўртоғини (ўринбосар), хазиначи ҳамда котиб ўринбосарларини сайлайди.

61) Бошқарма ўз қарорига кўра камида ойда бир марта йиғилади. За-
рур бўлиб қолганда раис бошқарманинг шошилиш йиғилишини тайин-
лайди.

62) Бошқармадаги ишлар оддий овознинг кўплигига қараб ҳал этилади,
овозлар тенг келганда раиснинг овози масалани ҳал қилади.

Р3) Бошқарманинг йиғилиши, раисни ҳисобга олганда, камида уч киши
бўлгандагина ҳақиқий саналади.

64) Бошқарманинг мажбуриятлари: а) умумий мажлиснинг қарорларини, топ-
шириқларини ва йўл-йўриқларини бажариш; б) умумий мажлисга тақдим эти-
ладиган ҳар йилги ҳисобот ва сметаларни тузиш; в) қоида ва йўл-йўриқлар-
нинг ижросини, Жамиятга ўтказилган пулнинг вақтида ўтказилишини куза-
тиш; г) идора ва шахслар билан мулоқот (ўрнатиш); д) хазиначининг ҳисобо-
ти ва ведомостларини кўриб чиқиш; е) умумий мажлисда муҳокама қилина-
диган масалаларни олдиндан муҳокама этиш ва ишлаб чиқиш; ё) Жамият
вакиллари орқали Жамиятнинг ишларини суд ва маъмурий (қарорлаш-
тириш — **С.А.**) орқали юритиш; ж) Жамиятнинг мулкӣ манфаатларига
ваколатлилик, контрактлар тузиш, биноларни ижарага олиш, хизматчи-
ларни ёллаш ва бўшатиш, жамият учун жиҳоз харид қилиш; з) маҳаллий
жаридаларда ташкил этилган кечалар, спектакллар ва бошқалар ҳақида
ҳисобот ва эълонлар чоп этиш; и) спектакллар, концертлар ва бошқалар
учун бино топиш ва ёллаш, жойларга нарх белгилаш ва артистларга ке-
ракли нарсаларни харид қилиш; к) умуман, бошқармани юритиш учун
Низомда кўзда тутилган барча ҳаракатларни бажариш ва ҳар қандай қону-
ний воситалар билан Жамият манфаатларини ҳимоя қилиш.

65) Жамият бошқармаси, молиявий шароитга қараб, ижрочи аъзолар ро-
зилиги билан аъзолари учун текинга кечалар, концертлар, спектакллар ва
бошқа халқ томошаларини ўтказиш ҳуқуқига эга, аммо бундай вазиятда бўш
жойларни бегона шахсларга сотиш ман этилмайди.

66) Жамиятнинг ҳар бир аъзосига муддати белгиланган ва тоифаларга
ажратилган ҳолда махсус чипталар берилади.

67) Жамият хазиначиси кирим-чиқим дафтарини тутати, аъзолик бадали-
ни, эҳсонларни ва ҳар қандай пул киримларини қабул этади, ҳисобот, ҳисоб-
чилик қилади, бошқармага йиғиндининг ҳаракати ҳақидаги руйхатни (ведо-
мость) ва Жамиятнинг йиллик ҳисоботини тақдим этади.

68) Жамият котиби аъзоларнинг руйхатини тузади, умумий мажлислар про-
токолларини, бошқарма йиғилишлари йўқламасини юритади, раисдан чиқа-
диган расмий қоғозларни тасдиқлайди, Жамият девони ва бошқа ишларни
юритади.

69) Бошқарманинг йиллик пул ҳисоботини ва умуман, унинг фаолият ҳисо-
ботини кўриб чиқиш ҳамда улар ҳақида умумий мажлисга маълумотнома тақ-
дим этиш учун уч нафар аъзодан иборат комиссия сайланади. Мабодо улар
касал бўлса ёхуд қатнашмаса, ишлаш учун уч нафар номзод ҳамда комиссия
орасидан раис ва котиб сайланади.

70) Жамиятнинг барча аъзолари ўз ташаббуслари ва бошқарма ёки Жа-

мият раиси таклифига кўра, Жамият учун зарур бўлган ишларни амалга оширишда мажбурий иштирок этадилар. Махсус масалаларни олдиндан ишлаб чиқиш, шунингдек, турли хил муассасаларни ташкил этиш ва бошқариш ҳамда бошқармага ёрдами тегадиган ишларни бажариш учун умумий мажлис ёки бошқарма ва унинг раиси ташаббуси билан комиссиялар тузилиши мумкин.

71) Жамият Туркистон ўлкасининг аҳоли зич яшайдиган жойларида ўз бўлимларини очиши мумкин. Бўлимларни ташкил этиш, уларни бошқариш — барчаси мазкур Низомга мувофиқ ҳолда Жамият умумий йиғилишининг кўрсатмасига биноан белгиланади.

72) Жамиятнинг мазкур Низоми тасдиқланиши биланоқ таъсисчилар камида тўрт кишилик таркиб иштирокида биринчи умумий мажлис билан фаолиятини бошлайди. Таъсисчилар ушбу мажлисда ўз ораларидан Жамият раиси (унинг ўзи бошқарманинг раиси) ва бошқарма аъзоларини сайлайдилар, улар мазкур Низом қоидалари асосида ишга киришадилар. Биринчи бошқарма таркиби, раисни қўшиб ҳисоблаганда, беш киши билан чегараланиши мумкин. Кейинги сайловларда, Низомнинг 59-моддасига мувофиқ, тўлиқ таркибга эга бўлади.

73) Ушбу Жамият муассислари: 1) Убайдулла Асадуллаевич Хўжаев, 2) Тошпўлатбек Норбўтабеков, 3) Мунавварқори Абдурашидхонов, 4) Комилбек Норбеков, 5) Мулла Абдулла Авлонов, 6) Муҳаммаджон Пошшахўжаев, 7) Каттахўжа Бобохўжаев, 8) Башируллахон Асадуллахўжаев, 9) Низомиддин Исомиддинхўжаев.

Мен, қуйида имзо чекувчи — Тошкент шаҳар нотариуси Дмитрий Павлович Егоров, ушбу Низом менинг иштирокида, маҳаллий қисмдаги Романовский кўчаси, 16-уйда жойлашган идорамда имзоланганини тасдиқлайман. Тошкент сартларининг ўз қўли билан имзоланган. Шайхонтохур даҳаси, Мерганча маҳалласида яшовчи Убайдулла Асадуллаевич Хўжаев; Обсерваторская кўчаси, 9-уйда яшовчи Тошпўлатбек Норбўтабеков; Шайхонтохур даҳаси, Дархон маҳалласидаги хусусий ҳовлисида яшовчи Мунавварқори Абдурашидхонов; Кўкча даҳаси, Сағбон маҳалласида яшовчи Комилбек Норбеков; Ўқчи кўчасидаги 26-рақамли хусусий уйда яшовчи Мулла Абдулла Авлонов; Шайхонтохур даҳаси, Занжирлик маҳалласида яшовчи Муҳаммаджон Пошшахўжаев; Шайхонтохур даҳаси, Қорёғди маҳалласида турувчи Каттахўжа Бобохўжаев; Шайхонтохур даҳаси, Мерганча маҳалласида яшовчи Баширулла Асадуллахўжаев; Шайхонтохур даҳаси, Орқакўча маҳалласида яшовчи Низомиддин Исомиддинхўжаев менга шахсан таниш.

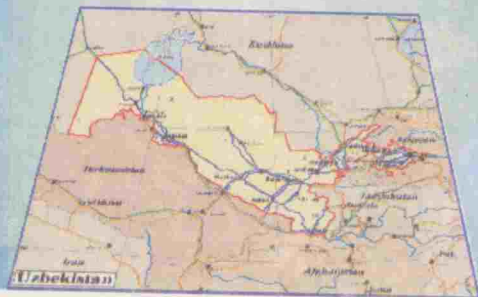
1916 йил ноябрининг 11-куни 7176-рақам билан руйхатга олинди.

Нотариус: Дм. Егоров

Сўзбоши муаллифи ва нашрга тайёрловчи — Сирожиддин АХМАД

Сохта ва чин ҳақиқатлар

ёхуд
тарихимизнинг
ўқилмаган саҳифалари
хусусида

XX асрда Туркистон истиқлоли учун кураш асосан 1917 йилдан бошланиб, 30-йилларнинг ўрталарига қадар гоҳ кучайиб, гоҳ сусайиб, гоҳ ошкора, гоҳ яширин тусда давом этгани бугун кўпчиликка сир эмас. Мустабидлик сиёсати натижасида юртимизнинг энг илғор, эрксевар ва миллатпарвар вакиллари мустақиллик йўлида юритган кураш тарихини холисона ёритиш масаласи халқимизнинг кўп йиллик армони эди. Бироқ 70 йил мобайнида мудом таъқибу тазйиқларга учраган истиқлол ғояси, шу ғоя

йўлида курашган, жон берган миллий озодлик ҳаракати қатнашчиларининг фаолияти хориждаги муҳожир ватандошларимизнинг фидоийлиги боис жаҳон жамоатчилиги эътиборидаги муаммолардан бирига айланди ва 1991 йилга қадар долзарблигини йўқотмади.

Маълумки, дунёни икки қарама-қарши тизимга ажратиб, ўзаро зиддиятлар, ғоявий ва мафкуравий курашларнинг авж олишига сабаб бўлган коммунистча мафкура ҳукмронлиги даврида Туркистон истиқлоли йўлида кечган фаол саъй-

ҳаракатлар мутлақо нотўғри талқин этилди, ҳақиқат сохталаштирилди ва бузиб кўрсатилди. Бу муқаддас ғояни амалга ошириш йўлини излаган муҳожирлар номига “ватан хоини”, “сотқин”, “ашаддий душман”, “империализм малайи” каби тамғалар ёпиштирилди. Бугун отабоболаримизнинг асрий орзуси ушалган, миллий мустақиллик реал ҳодисага айланган мунаввар замонда бир умр кўнгилда истиқлол истаги билан яшаб, Ватанининг озод кунларига интилган фидойи муҳожир ватандошларимизнинг номини ёд этмоқ юртдошлик бурчимиздир.

Мустафо Чўқай ўғли. Туркистон фарзанди. 1917 йилда Қўқонда тўзилган Туркистон Мухториятининг ҳукумат бошлиғи бўлган. 1918 йилда мазкур ҳукумат қонга ботирилгач, Мустафо Чўқай ўғли большевиклар таъқибидан қочиб, Туркистонни тарк этишга мажбур бўлади ва Францияда фаолият кўрсатади.

Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли. Фарғонада туғилган. Бухоро жадидларининг фаол вакилларида. Бухоро Халқ Жумҳуриятининг молия нозири бўлган. Совет давлатининг мустамлакачилик сиёсатини қоралагани учун таъқибу тазйиқларга учраган ва Туркистонни тарк этиб, Туркияга бориб яшаган.

Аҳмад Заки Валидий. Бошқирдистон ҳукуматининг раҳбари бўлган. Совет ҳокимиятининг мустамлакачилик сиёсатига мутлақо қарши чиққан ва Туркистонда юритилаётган истиқлолчилик ҳаракатини қўллаб-қувватлаган, “Туркистон миллий бирлиги” ташкилотининг топшириғи билан хорижда истиқлол ғояси йўлида курашишни тарғиб этиш мақсадида Туркистонни тарк этган.

Зиёвуддин Бобоқурбон. Тахаллуси — Туркистонлик Жомбой. Асли Фарғонадан. Туркистон тарихи ва истиқлоли ғоясининг фаол тарғиботчиларидан. “Озодлик” радиосида Туркистон ҳақида эшиттиришлар тайёрлашда беқиёс хизматлар қилган.

Доктор Тоҳир Чигатой. Тошкентда туғилган. Туркияда яшган ва ўша ерда вафот этган. Туркистон тарихига оид асарлари билан танилган.

Усмонхўжа ўғли Темирхўжа. Отаси йўлидан бориб, Туркистон истиқлоли ғоясига хизмат қилган, “Озодлик” радиосида Туркистон ҳақида эшиттиришлар тайёрлашда фаол иштирок этган.

Доктор Иброҳим Ёрқин. Тахаллуси — Орифхон. Тошкентлик.

Аҳмад Назм Ўқтой. Бухоролик. Тахаллуси — Ашурбой.

Бу рўйхатни яна давом эттиришимиз мумкин, зеро истиқлол ғояси фидойилари бўлган ватандошларимиз хорижда кўп бўлган. Улар жаҳоннинг турли қитъаларида, турли мамлакатларда яшаб, фаолият кўрсатганлар. Таассуфки, бизнинг бу борадаги билим ва маълумотларимиз ниҳоятда чекланган. Мен 1990 йилда Туркиянинг Истанбул шаҳрида бўлган Туркистон Миллий қурултойида Ўзбекистон вакилларида бири сифатида иштирок этган эдим. Ўшанда шоир Тоҳир Қаҳҳор у ердаги муҳожирлар фаолияти ҳамда матбуотини яхшигина ўрганиб, кейинча “Хур Туркистон учун!” деб номланган китобини ёзди. Бу — хориждаги истиқлолчи ватандошларимиз ҳақидаги тасаввурларимизни бойитишга хизмат қилувчи ягона мукамал тадқиқотдир. Унда қайд этилган маълумотлар ва

манбалар асосида юқорида номлари зикр этилган муҳожир юртдошларимиз ҳақида бир қадар аниқ хулосалар чиқаришимиз мумкин.

Таъкидлаш жоизки, номлари қайд этилган муҳожирлар Туркистонни турли вақт, турли шароитда, бироқ ягона сабаб — адолатсизлик ва зўравонликлар боис тарк этганлар. Туркистонда фаолият кўрсатган “Туркистон миллий бирлиги” ташкилоти махсус қарор чиқариб, Аҳмад Заки Валидий ва Мустафо Чўқай ўғлига Туркистонда юритилган мустақиллик учун кураш тарихини ёзиб, жаҳон жамоатчилигига етказиш вазифасини топширган.

1924 йилда Берлинда “Туркистон миллий бирлиги”нинг хорижий тармоғи тузилгач, даставвал унинг нашрини йўлга қўйиш имкони қидирилади ва ниҳоят, 1927 йилда Туркияда “Янги Туркистон” журнали чоп этила бошлайди. Уни нашрга тайёрлашда Мустафо Чўқай ўғли, Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли, Заки Валидий Тўғон фаол иштирок этган. Сиёсий, илмий ва адабий мажмуа бўлган ойлик бу журнал 1931 йилга қадар чоп этилган.

1929 йилда Мустафо Чўқай ўғли Германияда “Ёш Туркистон” журналинини йўлга қўяди ва унга ўзи муҳаррирлик қилади. 1939 йилгача чоп этилган ушбу журнал нашрида Аҳмад Наим Ўқтой фаол иштирок этган.

1934-35 йилларда Мустафо Чўқай Париж шаҳрида “Туркистон миллий бирлиги”нинг яна бир нашри бўлмиш “Туркистон” журналинини чоп эттиради. Бу журналнинг бош гоёси — Туркистон истиқлоли йўлида кураш эди.

Бундай нашрларни чоп этиш ва

улар воситасида Туркистондаги аҳвол, советлар юритаётган мустамлакачилик сиёсати ҳақидаги ҳаққоний ахборотлардан жаҳон жамоатчилигини хабардор этиш муҳим аҳамиятга эга эди. Муҳожирлар шарт-шароит, моддий таъминот ўта ночор аҳволда бўлишига қарамай, вақтли ва даврий нашрларни йўлга қўйиш билангина чекланмадилар. Улар яна Туркистонда мустабид тузумга қарши юритилган кураш тарихини ҳаққоний акс эттирган асарлар ёзиб чоп этиришга бел боғладилар. Чунончи, Мустафо Чўқай ўғли Парижда 1935 йилда “Туркистон Совет ҳокимияти остида”, 1937 йилда эса “1917 йил хотиралари” асарини, Заки Валидий Тўғон 1929 йилда Мисрда “Бугунги Турк эли — Туркистон ва унинг яқин тарихи” асарини чоп эттирди. Заки Валидийнинг мазкур асари кейинчалик, 1944 йилда Туркияда ҳам нашр этилди. Унинг “Хотиралар”ида таъкидланишича, ушбу асар немис ва инглиз тилларига ҳам таржима қилинган, инглизча нусхаси Американинг Гарвард университети кутубхонасида сақланади.

1942 йилда Туркияда Туркистон мустақиллиги учун юритилган курашлар иштирокчиси Абдулла Ражаб Бойсунийнинг “Туркистон миллий ҳаракатлари” асари нашр этилди. Бундан ташқари, 20-40- йиллар давомида Мустафо Чўқай ўғли ва Заки Валидий Тўғон инглиз, немис ва турк тилларида нашр этиладиган илмий журналларда Туркистон мустақиллиги йўлида кураш масалаларини ёритувчи мақолалар эълон қилдилар. Бу мақолалар ва юқорида қайд этилган асарлар асосида Оврупо, Осиё ва араб давлатларида, Туркияда Туркистондаги

ҳақиқий аҳвол, ўлкада юритилаётган сиёсатнинг моҳияти ва асоратлари, мустақиллик учун курашлар ҳақида тўғри тасаввур шаклланиб борди. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб жаҳон тарихшунослигида инглиз, немис, француз тадқиқотчиларининг Туркистон тарихига бағишлаб ёзилган илмий асарлари ҳам ўша манбаларда қайд этилган маълумот ва хулосаларга асосланди. Совет давлати ва унинг тасарруфидаги республикалар, хусусан, Марказий Осиё жумҳуриятлари ҳаёти, тарихи, уларда совет тузуми қандай ўрнатилгани ва бунинг оқибат-натижаларига бўлган қизиқиш жаҳоннинг энг ривожланган мамлакатларида кескин кучайиб кетди. Шу муносабат билан АҚШ, Буюк Британия, Германия ва Франция каби давлатларда “советшунослик”, “ўртаосиёшунослик” марказлари ташкил этилиб, уларда СССР ва Марказий Осиё (ўша пайтларда Ўрта Осиё деб юритилган) республикалари тарихи, ҳаёти, миллий муносабатлар аҳволини ўрганиш йўлга қўйилди, бу масалаларни ўрганувчи махсус мутахассислар тайёрлана бошлади. Ушбу илмий марказларнинг етук мутахассислари турли хил манбалар — Туркистонни тарк этган муҳожирларнинг хотира ва ёзма кўргазмалари, 20-йилларда турли мақсад ва ваколатлар билан Туркистонга бориб келган ўз фуқароларининг гувоҳликлари, эсдаликлари, ўлкада 20-йиллар мобайнида чоп этилган нашрлар, матбуот хабарлари ва бошқа маълумотларни ўрганиб таҳлил қилиш асосида Туркистонда совет ҳокимияти зўрлик билан ўрнатилгани, унга қарши маҳаллий халқ қонли кураш юритгани, бу кураш миллий-озодлик ҳаракати

бўлиб, у ноҳақ тарзда “босмачилик” деб аталгани, Туркистон атайин миллий республикаларга бўлиниб, бу ердаги халқларнинг тарихий-миллий бирлигига путур етказилгани, Совет ҳокимияти юритган сиёсат мустамлакачиликка асослангани ҳақида ҳолис хулосалар чиқардилар. Энг муҳими шундаки, турли тилларда, турли мамлакатларда юритилган изланишларга асосланган хулосалар ҳақиқат бутун дунёда бир мезонда баҳоланиши ҳамда барча тилларда ягона мазмун ва моҳият касб этишини яна бир бор намоён этди. Чунончи, АҚШда — А. Парк, Э. Оллуорт, М. Олкотт, Р. Цайпс, М. Ривкин; Буюк Британияда — У. Колларз, Ж. Утлелер, О. Кероу; Францияда — А. Беннингсен, Каррер де-Анкос, В. Монтей, М. Броксан; Канадада Т. Раковска-Хармстоун каби тадқиқотчиларнинг асарлари мисолида бу ҳақиқат ўз тасдиғини топди.

XX аср ўрталаридан бошлаб Германия ва Туркияда ҳам Туркистон ҳаёти ва тарихини ўрганиш янада кучайди. Бу мамлакатларда юритилган изланишларда Туркистон муҳожирларининг хизмати беқиёс бўлди. 1944 йилда турк тилида “Туркистоннинг қисқача тарихи” номли рисола босмадан чиқди. 1951 йилда ватандошларимиздан бири “Қўқон ва Алаш-Ўрда ҳукуматлари” мавзусидаги тадқиқотини ҳимоя қилиб, фалсафа фанлари доктори унвонини олди. Ушбу тадқиқотда совет ҳокимияти “бир гуруҳ буржуа миллатчилари ҳукумати” сифатида қораланиб, Туркистон халқларининг миллий демократик ҳукумати бўлган Туркистон (Қўқон) Мухториятининг асл моҳияти, мақсадлари ҳамда фожиали тақдири ҳақида атрофлича мулоҳаза юритилади.

Ватандошларимизнинг 1963 йилда немис тилида чоп этилиб, кейинчалик инглиз тилида ҳам нашр қилинган “Туркистон XX асрда” номли йирик тадқиқотини жаҳон илмий жамоатчилиги зўр қизиқиш билан ўқиб-ўрганди ва юксак баҳолади. Асарда Туркистоннинг XX асрдаги тарихи, ўлкада содир бўлган муҳим сиёсий-тарихий воқеалар илк бор аниқ далиллар асосида таҳлил этилган, совет ҳокимияти Туркистондаги эски мустабид тузумнинг давомчиси сифатида фаолият юритаётгани, бу фаолият Туркистон ва унинг халқлари манфаатларига зид экани, миллий урф-одатлар, тарихий анъаналар ва эътиқод тақиқда экани асослаб берилган эди. Асарда Туркистонда сиёсатга қарши юритилаётган кураш бундай тасвирланади: “Туркистон озодлиги учун кураш тарихида босмачилик ҳаракати алоҳида аҳамиятга эгадир. Бинобарин, уни навбатдаги кўзғолонлардан бири сифатида санаб бўлмайди. Бу — совет ҳокимиятига қарши миллатнинг ҳарбий уруши эди. Коммунистлар ўз тарғиботларида “босмачилик” сўзини қароқчилик маъносида қўладилар. Ваҳоланки, бу ҳаракат Россияга қарши юритилган миллий-озодлик кураши анъаналарини давом эттирди ва пролетариат диктатурасига қарши қаратилди, чунки совет диктатураси чор Россиясининг асл мақсадларини бошқа бир кўринишда акс эттирди, холос. Босмачиларнинг большевикларга қарши курашидан мақсад — миллий давлат барпо этиш, унга эришиш эди”. Ватандошларимиз совет ҳокимиятига қарши миллий озодлик курашини бир неча даврга бўлиб ўрганганлар. Жумладан, би-

ринчи даврни, яъни 1918-23 йиллардаги курашни олти босқичга бўлиб ёритганлар. Уларда асосий кўрбошилар ҳақида маълумот берилган, мустабид ҳукумат қўллаган чора-тадбирлар ва унинг оқибат-натижалари, миллий кураш давомида илгари сурилган талаблар баён этилган.

Собиқ СССРда халқдан яшириб келинган ҳақиқатнинг хорижда ошкор этилиши коммунистик мафкура тарғиботчиларини жазавага солди ва улар хорижий тадқиқотчиларни “буржуа сохталаштирувчилари” сифатида қораладилар. Бу қораловлар пуч даъволарга, аслида ўзлари тарихни сохталаштирган совет олимларининг хулосаларига асосланган эди.

Заки Валидий Тўғоннинг 1969 йилда Туркияда чоп этилган “Хотиралар”и Туркистоннинг 1918-24 йиллардаги тарихи, ўлкада мустақиллик йўлида юритилган кураш воқеалари ва уларнинг фаол иштирокчилари, миллий зиёлилар ва фанмаданият арбоблари, давлат ва партия раҳбарлари ҳақида қизиқарли ҳамда муҳим маълумотларга бой. Шубҳасизки, улар Ватанимиз тарихининг биздан сир тутилган саҳифаларини ойдинлаштиришда муҳим ўрин тутади.

Туркистон мустақиллиги йўлидаги кураш тарихини ёритишга турк зиёлилари ҳам муносиб ҳисса қўшдилар. 1975 йилда туркиялик журналист Али Бодомжининг “1917-1934 йиллардаги Туркистон миллий истиқлол ҳаракати. Қўрбошилар” асари чоп этилди. Унда Туркистонни тарк этишга мажбур бўлган Шермуҳаммадбек ва Нурмуҳаммадбек каби кўрбошиларнинг хотиралари, шўро қўшинлари билан маҳаллий кучлар — истиқлолчилар ўртасида-

ги ҳарбий муҳорабалар далиллар асосида ёритилган ва курашда фаол иштирок этган кўрбошилар, аёвсиз жанглар кечган жўғрофий ҳудудларнинг рўйхати илова этилган. Ушбу асар мутолааси жараёнида 1918-24 йиллар мобайнида совет ҳокимиятига қарши юритилган кураш, ҳақиқатан ҳам, жуда кенг кўламли миллий-озодлик кураши бўлган, деган хулосага келиш мумкин.

Туркистон истиқлоли учун кураш ғоясини муҳожир ватандошларимизнинг кейинги авлодлари ҳам фаол давом эттирдилар. 70-йиллардан бошлаб Туркияда фаол саъй-ҳаракат этган Зиёвуддин Бобоқурбон ва унинг маслакдошлари фаолияти айниқса диққатга сазовордир. У 1975-78 йиллар мобайнида Истанбул шаҳрида “Хур Туркистон учун” газетасини йўлга қўйди. 5000 нусхада нашр этилган ушбу газета дунёнинг беш қитъасига ёйилган. Газетанинг илк сониди ифода этилган мана бу фикрлар унинг мақсад ва моҳиятини ифодалаб берган: “Бу газетани нима учун чиқаряпмиз? Биз бўлинмас, ягона Туркистон фикридамыз, Туркистон истиқлоли жабҳаси сафидамыз. Эллик йилдирки, Туркистон ичкараси ва ташқарисиди миллий фикрга йўл берилмаёттир, биз бунга йўл истаймиз; истиқлол масаласини Туркистон миллий мустақилликка эга бўлгунча шараф билан ташиймиз; бошламоқ — биздан, давом эттирмоқ — сиздан”.

Газета саҳифаларида Туркистон

миллий зиёлилари (Чўлпон, Элбек, Фитрат, Маҳмудхўжа Бехбудий) ҳамда муҳожирликдаги ватандошларимиз ижодидан намуналар, Туркистон тарихи, маданияти, маънавий мероси ҳақида ҳикоя қилувчи мақолалар нашр этиб борилган. Шунингдек, газетада собиқ СССРдаги туркий халқларнинг аҳволи, коммунистик ҳукуматнинг уларга нисбатан адолатсиз сиёсати масалалари ҳам ёритилиб, тутқунликдаги туркий миллатлар озодлиги Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳал этиши лозим бўлган долзарб муаммо экани таъкидланган, шунга даъват этилган.

Мустабид империя парчаланиб, Марказий Осиё республикалари мустақилликка эришганидан кейин хориждаги ватандошларимиз ўз Ватанлари — Туронзаминга эмин-эркин келиб-кетиш имконига эга бўлдилар. Улар юртимиздаги ҳар бир хайрли ўзгаришга ижобат тилаб, эзгу мақсадларимизга хайрихоҳ бўлмоқдалар.

Мулоҳазаларимиз ниҳоясида хулоса сифатида таъкидлаш лозимки, истиқлол ғояси Туркистон халқлари учун мудом муқаддас орзу бўлиб келган. Туркистонда мустабид тузум ҳукмронлиги шароитида халқимиз қалбида пинҳон тутилган бу олий ғоя муҳожирликдаги фидойи ватандошларимиз дилида ҳам ҳамиша бош мақсад, ҳаёт мазмуни бўлган.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

Миллий бирлик курашчиси

Шўро мафкурасининг тазйиқи ва талаби боис кўпгина буюк адабий шахсларимиз ижоди йиллар мобайнида етарлича ўрганилмади. Энди уларнинг фаолияти ва ижодини янгича инкишоф этиш вақти келди. Адабий мактаблар билан бирга, алоҳида фаолият кўрсатган адабий шахслар ҳам адабиёт тарихида, миллат равнақи йўлида муҳим ўрин тутганлар. Хусусан, Турди Фароғий ягона ватан ва миллий бирлик учун оташин курашчи сифатида мумтозлар ичида мумтоздир.

Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичларида Турди Фароғий ягона ватан, яктан миллат ғояларини илқбор олға сура олган адибдир. Келажаги буюк давлат яратишимизда унинг ижодий сабоқлари зўр аҳамиятга эга.

Турди Фароғий ижодиётининг ижтимоий моҳияти билан баробар эстетик моҳиятини ҳам кенгроқ ёритиш мақсадга мувофиқдир. Турди назмида шоир шахсияти, ҳаёти, даврининг ижтимоий-бадиий таҳлили яққол акс этган. Янгича ўрганиш жараёнида, Турдининг ҳаёти ва ижодига доир жуда оз маълумот мавжудлигини ҳисобга олиб, шоирнинг таржимаи ҳоли унинг ҳаётий

кечинмаларини акс эттирувчи бадиий асарлари таҳлили негизида ёритилади ва бунда асосий эътибор бадиият таҳлилига қаратилади.

Турди Фароғий XVII аср Бухоро адабий муҳитининг йирик намояндаларидан бири бўлиб, унинг таржимаи ҳолига оид аниқ маълумот деярли сақланмаган. У XVII асрнинг ўрталари ва охирида яшаб, тахминан 1699 ёки 1700 йилда вафот этган. Шоирнинг умри 1640 йилда тахтга ўтирган Бухородаги аштархонийлар сулоласидан Нодир Муҳаммадхон, 1645 йилда хон кўтарилган Абдулазизхон, 1680 йилда ҳокимиятни қўлга киритган Субҳонқулихон салтанатлари даврида кечган. Турди яшаган асрда Марказий Осиё уч хонликка бўлинган, хонлар, беклар, ота-ўғилу оғанилар орасидаги ички низолар авжига чиққан, мамлакат ва миллат парокандалик ҳамда инқирозга юз тутган эди. Турдининг ҳаёти ва ижоди ана шундай жанги жадаллар жараёнида, ижтимоий-маданий муҳитнинг тушкун бир палласида кечган.

Нодир Муҳаммад Хоразм истилосига киришган пайтда ўз давлати сарҳадидаги юз уруғи вакиллари Боқи Юз

бошчилигида Хўжандда исён кўтаради. Нодир Муҳаммад исённи бостириш учун тўнғич ўгли Абдулазизни юборади. Боқибий ва юз уруғининг бошқа аъёнлари Хўжандга келган Абдулазиз билан тил топишиб, уни подшоҳ кўтарадилар. Абдулазизхон юз исёнчилари иштирокида ўз отасига қарши юриш қилади ва Бухоро тахтини забт этади. Шу замонларда Турди юз уруғининг нуфузли намояндаларидан эди. Абдулазизнинг шахсияти ҳамда унинг салтанатни эгаллаши Турдида катта умидворлик уйғотади. Галабадан руҳланган шоир ўзи орзу этган давлат бошлиғи фазилатларини Абдулазиз шаънига шоён битади:

*Шоҳ Абдулазиза бўлди
жаҳонбонлиғ хатм,
Аҳли шоҳаншаҳию фурсати
хоқонлиғ хатм,
Шаръи инсофу карампешалиғу
хонлиғ хатм,
Расми доду равишойини
мусулмонлиғ хатм,
Яхши от этти алам арсайи
даври офоқ.*

Аммо Турди орзулаган “жаҳонбонлиғ”, “инсофу карампешалиғ”, “расми доду равишойини мусулмонлиғ” фазилатлари Абдулазиз сиймоси ва фаолиятдан аён бўла қолмайди. Аксинча, шажаравий кураш кескинлашади, мулку миллат дарахти ичидан дарз кета бошлайди. Аввалига Субҳонқулихон отаси Нодир Муҳаммадхон билан бирга акаси Абдулазизхонга қарши жанг қилади. Орада Субҳонқулихон акаси Кутлуг султонни қатл этади ва ота-ўғил иттифоқидан путур кетади. Кейин Абдулазизхон билан Субҳонқулихон иттифоқ тузиб, отага қарши курашадилар. Ўғиллари дастидан Эронга қочиб, бир қадар кучланиб, Балхни эгаллаган Нодир Муҳаммад барибир фарзандлари забтига бас келолмай, тахту бахтга этак силкиб, Маккайи мукаррамага қочиб қутулади. Энди Абдулазиз билан Субҳонқули бир салтанат сарҳадига сиймай қолади. Субҳонқулихон хонадоннинг

энг яхши фарзанди, ўн минг мисрали шеърляти билан “Девон” тузган жияни Қосим Султонни қатл эттиради. Субҳонқули Балхда ўттиз йилдан ошиқроқ хукм

ронлик қилади. Бу йиллар мобайнида у Бухорони акаси билан доимо талашиб-тортишади. Хева хонлари, Бухоро, Балх ўртасида ҳам мутассил қирғинбарот урушлар бўлиб туради. 1680 йилда Абдулазизхон салтанатдан умидини узиб, тарки диёр этиб, Мадинайи мунавварага жўнайди. Шундан кейин ҳам Субҳонқулихон Бухоро ва Балхда яна 24 йил хукм суради.

Турдининг мураккаб ҳаёти ва ижоди саҳифаларини мана шундай можаролар қоралаб, доғлаб ўтади. У Раҳимбой ва Оқбўтабий каби хукмдорларни ҳам кўради. Улардан ҳам ўзига, юртига, миллатига нажот истаб, осойишталик, адолат, фуқаропарварлик, ҳиммат, саховат сўрайди. Аммо сарсон-саргардонликдан ўзга фароғат кўрмайди, армонда кетади.

Шоирнинг шеърляти ялписига исёнкор ижтимоий руҳ касб этишига унинг даврони сабаб бўлди. Шеърлятининг норозилик нидолари, афсус-надоматлар, қақшатқич ҳажву фош этиш услуби билан йўғрилишига аламзадалиги ва армони сабаб бўлди. Шоирнинг жанггоҳдан иборат жамиятда кўрган-кечирганларининг бари шеърларида тимсолий тарзда муҳрланди. Ҳаёти ҳақида маълумот сақланмаган бўлса-да, шеърлари мутолаасидан шоир сиймоси ва ҳасби ҳоли хусусида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Турди Фароғийнинг ижтимоий-маданӣ мухитда тутган ўрни, ижтимоий-адабий мавқеи ва қудрати ҳақида унинг қуйидаги шеъри яққол тасаввур уйғота олади:

Қатраям ночиз, аммо зоти
қулзум Турдиман,
Келтуран амвожга баҳри
талотум Турдиман.
Қирқ, юз, минг — акраболар
этдилар мандин нуфур,
Не бало бахти қарову
толеи шум Турдиман.
Риштадек минг бор рўзе
чашми сўзандан ўтар,
Бовужуди, эътибори
чашми мардум Турдиман.

Шоир ўз истеъдоди қудрати ҳақида, мен қатрадек кичкина, ҳеч нарсага арзимайдиган, назарногир вужуд, аммо пўртанавор мавжланадиган, руҳи уммонида ўрқач-ўрқач тўлқинлар тўфон чекадиган денгиз зотиданман, дея фахрланади. Қирқ, юз, минг — акрабо туркий уруғлар. Хўш, нега шу улусга мансуб шоир, мазкур уруғлар менга нафрат кўргуздилар, бахти қаро ва толеи шум Турдиман, дея ўксинади? Тушуниш бир оз қийин бўлса-да, бу — шоирликнинг азалий қисмати. Майда маҳаллийчиликка қарши миллий бирлик учун, улкан ҳақиқатлар йўлида курашган мутафаккир сиймолар ҳамиша улуснинг таънаю маломатига, эътироз, инкор ва нуфурига учраганлар.

Турдининг ҳаётӣй қечмишини акс эттирувчи манбалардан бири унинг Оқбўтабий асрида битилган туркий мухаммасидир. Маълумки, Турди Оқбўтабий ҳукмронлиги даврида кексайиб қолган эди. Кекса шоирнинг ўз қисмати ҳақидаги ушбу мухаммаси муаллиф ҳаётӣй кузатишлари хулосасини ифодалайди:

Ёд мандин ким берур,
яхши замонлар кўрдиман,
Ринд сархайлию хуш айши
дамодам сурдиман,
Халқайи ушшоқда
базми мажолис қурдиман...

Бу сатрлар Турди умрининг айрим дамларидан мамнун бўлганини кўрсатади. Ўзининг иқрор этишича, шоир бир маҳаллар яхши ҳаёт кечирган, дўсту улфатлари билан биргаликда базмларда иштирок этган. У вақтларда илоҳий ишқ шайдолари, яъни сўфийлар ҳалқа куриб ўтириб, тангри таоло ёдини зикр этиб, маърифат мажлислари ўтказганлар. Бундай анжуманларда Қуръон ва тасаввуф таълимотидан, илоҳий илмлардан баҳс этилган. Турди ана шу давраларда фаол қатнашган. Аммо Турди ҳаётининг бундай масрур дамлари кўп давом этмаган:

Қилмадим шукронае,
солдурди туфроғ ошима,
Қолмади жуз дарди, ғам ҳамдам
мусоҳиб қошима,
Ҳақ ўзи раҳм айлағай оҳи сахар
кўз ёшима,
Тафриқа тошини ёғдурди
замона бошима,
Хонумон овора, селоби
ҳаводис сурдиман.

Мустақил фикрли шоир фаровон ҳаётига шукру қаноат қилмади. Замона зайлига майл, ҳокимлар ҳукмига итоат этмади. Сарой муҳитида маскан тутганига қарамай, хону беклар фаолиятига хайрихоҳ, жиллақурса, лоқайд қарай олмади. Оқибатда замона зўравонлари шоирнинг турмуш таомига туфроқ солдирди. Унинг дарду ғамдан ўзга ҳамдами, ҳамсуҳбати қолмади. Замона Турди ва унинг маслакдошлари, хонадони бошига ихтилоф, бўлиниш, ажралиш кулфатларини ёғдирди. Шоирнинг хонумони — рўзғори, аҳли аёли, туриш-турмуши оворагарчиликка юз тутди. Қайд этилган ҳодисалар селоби шоирни саргардонлик водийсига суриб кетди. Мусофирчиликда шоир ҳолидан хабар олгувчи холис дўстлар топилмади. Яқин дўсту қариндошлари суҳбатидан ор этадиган бўлди. Шоир одамларнинг кўнгил ва кўзларидан йироқлашди — назардан қолди.

Яхши вақтлар ёд этиб,
ўздин кетиб, элдин қолиб,

Харза тифли ашқдек
айни назарлардан қолиб,
Носара дирҳам сифатлик
рад қилиб, қўлга олиб,
Дасти фарсуда, юзи қатиб,
аёғларда қолиб,
Кўҳна тиғи таҳ-батах
гам занги тутган кундиман.

Бундай сатрлар фақат шоирнинг ҳасби ҳоли ёки жамиятга муносабатини эмас, балки умр сарҳисобини, турмушнинг аччиқ ҳақиқатини, бошқаларга ибрат бўладиган ҳаёт сабоқларини ҳам ифодалайди. Мана, яккаланган, хор бўлган шахснинг кўнгил кечинмалари: ўтган яхши кунларни эслаб, ўзимдан кетар даражага етаман. Эҳ, элдан қанчалик ажралиб, яккаланиб қолиб кетибман-а. Кўзёш доналари, ҳар ёнга беҳуда югурган болалар каби, беихтиёр кўз косаси, нигоҳ масканидан сочилиб кетганидек, мен ҳам ўткинчи ва бевафо ҳаёт саргардонликлари оқибатида назаргоҳдан йироқлашдим, эл назаридан осонгина тушиб қолдим. Қадрим шу қадар тубан кетдики, одамлар мени, яхши бўлмаган дирҳам пулини ёқтирмай қўлга олганлари каби, тараддуланиб ёдга оладиган бўлиб қолдилар. Жамият мени дастаси ёрилган, юзи қотиб кетган, оёқости бўлган, қаватмақават гам занги босган эски пичоқ, яроқсиз матоҳ янглиғ яратмай қўйди.

Шоир ўз саргузаштларини ошқора ва таъсирчан изҳор этган. Айбини тан олиш, хатоларини тўғри тушуниш, гуноҳларига иқрор бўлиш, кўргуликлари сабабини ўз феъли, фаолиятдан ахтариш — покланувчан инсоннинг фазилатидир. Турди лирик қаҳрамони ҳам фожиалари сабабини ўз қилмишидан қидиради:

Ох, бу умри кироми сарфи
гафлат айладим,
Гуссаси беҳуда, асбоби
надомат айладим,
Билмадим ўз айбими, халқа
мазаммат айладим,
Шукр шахдин билмадим, куфрони
неъмат айладим,

Баҳодир ЙЎЛДОШЕВ,
Ўзбекистон халқ артисти

Ўтган ҳар бир кун — тарих мулки. Аммо унга шахснинг, қолаверса, ижодкорнинг нечоғлик дахлдорлигини кўп жиҳатдан ҳукмрон мафкура, амалдаги сиёсат белгилайди. Шу боис кеча ёки бугунга таъриф беришда кечмиш хотиралар энг холис ҳакам бўлиши мумкин.

...70-йиллар “Ҳамза” театрида Саид Аҳмаднинг “Келинлар кўзғолони” асарини аллақандай бир ички ҳадик, хавотир билан саҳналаштира бошладик. Бу, эртага меҳнатимизни томошабин қандай қабул қилар экан, деган безовталиқ эмас эди. У кезларда саҳна асарларининг бадиий савиясини (аслида сиёсий савиясини) назорат қиладиган бадиий кенгаш бўларди. Бизни кўпроқ ана шу кенгашнинг фикри қизиқтирар эди. Дарҳақиқат, бежиз ташвишланмаган эканмиз. Бадиий кенгаш эски ҳаётни, феодалларча муносабатларни тарғиб қиляпсизлар, дея асарни “ўтказмади”. Биз ҳам қараб турмадик. Маданият вазирлигига арз қилиб бордик. Барибир натижа бўлмади. Кейин Марказкўмга мурожаат қилдик. У ердагилар ҳам бадиий кенгашнинг фикрини маъқуллади. Хуллас, спектакль етти бор кўриқдан ўтолмай, анча-мунча силлиқланиб, ниҳоят, саҳна юзини кўрди. Ана шунда халқнинг кўнглидаги томошани қўймайсизлар, деганларни ҳам лол қиладиган воқеа рўй берди: спектакль оз эмас, кўп эмас, нақд 1200 марта аншлаг — гуррос-гуррос томошабин ҳузурда саҳнага қўйилди. Бу ҳол санъаткорлар ҳаётида жуда кам учрайдиган ҳодисадир.

Тез орада “Келинлар кўзғолони” барча Марказий Осиё республикалари ҳамда Хитой ва Лаос каби хорижий давлатлар театрларида ҳам саҳналаштирилди. Аммо бу пайтда биз — спектакль ижодкорлари

аллақачон “қора рўйхат”га тушиб улгурган эдик.

Менга “миллатчи” деб айб қўйган эканлар. Таассуфки, ижодий фаолиятимда мени оқлаши мумкин бўлган далиллар деярли “топилмади”. “Бобур”, “Зебуннисо”, “Ибн Сино”, “Беруний”, “Нодирабегим” каби менинг раҳбарлигимда сахнага қўйилган асарлар ҳам бошимга бало бўлди. Ҳар ҳафта махфий хизмат идоралари ходимлари билан суҳбатда бўлиб туришимга тўғри келди. Охир-оқибат “Ҳамза”дан “қувилиб” кутулдим.

Йўқ, кутулдим деб эрта қувонган эканман. “Ёш гвардия” театрида енг шимариб иш бошлашим биланоқ яна бошимга маломатлар ёғилди. Ўшанда театр энди қайта таъмирдан чиққан эди. “Майсаранинг иши” спектаклининг илк намойишида бош ролни ижро этаётган Шири азизова бир ўринда исириқ тутатиб, “Театримизга кўз тегмасин” деб қўймасинми? Тамом-вассалом! Шу лавҳа дастак бўлдию яна текшир-текшир бошланди. “Исириқ баҳона, булар динни тарғиб қиляпти”, дедилар. Театрда иш тўхтаб қолди.

Бу воқеадан сал олдинроқ, 1982 йил эди чамаси, раҳматли Шароф Рашидовнинг тавсияси билан компартия аъзолигига қабул қилинган эдим. Ана шу ҳол — менинг фирқа аъзоси эканлигим мафкура ҳимоячиларига жуда кўл келди. Коммунист бўлатуриб, социалистик турмушга ёт урфни сахнага олиб чиқиш — фирқанинг шаънини балчиққа қориш билан тенг экан. Райкомпартияда салкам бир ой ҳаёт-мамотим муҳокама қилинди. Хайтовур, театрда “дин — афюн” деган мавзуда учта спектакль қўйиш, ҳисоб дафтарчамга ҳайфсан ёзиш шарти билан бир амаллаб кутулиб олдим. Аммо бу ўша вақтда ёш коммунистга энг оғир жазо ҳисобланарди. Олдинда яна қандай кўргуликлар кутаётганини ўйлашга ҳам кўрқар эдик ўшанда...

Мустақилликнинг саррин шабадалари эса бошлаган умидбахш кунларнинг биринда (кашшоф Олег Кошевойнинг киндик қони томган Донбассда ҳам “Ёш гвардия” деб номланган бирорта маскан бўлмаган) театримизга халқимизнинг сеvimли санъаткори Аброр Ҳидоятлов номи берилди. Бу — кўрқинчли туш каби ҳаёт ортда қолганининг илк далолати эди...

Заҳми неши рўзгор аҳлини

талху тундиман.

Шоир бу икромомасида қаҳриқат-тиқлик билан гоҳо таҳқиромуз сўз-иборалардан тийилмасдан ҳажвий асар яратганини ҳам назарда тутмаганми-кан? Умр ниҳоясида тангрининг берган неъматини, юмуши, дардига вақтида шукрона қилиш шаккару болдек лазиз туюлади. Асли шукру қаноат комил мусулмоннинг хос фазилатларидандир. Шукр шаҳдини билмаслик — куфрони неъматдир. Турдининг бу танги тазаруларини тангри инсонга берган ғанимат умрнинг ҳаққоний моҳиятини англаш, ўзликини таниш, маънавий комиллашиш белгиларидан. Тийнатиини ҳар қандай гуноҳдан тозалашга киришган шахс ўзини аёвсиз фош этишдан, иззат-нафсини-да таҳқирлашдан тоймайди. Турди ўзини рўзгор аҳли, яъни омонат дунё манфаатлари домига дучор бўлган кимсалардай кўрс, дағал, тезфеъл, жароҳатловчи тоифага мансуб дея ҳақоратлайди ва инкор этади. Гўё Яссавийнинг “Нафсни тепкил” ҳикматиға риоя этади. Дарвоқе, Турди шеърятининг ялпи таҳлилида мана шу талху тундикдан бир томчи туйиш мумкин.

Шеърда умрнинг кадрдон, фароғатли даврлари билан бекадру бенаво мавсуми қайта-қайта муқояса ва сарҳисоб қилинади:

Ҳукм жори, сўз қобули, бир дури
даргўш эдим,
Аҳли давлатлар билан ёру ҳариф,
ҳамдўш эдим,
Ҳою ҳўйи базмларда шахди
нўшо-нўш эдим,
Хуш замонлар юз қазони бошида
сархуш эдим,
Бу замон ювган қазон остида
қолган юндиман.

Бахт кулиб боққан кунларда Турди юз уруғининг энг обрўли одами эди. Унинг ҳукми ҳаялламай ҳаётга жорий бўларди. Сўзлаган сўзини шоҳу фуқаро қабул қилиб, доимий йўлдош ва зийнат бўлгувчи тилла зирақдек кадрлаб,

қулоқларига қўрғошиндек қуйиб оларди. Донишманд бу зот давлат раҳбарлари ва дунёдорлар билан ёру дўст, ҳамсухбатун ҳамкор эди. Умрнинг хушбахт фасллари тантанавор, тўкин, шўхшан базмлар тўрида, емиш ва ичкилик лаззатларидан сармастликда ўтган. Фараҳли замонларда Турдининг ўрни юз уруғи қозонининг бошида бўлган. Унга қозондаги таомнинг энг ширин ери насиб этарди. Унинг раҳнамолигисиз юз уруғининг қозони қайнамас эди. Энди эса бу қозон қуриди. Турди бўш қозон тагида қолган ювиндидек қадрсизлик чоҳига тушди. Бу ўриндаги қозон рамзий маънога эга. Шоирнинг тушкун тақдири юз элати инқирозини акс эттиради.

Қисматнинг жабру жафо, азобуқубатлари кибор бир давлат арбобини тавбасига таянган, тақдирига тан берган фақир ҳақир ҳолига келтиради:

*Мен кимам? Гумному нокому
жаҳон оворае,
Дийда намноку гирибон чоку
бағри порае,
Ноқабули марҳаму носур,
битмас ёрае,
Бекасе, мушти хасе,
бир бандайи бечорае,
Собирам, рози қазо,
тиғи балоға кўндиман.*

Сувсаниб елиб-югурган шоир саробга йўлиқади ва ўзини беному нишон, мақсаду муддаосига эришмаган, жаҳон овораси, кўзлари гирён, ёқавайрон, юрак-бағри жароҳатли ҳолатда кўради. Унинг руҳи равони хастаҳол, дил яраларига малҳам топилмас, топилса-да таъсир этмас, кўнгли ношод аҳволда эди. Лирик қаҳрамон кимсасиз, хасдай хокисор, чорасиз бир банда эканини иқрор этади. У сабру бардош касб қилади, ўзини бало ўқларига нишон деб билади, тақдирнинг энг сўнгги ҳукмига ризолик изҳор этади.

Мухаммаснинг сўнгги банди шоир

Турдининг ижтимоий мавқеи, шахсий қисмати ҳақидаги яқунловчи маълумот — умумлашмани мужассамлаштирган:

*Юз фарозидин озиб, тушдим
нишабе қирққа,
Хавфу бийму ваҳм аросинда
қариби қирққа,
Дона деб побаст ўлуб, доми
фиреби қирққа,
Вой, юз минг вой, юз бўлдум
ғариби қирққа,
Ҳокими Диззах мутеъи,
пайрави журкундиман.*

Гарчи гап Турди асарларининг бадиияти ҳақида бормаётган бўлса-да, таъкидлаш зарурки, шоир радиф учун “қирқ” сўзини кўзлаган мазмунига жуда мувофиқ тарзда танлаган. Туркий уруғ номларини ифодаловчи рақамлар ўша уруғлар мавқеини ҳам белгилаган, албатта. Биринчи мисрада шоир юз юксаклигидан қирқнинг қуйилигига тушиб қолдим, деган тимсолий маънони баён этади. Бу — юз уруғига мансуб Турди қирқ уруғининг олдида паст тушгани, унга тобе бўлиб қолганини ҳам билдиради. Иккинчи мисра шоир хавф, қўрқув, ваҳима ва таҳликали ҳолга қирқ ёш теварагида тушганидан дарак беради. Шу ўринда “қирқ” мухаммас ёзилган ёшга ҳам ишора этади. Учинчи мисрада шоир ўзини дон илинжида қирқоёққа ўхшаган тузоққа илинган қушга қиёслайди. Тўртинчи мисрада қирқ ёшда юз йил яшаган чолдек қартайиб қолдим, дея нидо чекади. Сўзни Турди Жиззах ҳокими — бир журкундига муте ва пайрав бўлиб қолганидан ўксиниш билан саранжомлайди.

Демак, мазкур мухаммас шоир ҳаётий саргузаштларини бадиий акс эттириши билан нодир ва қимматли асардир. Турди шахсияти ва таржимаи ҳолини ўрганишни мана шундай асарларнинг муфассал таҳлили асосига қуриш катта илмий-услубий, маърифий, тарбиявий аҳамият касб этади.

ИШҚ – ТҮЛАБ ҚУТУЛМАС ҚУТЛУФ ҚАРЗИМДИР

ФАФЛАТДАН СҮНГ

*Билмас эдим, қайларда эдинг,
Наволардамидинг, шеъримдамидинг сен?..
Билмас эдим ёки ойларда эдинг,
Билмас эдим, ёки ерда эдинг сен?..*

*Бепарволар бўлдим қувонсанг, ажаб,
Писанд қилмадим-а гам еганингни.
Бугун бир зирқираб кетдинг бошқача,
Пайқадим кўксимда зор эканингни.*

*Истагим — сен ҳали яшамогинг шарт,
Ўзинг бемор, ўзинг бўлиб тур ҳаким...
Оғриқлар муборак, қутлуғ бўлсин дард,
Ассалому алайкум, юрагим!*

ИККИ ТОМЧИ ЁШ

I

*Хаёлларим сенинг дардингдан
Тўлганган бир ёниқ куйдадир.
Сен бўлмасанг, саҳролар — майда,
Сен бўлмасанг, тоғлар — чуйдадир.*

*Бир кўзингда — она ватанинг,
Ота ватан бир кўзинг, эй Дил.
Бир кўзингдан оқади Жайхун,
Бир кўзингдан оқади Идил¹.*

*Жоҳилларинг жароҳатидан
Юрагингда донг қотган газаб.
Билмайсанки, сен — ноёб насл,
Билмайсанки, сен — тансиқ насаб.*

*Етуклигинг қошида сенинг
Минг-минг такаббурлар — подалар.
О, нақадар чиркин, зоти паст
Сени билмас аслзодалар.*

II

*Маликам, бу жабринг ҳали кам,
Истилолар ибтидосидир.
Ҳали кам бу жабринг, маликам,
Бу — жабр эмас, жабринг нозидир.*

*Мустабидим, додимга етгин,
Сенинг сазовори қаҳрингман.
Мамлакатингдирман — забт этган,
Ишғол қилиб қўйган шахрингман.*

*Яноқларим бўрттирар сабот,
Қонимда сабр оқар гувиллаб.
Борлигимда келажак имдод.
Сўрар сени уввос чувиллаб.*

*Кокилларинг турмаклаб олиб
Қамчилар бос қутлуғ отингга.
Мен шарафлар ўқийман голиб
Ва мўътабар истибдодингга.*

*Бор парилар лол қолиб менга,
Бўлажаклар ҳайроналарим.
Бориб етгай келажагингга
Бир муҳташам вайроналарим.*

¹Кадимда туркийлар Волга дарёсини шундай атаган (тахририят изоҳи).

САККИЗЛИКЛАР

Феълимдан нолиманг, мартабам — себмоқ.
Ишқ — тўлаб қутулмас қутлуғ қарзимдир.
Кўнгил қўймоқ — бурчим. Муҳаббат эса
Шўрим ва шарафим, ҳаёт тарзимдир.

Қайсар туйғуларга банд бўлиб ўтар
Кеча ва кундузим, ёзим ва қишим.
Ҳунарим — гул ўйиши тош бағирларга,
Музлаган юракни эритиш — ишим.

***

Келсанг, пошналаринг ўрнидан
Мўралаб қоларди майсалар.
Мўътабар бу йўлга санчилар
Бегона пошналар, мисли найзалар.

Келмадинг. Саратон тафтидан
Ер-осмон ораси қайнайди.
Бегона пошналар бу йўлни
Қора сақич қилиб чайнайди.

***

Шовқинлардан безган, боқмасдан қўйган
Дўстлик, душманликка, омадга.
Эришган бир бахти — кимсасизлик ҳам
Келтирар қулогини қоматга.

На-да доноликни олқишлар,
На-да лаънатлайди у жаҳолатни.
Қўмсар ёлғизликдан, кимсасизликдан,
Узлатдан баттар бир ҳолатни.

ҒАЗАЛ

Оттойига татаббуъ

Менинг жоним, менга жон вақти етди,
Юракташнангман, уммон вақти етди.

Чекарман додлар шаҳлоларингдан,
Бу кофирларга иймон вақти етди.

Қолиб ҳажрингда, бўлдим дашту саҳро,
Кел энди, боғу бўстон вақти етди.

Баланд кўксимни эзди ишқ дарди,
Наҳот тоғларга талқон вақти етди?

Қиларсан ифтихор, айлаб жафолар,
Пушаймон бўл, пушаймон вақти етди.

Юрак синдирди кўксимда қафасни,
Қушингман, менга осмон вақти етди.

Ғаминг келди қилич сермаб бошимга,
Ўзинг бир асра, қалқон вақти етди.

СЕН ВА МЕН

Урганч билан Тошкент — нақадар узоқ,
Урганч билан Тошкент — нақадар яқин.

Сенсиз ҳар бир лаҳза — тошбақа,

Сен билан мангулик — бир чақин.

Ҳозир бўлса, мана, чақинлар фасли,

“Кетаман!” юзингда булутлар.

Жуфт оламмиз. Бошқа оламлар

Унутилар...

Унутилар...

Унутилар...

Ёмғирлар ёгади нигоҳларингдан,

Жайхунни тоширар қутлуғ кўзёшлар.

Иккимизни минг йил кутган эманлар

Ҳар баргда минг ҳикмат шивирлай бошлар.

Тўхтаб бир маҳлиё бўлмоқни истар,

Бироқ баҳор қўймас ҳоли жонига.

Жайхун тўлғанади. Ошиқар

Ҳар қатраси бир гул ёнига.

***

Бир қаҳрингдан минг туман лашкар

Бўлиб пойларингда қирилдим.

Илтифотли нигоҳларингдан

Бир-бир, бир-бир, бир-бир тирилдим.

***

Сен туфайли билдим — нимадир кулфат,
 Сен туфайли билдим — саодат надир.
 Сен туғилган кун қиш — чилласимас,
 Лайлатул-қадр!

Барибир... тенгсиз бир қутлуг дийдорга
 Фамгин ҳаётимда етмаса гал то,
 Ишонавер, жоним, мен туғилган тун
 Ял-до!

***

Кундан уяласан кундуз учрашсак,
 Ийманасан, тунлар учрашсак, ойдан.
 Ўрмонда дарахтдан қиласан ҳаё,
 Соҳилларда ибо қиласан сойдан.

Ҳар япроқда бир юз кўринар сенга,
 Ҳар қатрада битта кўзнинг қароси.
 Ҳар бир хўрсинишинг ишқ мулкида бир
 Маросим!

Юрагимда эса шўх-шаён, хушчақчақ,
 Ўйинларга тушиб қиласан базм
 Менинг ҳаётимга сира келмасим,
 Менинг ҳаётимдан сира кетмасим.

***

Ҳақ фармони шулдир — таширф буюрдик,
 Ҳар бир нафасингдан мангулик бунёд.
 Лекин ақлим етмас, биз келмай туриб
 Қандай яшай билди экан бу дунё?

Ҳақ фармони шулдир — бир кун кетамиз,
 Шафқат қилмас бизга йиллар шамоли.
 Шунда ақлим етмас, биз кетгандан сўнг
 Нима кечар экан дунёнинг ҳоли?..

***

Дунёнинг ярмидан ўгирасан юз,
Ярмига термулиб бахт деган тахтдан.
Ярим дунё ўлар рашкдан. Ярмининг
Юраги тарс ёрилар бахтдан.

Сенга дилимдаги лочинлар — қумри,
Сенга дилимдаги шерлар — жайрондир.
Сен — бахтнинг бахтисан. Бахтлигидан бахт
Ҳайрондир.

Майин нафасларнинг довулида
Чирпирак барглардек совриламман.
Сени рашк қиларкан ҳаёт-мамомта,
Қовриламман.

На соврилиш тугар ва на қоврилиш,
Адо бўлмас сира сирли бу довул.
Кетаман. Шодлигимни айрилиқ
Қилар тановул.

***

Дилимга сен не-не азоблар бериб,
Жонимга сен не-не жабр қилмадинг?
Мен бор-йўғи чорак аср ошиқдим,
Ва сен чорак аср сабр қилмадинг.

Бу хатони севги тўхтатар,
Ошиқмиз, эмасмиз ёш-қари.
Мен ҳаддан ташқари себаман сени,
Сен мени себмассан ҳаддан ташқари.

***

Сендан келар бўлса қўнғироқ,
Сендан келар бўлса гар хатлар,
Бир лаҳзада бўлиб кетар чилпарчин
Барча сарҳадлар.

Ва сархатлар бўлар бахт китобига
Муборак сўзларинг — бир олам.
Чирт юмаман сурурдан кўзларим,
Бошланар илоҳий мутолаа.

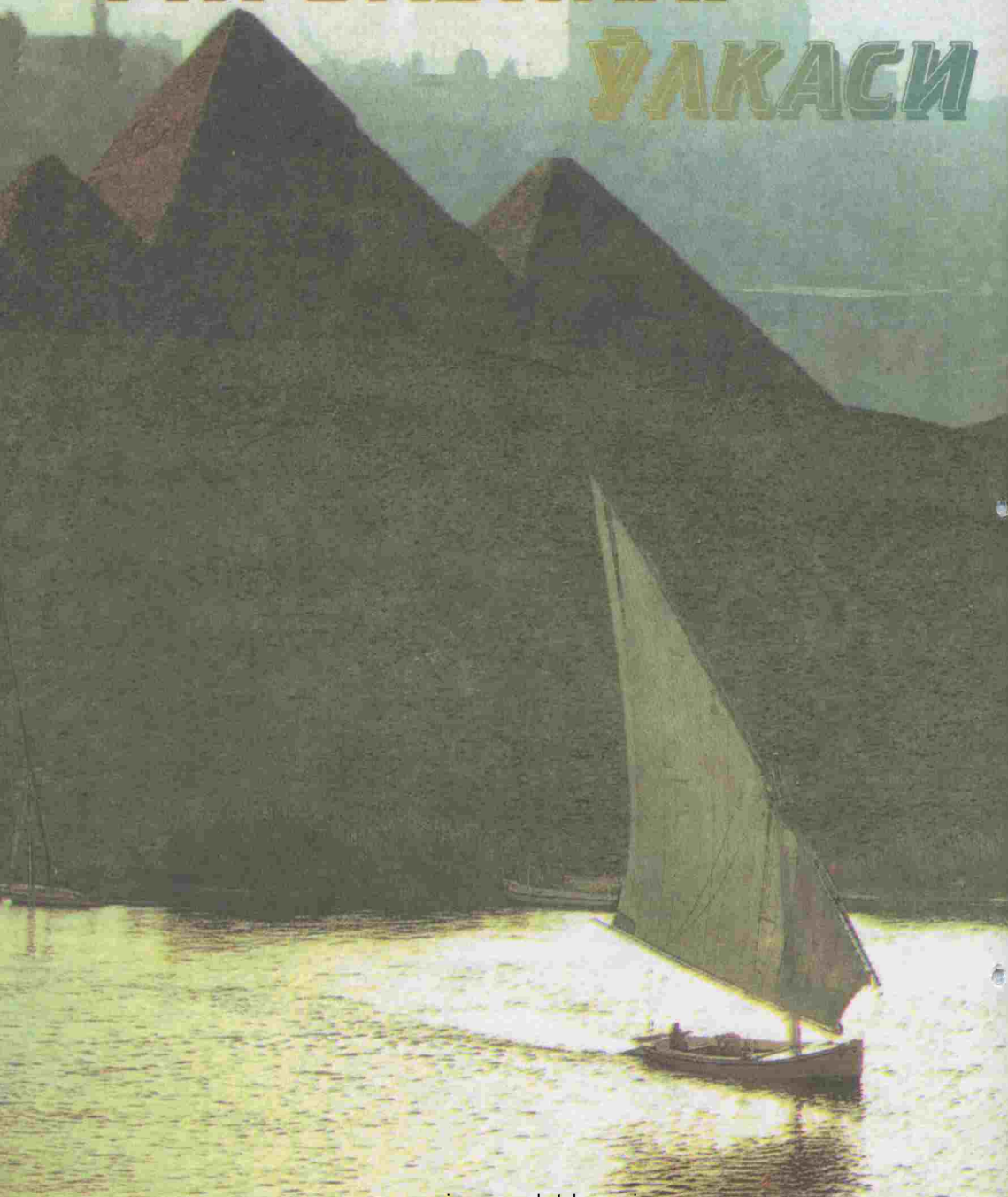
Жоним билан дилим юксалар бир-бир
Қаҳру китобингни бир-бир ёдлашиб.
Мени ҳалок этган азобларингдан
Бораман тобора барҳаётлашиб.

ЕТТИ ИҚЛИМ МУЖДАСИ

Қулман ОЧИЛ

ФИРЪАВНЛАР

ЎЛКАСИ

ТОШЛАРГА БИТИЛГАН ДОСТОНЛАР

Азалдан ҳар бир юртнинг ўз меъморий тимсоллари бор. Масалан, Ўзбекистон деганда хорижликлар аввало Самарқанд, Хева ва Бухородаги қадимий минораларни кўз олдига келтирса, Америка даставвал Озодлик ҳайкали шаклида намоён бўлади, Францияни бўлса Эйфель минорасисиз тасаввур этиш қийин. Мисрнинг тимсоли эса эҳромлардир. Нақл борки, даставвал келиб, беш минг йиллик тарих гувоҳи — кўҳна эҳромларни бир бор кўрмаган киши, Нил соҳилларида юз йил яшаган бўлса ҳам, ҳақиқий Мисрни, мисрликни кўрмабди. Мисрда “эҳром” сўзини, унинг шаклию тимсолини ҳар қадамда учратасиз. Араб дунёсидаги энг нуфузли, энг кўп сонли рўзнома (“Ал-Аҳром”), пойтахт Қоҳирадаги энг катта кўча, энг ширин таом, энг чиройли либос, энг замонавий меҳмонхона — барчаси эҳром номи билан аталади. Энг сара буюмлару кийимларга ҳам эҳромнинг суврати муҳрланган. Бинобарин, Миср ҳақида гап кетар экан, сўзни эҳромлар тарихидан бошламай иложимиз йўқ.

Ҳақиқатан ҳам, Миср эҳромлари инсоният тарихида шу кунгача маълум бўлган энг қадимий обидалардандир. Улар шаклан турлича — паст-баланд, катта-кичик, зинасимону силлиқ бўлиб, жами юзга яқин. Аммо бири иккинчисига деярли ўхшамайди. Бани одамни аср-асрлардан буён ҳайратга солиб келаётган жиҳатларидан бири ҳам шу — бетакрорлиги. Оми халқни-ку қўятуринг, олиму фузало ҳам ҳанузгача шу хусусда баҳслашади. Эҳромларнинг айримлари 2,5 миллионгача йўнилган тошдан тикланган. Улар қаердан, қандай қилиб бу “сахрои кабир”га олиб келинган? Қандай йўнилган, силлиқланган? Қандай терилган? 140-150 кулоч баландликка қандай кўтариб чиқилган? Тошларки, айримлари 4 тоннагача келади! Қолаверса, шунча даҳмаза кимга, нимага керак эди?..

Эҳромлар қаршисида лол қотиб турган ҳар бир ожиз банданинг шуридан кечадиган бундай саволларга бериладиган жавоблар ҳам ҳали-ҳамон ҳар хил.

Сершубҳа кишилар айтадиларки, бундай мукаммал иморатларни беш минг йил аввални-ку қўяверинг, бугунги техника асрида ҳам қуриш қийин. Юк кўтарувчи кран нарида турсин, геометрия, математика, физика, кимёвий ўлчов бирликлари ҳали кашф этилмаган замонларда қандай қилиб баҳайбат тошлардан бундай “иморат” қуриш мумкин эди? Бунинг устига, эҳромларнинг ичию ташидаги безагу сувратларни, ҳайкалларни ким, қандай чизган, ясаган? Ахир, эллик аср бурун бундай мўъжизаларни бунёд этишга қодир техника, сержило бўёк, асбоб-ускуна, мукаммал ёзув, тасвирий санъат бўлмаган-ку!.. Йўқ, бу иш хом сут эмган банданинг кўлидан келмаган, келмайди ҳам! Файритабийи куч — ўзга сайёраликларнинг иши бу, хойнаҳой! Эҳромларни ўшалар қурган, расмларни ўшалар чизган, ҳайкалларни ҳам ўшалар ясаган...

Яна бир гуруҳ — умрини бир кўлида чўкич, иккинчисида чўтка билан Миср сахроларида ер қазиб, тупроқ титиб ўтказган мозийшунослар бутунлай ўзгача фикрда. Уларнинг айтишича, Миср бундан 5-6 минг йил бурун юксак тамаддун ўлкаси бўлган. Илм-фан, санъат, таълим, ҳатто техника ҳам юксак тараққий этган. Аслини олганда, бунинг унчалик ажабланадиган жойи йўқ, тараққиёт ҳам инсон умрига ўхшайди: маълум бир жойда пайдо бўлади, гуркираб ривожланади ва бир куни инқирозга юз тутаети — ўлади. Нил соҳилларида ҳам қадимда шундай бўлган. Фуқаролар юрт эгаси —фиръавнга шунчаки йўлбошчи деб эмас, худо деб қараган. Унга сажда қилган. (Бунинг исботи — Нил соҳили бўйлаб сочилиб кетган минглаб қабрлар, ибодатхоналару саройлар, улардан топилган турфа ашёлар.) Қани, айтинг-чи, қайси под-

шо дабдабаю асъасани, тарихда мангу қолишни, ўз номини абадийлаштиришни истамайди? Бунинг устига, қўл остидагилари уни худога тенглаштириб турган бўлса! Фиръавнлар ҳам, табиийки, бундай қусурдан холи бўлмаган. Эҳромлар ҳали улар тириклигидаёқ қурила бошлаган. “Иморат” унга дафн этилажак аслзоданинг мавқеига қараб бино этилган. Шу жиҳатдан олиб қараганда, фиръавнларнинг тўртинчи сулоласига мансуб подшоҳ — Хеопс жасадини бағрига олган эҳром инсоният қўли ва ақл-заковати билан бунёд этган энг улкан меъморий мўъжизадир. Унинг эни — 230, баландлиги — 147 метр. Эрамиздан 2600 йилча бурун қурилган бу иншоотга ҳар бири 2,5 тонналик тошдан 2,3 миллион дона ишлатилган. Уни бунёд этиш учун ўн минг киши ўн йил мобайнида тинимсиз ишлаган. Тошлар Нилнинг нариги соҳилидаги Муқаддас тоғ тизмаларидан келиб олиниб, қайиқларда ташиб келинган. Эҳром атрофига тупроқ уюлиб, тошлар ўша тупроқ устидан судраб чиқилган. Фиръавн бандаликни бажо келтиргач, марҳум эҳром ичига дафн этилиб, туйник бекитиб ташланган. Кимки туйник сиридан хабардор бўлса, зимдан йўқ қилинган. Аммо орадан не-не асрлар ўтиб, эҳромлар талон-тарож қилинган. Фиръавнлардан Тутанхамоннинггина қабри XX асргача бус-бутун сақланган экан. Унинг қабридан чиққан зебу зийнат, қимматбаҳо буюмлар то ҳануз мислсиздир. Улар шу қадар кўп, шу қадар бебаҳо эдики, ҳаммасини рўйхатдан ўтказиб Миср музейига келтириш учун салкам беш йил керак бўлди. Ушбу музейда бўлсангиз, Тутанхамоннинг тилла буюмларинигина эмас, ҳатто... ўзини ҳам кўрасиз. Беш минг йилча бурун мўмиёланган арзанда подшонинг жасади, кечагина дунёдан кўз юмгандек, шу кунгача “қилт этмасдан” турибди.

Фиръавнлар нафақат ўзларининг, балки аҳли аелининг ҳам номини аба-

дийлаштириш гамида бўлган. Хотинлари, фарзандлари, аъёнлари, ҳатто нерасида гўдаклари учун ҳам эҳром қурдирган. Эҳромларнинг катта-кичиклиги шундан.

Одатда сайёҳлар эҳромлар томошасидан сўнг одам бошли шер “кўриқлаб ётган” ибодатхоналар мажмуи сари йўл оладилар. Бу ерда турли хил иморатлар харобаларигина сақланиб қолган. Марҳум фиръавнларга шу ерда сўнгги иззат-икром бажо келтирилган, жасади мўмиёланган.

Аммо дорилбақога рихлат қилган шоҳ дорилфанодан кўнглини буткул узиб кетолмаган. Масалан, фиръавн Хефрен ўз иродасининг бундай ожизлигини ҳайкал шаклида намоён этган: узунлиги — 80, бўйи — 20 кулочлик одам бошли шер, мана, минг йилларки, бандаларга синчков тикилиб турибди. У — куч-қувват, буюклик тимсоли. Тахминларга қараганда, бу ҳайкал эҳромни тиклаш арафасида тоғ қоясидан яхлит ҳолда ясалган. Шернинг салобатли боши эса фиръавн Хефреннинг бошига ўхшар эмиш.

Кимки Мисрдаги бундай обидаларни кўриб, аҳли фиръавн дунёни фақат охира ташвишида ўтказган экан-да, деб ўйласа, хато қилади. Фиръавнларнинг маишатию ҳашамати аслзодаларга хос бўлган. Буни Мисрнинг қадимги пойтахти Луксор мисолида ҳам кўриш мумкин. Бу кўҳна кентдаги қай бир тошни, қай бир уюм қум-тупроқни суриб кўрманг, тагидан ё хилхона, ёки бирор ибодатхона, ҳеч бўлмаганда ҳайкал чиқади. Йўқ, бу — шунчаки, расми муболага айтилган лоф эмас, ҳақиқат.

Яқинда қадимий ибодатхоналардан бирини супириб-сидираётганларида чағир тош тўшалган залдан қандайдир ҳайкал чиқибди. Кавлашса — яна ва яна, жами йигирматага яқин маъбуда сиймоси топилибди. Тагин қанақа денг, ҳар бири одам бўйи келади.

Луксор — қадим ибодатхонаю саройлар, турфа хилхоналар макони.

Уларнинг аксари бутунлигича сақланиб қолмаган бўлса-да, қадимий Миср аслзодаларию авомларнинг яшаш тарзи, туриш-турмушидан аниқ далолат беради. Фиръавнлар гўшаси ўзининг салобати, ранг-баранг безаклари ва ҳар қадамда учрайдиган ҳайкаллари билан ҳалигача кишиликни ҳайратга солиб келади.

Қарноқ ибодатхонаси уларнинг энг антиқаси ва гўзалидир. Унинг кошнли зали ҳайбати билан ақлни шоширади. 16 метрли 136 та кошннинг барчаси бошдан-оёқ турфа хилда безалган. Айтишларича, бир замонлар юнон файласуфи Ҳомер ҳам уларни томоша қилган ва кўрганларидан ҳайратга тушиб, “Илиада” достонини яратган.

Шоҳлар водийси — фиръавнларнинг янги авлодига мансуб ҳаёт тимсоли. Фиръавнлар авлодига мансуб сўнги шоҳлар эҳром қурдирмаган бўлса-да, ўзининг рост дунёсини обод этиш ғамида ота-бобларидан кам заҳмат чекмаган.

Водийда 42 та хилхона — қабр сақланиб қолган. Қабрлар тоғнинг метин қояларини ўйиб қавланган. Уларнинг деворларию устунлари бошдан-оёқ марҳум фиръавн барҳаётлигида амалга оширган ишлардан ҳикоя қилувчи расмлар билан безатилган. Тутанхамоннинг қабри ҳам 1922 йилда ана шу водийдан топилган эди...

Бугун қайси бир мисрлик билан суҳбатлашсангиз, мозийдан гап очади ва албатта ватанининг неча минг йиллик тарихини, эҳромларни, фиръавн боболарини тилга олади. “Биз дунёдаги энг қадимий халқмиз”, деб ғурурланишдан ўзини тиёлмайди. Бунда ҳеч бир кибр йўқ. Фиръавнлар қолдириб кетган минглаб, миллионлаб обидалар мисрликларнинг фахригина эмас, яхшигина даромад манбаи ҳамдир. Қояларга битилган достонлар томошасидан тушган маблағ мамлакат хазинасининг салмоқли улушини ташкил этади.

ФИРЪАВННИНГ НЕВАРАСИ

Ўзга халқнинг қандай яшаётганини билмоқчи бўлсанг, мазори билан бозорини бориб кўр, деган ота-боболаримиз. Шу нақлга амал қилиб, қадим Мисрнинг мазорларини кўрдик, бу мамлакат ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилдик. Шундан сўнг навбат бозорларига етди.

Миср бозорлари тўкин. Маҳсулотлари сифати билан жаҳон бозорида рақобатлаша олмаса ҳам, сероблигидан кўзингиз қувонади. Лекин бу ерда товарларнинг тўкинлиги эмас, аввало, очиқкўнгил, хушчақчақ, меҳмондўст тижоратчилар эътиборни тортади. Дўконга кириб соатлаб ижикилаб маҳсулот танланг, савдолашинг ва сўнгида ҳеч вақо олмасдан чиқиб кетинг — бирорта мардум хафа бўлармикан! Аксинча, орқаваротдан “Уш келдингиз, ҳазрат!” деган лутф қулоғингизга чалинади. Дарҳақиқат, мисрликларда тажанглик йўқ. Айтишларича, Қоҳира кўчаларида на ҳайдовчи, на пиёда йўл ҳаракати қоида-сига риоя қилади. Бироқ кўчада ногоҳ машина тўқнашганини ҳам, бақирини ҳам эшитмайсиз. Араблар сертакаллуф халқ. Аввал меҳмонга йўл бериб, кейин ўзлари ўтади.

Дарвоқе, бу юртда ажнабийларга алоҳида ҳурмат билан қарайдилар. Чунки каттаю кичик барчага кундек равшанки, Мисрға нақадар кўп меҳмон келса, шу қадар яхши: сайёҳлар кўпайса, даромад кўпаяди. Меҳмонхоналарда, савдо марказларида, томоша жойларида, кўча-кўйда — қўйингчи, ҳамма ерда яхши нарсаларнинг барчаси аввало сайёҳлар учун. Ҳар қадамда “Буюринг, ҳазратим!” деган лутфни эшитасиз.

Қоҳиранинг марказидаги Хонхалил бозори недир бир жиҳатлари билан Тошкентнинг Отчопарини эслатади. Чор тараф — дўкон, пештахта, товар, харидор чорлаган овозлар. Таом ва қуядори ҳиди атир бўйига қоришиб кетган.

Уш бўйларини нариги кўчага ҳам

анкитиб турган атир-упа дўконига кирамиз. Жавону пештахталарга қалаштириб ташланган саноқсиз шишачалар чироқ нурида кўзни қамаштиради. Дўкандор — ўттиз ёшлар чамасидаги йигит югуриб келганича биз билан минг йиллик қадрдонлардек қўл бериб кўришди. Кўярда- кўймай оромкурсига ўтказди. Чой, қахва ва яна аллақандай шифобахш ичимликка тобимиз бор-йўқлигини сўради. Рад жавобини эшитгач, сигарет тутди. Яна бош чайқадик. Сўнг кулди. Қайси юртдан эканимизни сўради. Эшитиб, қарсақ чашиб юборди: “Ў-ў, муслим, мусулмон! Самарқанд, Бухоро, Ал-Бухорий, Ат-Термизий!..” Оддий сотувчи одамдан бу сўзларни эшитиб биз ҳам эриб кетдик. “Кўнглингиз нимани тусайди, ҳазратим? — дея қўлини кўксига кўйди йигит. — Мушк, сандал, сурма?..”

Сотувчи бир зумда кўздан гойиб бўлдию бежирим шишачалардан ўн-ўн бештасини кўтариб келди. Молини шу қадар зўр бериб мақтадики, шубҳага заррача ҳам ўрин қолмади. Дунёга машхур фаранг атирлари шишачалардаги мана шу суюқликлардан — нафис гулларнинг тоза ва табиий шарбатидан тайёрланади. Фарқи — фаранглар бунга — гулобга спирт (кимёвий модда!) кўшиб кўпайтиради. “Кимё — ёмон, терини, сочни ишдан чиқаради, куйдиради. Шунинг учун буни — Миср молини олган маъкул. Қолаверса, бу — жуда арзон. Ишонмасангиз, мана, синаб кўринг”.

Йигит шишачалардаги суюқликдан ҳаммамизнинг билагимизга суртиб чиқади: “Ҳидлаб кўринг. Буниси массаж учун — оғриқни олади, яра-чақани тез тузатади. Бунисини аёлингиз суртади, аммо роҳатини сиз кўрасиз. Номи ҳам ажойиб — “Саҳродаги сир”. Буниси — атиргулники, буниси — нилуфардан тайёрланган. Анавиниси эса “Тутанхамон” деб аталади...”

Турфа бўйу мактовлардан бошингиз айланиб қолади. Ўзингизга маъқулини танлаб, нархини сўрайсиз.

— Сизларга арзонлаштириб бераман, — дейди аттор. — Мусулмон экансизлар, ахир!..

— Хўш, қанча?

— Ҳар бири олтмиш Миср фунтидан.

Лекин биз ҳам анойи эмасмиз — Шарқ фарзандимиз. Қолаверса, танишларимиз қулоғимизга қуйиб юборган: нарса олсангиз, эҳтиёт бўлиб, савдолашиб олинг. Алданиб қолишингиз ҳеч гап эмас.

— Раҳмат! Биз кетдик, — дейман мен жўрттага ва ўрнимдан кўзгалмоққа шайланаман. — Бу нарх бизга тўғри келмас экан.

Сотувчи чўчиб кетади:

— Йўқ-йўқ. Сиз сўранг, савдолашинг, ахир! Хўш, қанча бермоқчисиз?..

— Ўн фунтдан, — дейман. Ҳамроҳим илқис менга қарайди: жуда ерга уриб юбормадингизми? Олтмиш қаердаю ўн қаерда?

Хуллас, ярим соатча талашиб-тортишиб, ўн беш фунтга келишдик. Сотувчи харидимиз учун қайта-қайта раҳмат айтиб, кўчага кузатиб қўйди.

— Бопладик, — дейди ҳамроҳим.

— Олтмиш деган эди, тўртдан бирига олдик. Арзон-а?

— Ўзбекнинг совунига кир ювмаган ҳали бу фиръавннинг неваралари! — дейман ўзимдан-ўзим мамнун бўлиб.

Кулишганча кейинги дўконга кирганимизни билмай қоламиз. Яна шундай шириндан-ширин илтифот, яна шундай хуш бўй таратувчи бежирим шишачалар: “Саҳродаги сир”, “Атиргул”, “Тутанхамон”.

Синаш учун нархини сўраймиз.

— Сизларга арзонлаштириб бераман, — дейди бу сотувчи ҳам. — Биттаси ўн беш фунтдан.

Маълум бўлдики, биз нариги дўконда беш фунт турадиган атирни уч баравар қимматига олибмиз.

— Яхшиям олтмиш фунт деганида элликка сўрамаганимиз, — дейди ҳамроҳим. Кулишамиз. “Совун”ни эслаймиз...

МАЪРИФАТ

Миср — икки қитъа — Осиё ва Африкани бирлаштириб турган улкан мамлакат. Майдони қарийб бир миллион квадратли километрга тенг. Аммо салкам 63 миллионли нуфусга эга бу кўҳна заминнинг бор-йўғи тўрт фоизидagina аҳоли яшайди. Қолгани — тоғ-тош, саҳро. Асосий бойлиги — нефть, пахта, Сувайиш каналю сайёҳлар томошасидан келадиган даромад...

Бундан 40 йилча бурун Жанубий Корея раҳбарлари Қоҳирага ёрдам сўраб келган экан: Миср — бой мамлакат, ер ости захиралари анчагина, хуллас, кўмак беринглар.

Ушанда Мисрда миллий даромад аҳоли жон бошига ўртача 200 АҚШ долларига тенг келар экан. Кореяники эса — 80. Бир неча ўн йил ўтгач, рақамлар солиштириб кўрилса, бутунлай бошқача — корейсларники ўн минг доллардан ошиб, мисрликларники мингнинг атрофида қолиб кетибди.

Гап нимада? На қазилма бойлиги, на дурустроқ ери бўлган, сайёҳлар ҳам унчалик ружу қўймаган бу жажжи мамлакатдан Миср нега бу қадар орқада қолиб кетди?..

Бу саволга ҳар ким ҳар хил жавоб берар эди. Айрим мутахассислар бундай дейдилар: “Қолоқлигимизнинг босиси — Шўронинг таъсири, 60-йилларда президент Жамол Абдул Носир собиқ советлар мамлакати раҳбарлари билан апоқ-чапоқ бўлиб кетди. Мисрда социализм қуриб, ҳаммани тенглаштирмақчи бўлди. Иқтисодийetni ривожлантиришнинг табиий йўли — бозор муносабатларидан воз кечиб, хусусий корхоналарни давлат тасарруфига ўтказди. Бу сиёсатдан норози бўлган айрим Фарб мамлакатларининг зардаси қайнай бошлади. Уруш бошланди. Баҳона — Сувайиш канали. Асл сабаб эса — Миср заминидан икки тузум манфаатла-

рининг тўқнаш келгани эди. Айниқса, 1967-73 йиллардаги олти йиллик уруш халқнинг тинкасини қуритди”.

Бошқа олимларнинг фикрича, Миср аҳли, аксари араб мамлакатларидаги каби, нефтни сотишу Сувайишдан тушадиган мўмай даромадга кўникаб қолган ва шунинг оқибатида ишлаб чиқаришни ривожлантиришга унча эътибор бермаган.

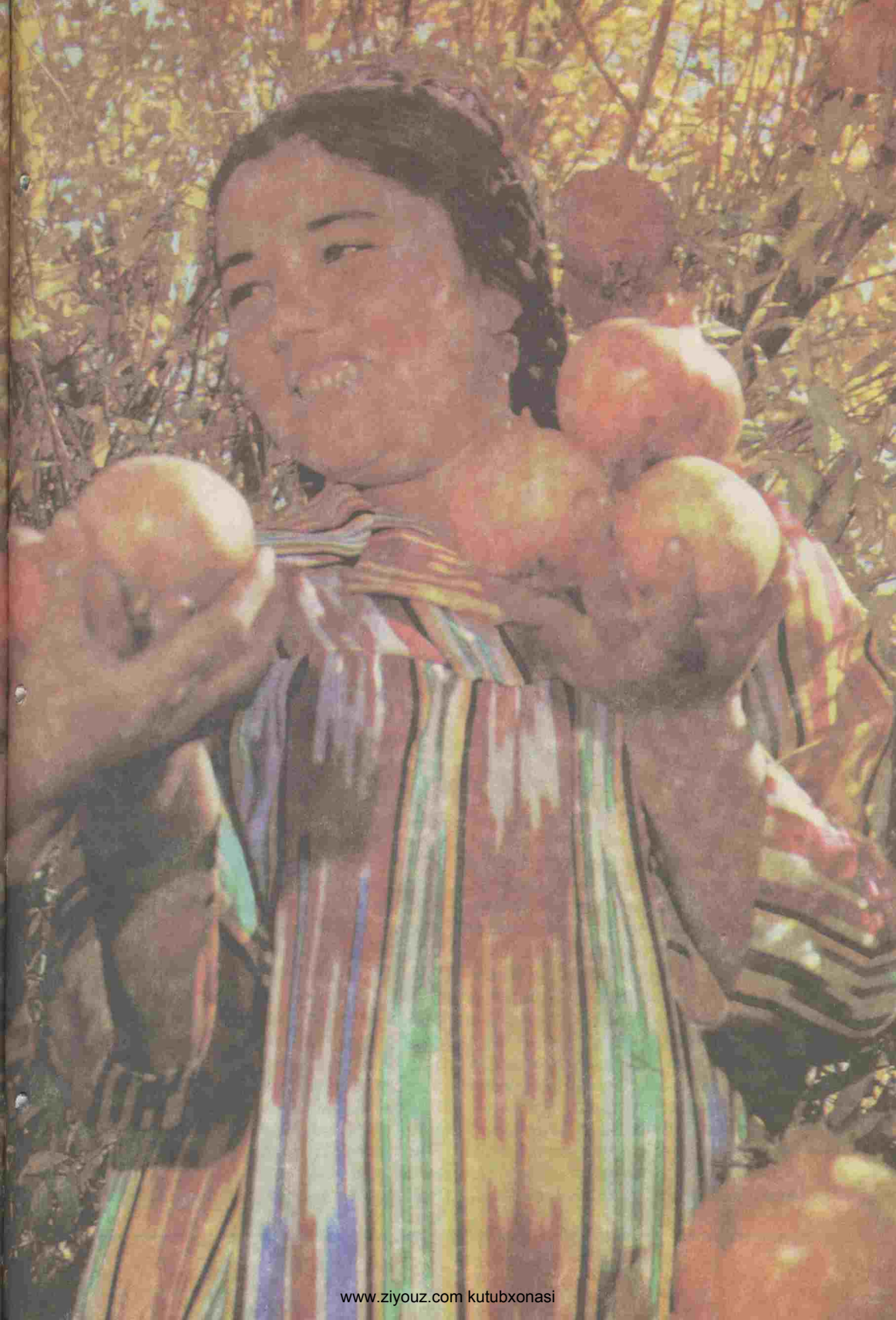
Аммо ушбу омилларга яна бир муаммони қўшсак, тўғри бўлади, дейди қолганлар, кўргилигимизнинг бош сабаби — маърифатга панжа орасидан қараганимизда. Аҳолисининг қарийб тенг ярми ўқиш-ёзишни билмаган юртда тараққиёт бўладими? Бу ҳол қишлоқ жойларида ҳатто 85 фоизни ташкил этади.

Кўпчиликнинг кўзи очилгандек бўлди. Хукумат таълим ва тарбияга оид махсус дастурлар тайёрлади. Янги мактаб, коллеж, институт ва дорилфунунлар очила бошлади. Миллатпарвар зиёлилар қишлоққа юз бурди. Энг чекка гўшаларда ҳам нур таралиб, кишилар маърифат зиёсидан баҳраманд бўлмоққа шошилдилар. Дастлабки натижалар чакки бўлмапти: 1996-97 йиллар мобайнида 328 мингта янги синф очилди. Бу ҳол битта синфда таълим оладиган ўқувчилар сонини анча қисқартириш — 42 тага тушириш имконини берди...

Мустақиллик ва тараққиёт йўли осон эмас. Асримиз ўрталарида, Миср ҳақиқий мустақилликка эришгач, унга “катта оға” бўлишни истовчилар кўп топилди. Олдинига — советлар, сўнгга — айрим Фарб мамлакатлари. Чайқалишлар, йўлдан тойишлар ҳам кам бўлмади. 50- йиллардан кейин кечган икки қонли урушнинг сабаби ҳам шунда. Аммо бу қадим ўлка, қийинчиликлар билан бўлса-да, тараққиёт йўлидан тобора дадил одимлаб бормоқда.

Тошкент — Қоҳира — Луксор — Тошкент

КОМИЛЛИК ТАРИҚАТИ

РУҲ — РАЪБОҶИЙ АМР

Учинчи мақола

Тасаввуф таълимотида куйидаги уч тушунча кенг тарғиб қилинади: муҳаббат, шафқат ва мурувват. Бу ўринда биз кўпроқ шафқат ва раҳмдиллик хусусида тўхталмоқчимиз. Аммо, шуни айтиш керакки, сўфийлар назарида муҳаббат, шафқат ва мурувват бири иккинчисини тақозо этувчи ўзаро боғлиқ тушунчалар бўлиб, нафақат муҳаббат, балки шафқат ва мурувват ҳам илоҳийдир. Негаки, Оллоҳга муҳаббат қўйган одам золим ва шафқатсиз бўлиши мумкин эмас. Шафқат ва раҳмдиллик илоҳий муҳаббатнинг ижтимоий-амалий кўриниши, ҳаётда аёнлашувидир (шу каби вафо ва садоқат ҳам).

Мирзо Абдулқодир Бедил “Чор ун-сур” асаридида бундай ёзади: “Шуни билгилки, кимниким Ҳаққа иймони бор, у халқдан ўз шафқатини дариг тутмайди”. Демак, шафқат, меҳр — иймон белгиларидан бири, мўминлик сифати. Шунга кўра, қалби қаттиқ, бераҳм ва золим одамлар мусулмончиликдан, иймондан йироқдир. Раҳму шафқатнинг илоҳийлигига ишора шуки, Оллоҳнинг асосий сифатлари ҳам раҳмон ва раҳимликдир. Зеро, биламизки, Қуръони каримнинг ҳар бир сураси “Бисмиллаҳир роҳман-роҳим” (раҳмли ва меҳрибон Оллоҳ номи билан) деб бошланади, жуда кўплаб оятларда Еру Кўкни яратган Пар-

вардигорнинг жамийки махлуқотга ва унинг гултожи — Инсонга ризқи рӯз бериб парвариш этгани, шафқат ва мағфират ёмғири билан баҳраманд қилиб туриши айтилади. Оллоҳнинг бандаларига марҳамати чексиз. Бас, шундай бўлгач, яъни раҳму шафқат, саховат ва карам Парвардигорнинг бош сифатлари экан, инсонлар ҳам ул зотга яқинлашиш учун ушбу сифатлар билан ахлоқларини безаши лозим. Чунки Оллоҳни севмоқ ул зотнинг покиза сифатларини севмоқдан бошланади.

Иккинчи томондан, бунга далил яна шуки, меҳрибонлик, шафқат кўрсатиш каби нажиб ахлоқий хислатлар — пайгамбаримиз Муҳаммад саллаллоху алайҳи васалламнинг сифат ва суннатларидир. Ул зотдан қолган ҳадиси шарифларда бу нарса мудом уқтирилган. Ва, бежиз эмаски, шайхулмасхойих Хожа Аҳмад Яссавий масалага ана шу нуқтаи назардан қараб, “Ҳикматлар” китобининг муқаддимасидаёқ диққатимизни шунга жалб этганлар:

*Сўз айдим: ҳар ким бўлса дийдор талаб,
Жонни жонга пайванд қилиб, рангни улаб,
Ғариб, етим, фақирларни кўнглин сийлаб,
Кўнгли бутун халойиқдин қочдим маню.*

Яъни: кимки сидқидилдан Худованд дийдорини кўриш талабгори бўлса, ғариб-фақирларнинг кўнглини овласин, “кўнгли синиқ” кишини қаерда кўрсанг, маҳрам ва малҳам бўлгин, чунки ғариб, етим, фақирларни Расул сўрди. Улуғ шайх шафқат ва меҳрибонликни тоатибодат, ҳаж ва рӯза каби шарият фарзларидан ҳам афзал билганлар. Фақир деганда Аҳмад Яссавий камбағал-қашшоқ табақаларни ҳам, ихтиёрий равишда тариқат йўлига кирган дарвешларни ҳам назарда тутганлар.

Яссавий ҳикматларида “кўнгли бутун” (бошқа жойда “кўнгли қаттиқ”) ва “кўнгли синиқ” иборалари бир-бирига зид тушунчалар сифатида тилга олинган. Бу иборалар, аслини олганда, тасаввуф тимсолларидан бўлиб, кўнгли бутунлик — илоҳий жазба ва ишқдан

беҳабарликни, кўнгли синиқлик эса, илоҳий ишқ шавқиға тушган одам қалбини англаган. (Ҳазрат Навоий бу ҳақиқатни “синғон сафол” ибораси билан ҳам ифодалаганлар, у ишқ майдан маст хароботийлар ҳолини англаган.)

Аммо Аҳмад Яссавий бу тушунчаларга ижтимоий мазмун бағишлаган. Ул зотнинг талқинига кўра, “кўнгли синиқ” кишилар (форсийда “дилшикаста”) — бошидан муҳтожлик азобини ўтказган, қалбида шафқат булоғи қайнаган, адолат ва инсоф туйғуси туғма бир хислат бўлиб кўринадиган одамлардир. Зотан, дардмандлар ҳолини қалбида илоҳий дарди бор одамгина тушунади-да! (Фузулийнинг “Гўзи ёшлуларин ҳолин на билсун мардуми ғофил, Кавокиб сайрини шаб то саҳар бедор ўландин сўр” байтини эсланг.) “Кўнгли бутун” кишилар деганда айнан ана шундай дарддан, илоҳий муҳаббат шаробидан бебаҳра, “дунёпараст ножинслар” тушунилган. “Ҳикматлар”да кўнгли қаттиқ золим кимсалар, беғам кишиларга нисбатан ўтли нафрат балқиб туради. Шоир бундайларни гоҳ нодон, гоҳ ғофил, гоҳида жоҳил ва кўнгли кўзи кўр кишилар деб ҳам тилга олади. Бироқ уларнинг умумлашма таърифи — “кўнгли қаттиқ”лик, раҳмсизликдир. Яссавий таърифи бўйича, бундай кишилар ҳали одаимийлик даражасига бориб етган эмас, уларниг энг катта нуқсон — маърифатдан, дину иймондан беҳабарлигидир. Бундай одамлар дағал ва кўпол, маданият ва маърифат ҳали улар қалбини юмшатмаган бўлади. Бундай одамларда руҳий-маънавий эҳтиёждан кўра ҳайвоний эҳтиёжлар устун. Шундай қилиб, шафқат ва шафқатсизлик тушунчалари мулоғимлик ва қаттиқлик, руҳ ва жисм, инсонийлик ва ҳайвонийлик тушунчалари билан боғланиб кетади.

Агар Аҳмад Яссавий асарларида бу тушунчалар айрим таъкид ва ишоралар воситасида кўринса, Жалолиддин Румий ва Мирзо Бедил ижодида ушбу йўналиш яхлит муайян концепция

бўлиб кўзга ташланади. Чунончи, ул зот ўз қарашларининг концептуал асосини мана бундай ифода этади:

*Меҳру риққат — васфи инсоний бувад,
Хашму шаҳват — васфи ҳайвоний бувад.*

Яъни: меҳр ва назокат, мулойимлик, латофат — инсонийлик васфидир. Ҳазаб ва шаҳват — ҳайвонийлик белгисидир.

Бу силсиладаги назокат, мулойимлик, латофат сўзларига махсус тўхталиб ўтайлик.

Румий нима демоқчи? Айтмоқчики, инсон ҳайвон билан фаришта ўртасидаги махлуқ экан, унинг ҳайвонийлиги табиат билан, яъни сув, ҳаво, ўт, тупроқ қоришмасидан иборат тўрт унсур билан боғлиқ ва айнан ана шу боғлиқлик унинг дағаллиги, ваҳшийлиги ва қаттиқлигига асос бўлади. Бу худди руҳ билан жисм орасидаги муносабатга ўхшайди: руҳ — латиф ва мулойим, жисм эса — дағал ва қаттиқ. Энди руҳга берилган мана бу таърифга диққат қилинг: “Рух шундай бир латифадирки, у ғайбдан қалбга келиб киради, у ҳаётнинг асоси ва ҳатто ҳаётдан ҳам баланд, руҳ — рабобий амрdir”.

Демак, руҳ — ғайб олаמידан келиб қалбга кирадиган латиф бир қувват. Уни шу боис латифа ҳам дейдилар. Инсоннинг ҳақиқати (моҳияти), табиатдаги бошқа жонзотлардан фарқлантирувчи белгиси ҳам руҳдир. У бизни муттасил маънавий камолотга етаклайди, ақлимизни ўстиради, нозиклаштиради, мулойимлик бағишлайди.

Жалолиддин Румийнинг фикрича, киши нақадар жоҳил бўлса, шу қадар ҳайвонсифат бўлади, лутф ва назокат, меҳрибонликдан узоқ туради. Яна қизиги шундаки, деб давом этганлар Румий ҳазратлари, жоҳилларда икки хусусият аниқ кўзга ташланиб туради: бири — оқил ва соҳибдил кишилар устидан ҳукмронлик қилишга интилиш бўлса, иккинчиси — руҳий-маънавий жиҳатдан юксалганларга эмас, балки ўзига ўхшаган нодон ва дағал табиатлиларга раҳм-шафқат кўрғазиш ва ўша-

лар билан бирлашишдир. Яъни паст — пастга қараб тортади, олижаноблик — олижанобликка етаклайди. Румий эса бунга тоқат қилолмайди, ул зотнинг нуқтаи назарича, ҳайвоний хислатларга ҳам (жумладан, нафс ва жисмга), ҳайвон табиатли одамларга ҳам раҳм қилмаслик керак. Фақат руҳ ва руҳоний ҳаёт ҳимояга, шафқатга сазовор. Албатта, бу қарашни Румийнинг табиатга нисбатан бадбинлиги деб эмас, балки инсоний тараққиёт тарафида туриб қилган даъвати деб тушуниш ўринли бўлади. Руҳни ҳимоя қилиш — инсон камолотини ҳимоя қилиш ва парвариш этиш деб тушунади улғ мутафаккир. Шу боис ул зот тамсил тариқасида Исо алайҳиссалом билан ул зотнинг эшагини тилга олиб (Исо — руҳ, эшак — жисм) бундай дейди:

*Раҳм бар Исо куну бар хар макун,
Таъро бар ақли худ сарвар макун.*

Яъни: Исога раҳм қил, эшакка эмас, табиатни (жисмни) ақлингга йўлбошчи қилма.

Бинобарин, жисм — табиат инсоннинг қобиғи, моддий жиҳати, руҳ эса ақл жавҳари, инсон моҳиятидир. Модомики шундай экан, руҳни юксалтириб бориш ва жисмга йўлбошчи қилиш лозим (*Бу масала ушбу туркумдаги иккинчи мақоламизда ҳам қисман ёритилган эди. Қаранг: “Тафаккур”, 1998 йил, 2-сон*).

Румий демоқчики, жисмга — нафсга зулм қилиш мумкин ва ҳатто лозим ҳам. Чунки нафсга зулм қилинмаса, руҳга шафқат бўлмайди. Иккинчи томондан, руҳ барибир ғалаба қилади, гарчи вақтинча зулм ва ситамларга дучор бўлса ҳам. Зеро, инсон кудрати — руҳдандир. Ҳамонки, инсонийлик даражалари руҳнинг тараққиёт даражалари билан белгиланар экан, демак, руҳий-маънавий юксаклик зулму шафқатсизлик, нодонлик, паст табиатлилиқ устидан ғалаба қилиши муқаррар.

Ушбу гоя Мирзо Бедил қарашларида айниқса ёрқин ифодаланган. Лекин шуни айтиш керакки, мазкур масала

Бедил фалсафасида Румийникага нисбатан анча ижтимоийроқ.

Бедил инсонларнинг табиатинигина эмас, ўзаро муносабатлари, ҳаёт зиддиятларини ҳам эътиборда тутлади. Замо-наси кишиларини кузатар экан, атрофида қалби тошдан ҳам қаттиқ золимлар тўлиб ётганини кўради ва бундай ёзади:

*Жаҳон талоши лагадкўби якдигаранд,
Чу сажда қофилаҳ пайи ҳам афтода аст.*

Яъни: жаҳон бир-бирини оёқ остига олиб тепиб-топташ иштиёқи билан банд. Барча гўё саждага бош қўйиб, қофила — карвонлар каби бирин-кетин чўккандек.

Ажойиб ташбеҳ! Одамлар нафс жунунида бир-бирини тепиб йиқитиш билан овора, бирин-кетин оёқ остига тушган одамлар кетма-кет чўккан туяларга ўхшаб кетади. Бунда шоир дўппайиб турган қабрларни ҳам назарда тутган. Бу, албатта, инсонлар табиатига хос фожиани англаш ва уларни огоҳлантиришга қаратилган ҳикматдир.

Бошқа бир ўринда шоир: “Олам бағри тошлардан тоғ-тоғ бўлиб кетган”, деса, яна бир ўринда: “Бу тўфоннафас қиёматдан гапирма! Одамийлик қани? Дунёга ўт кетибдур”, дея нолийди. Мирзо Бедилда ана шундай ачиниш, ҳаловат кўрмаган, ўз-ўзини хароб қилаётган инсон аҳволини дард ва алам билан қаламга олиш хислати мавжуд. Демакки, инсонга энг кўп зулм қилувчи золим — инсоннинг ўзидир.

Аммо буюк файласуф ижодида бу масалага бошқача қарашлар ҳам бор. Чунончи, ул зот бир золимни шафқатли қилиш мумкин эмас, деган ғояни илгари сурганлар:

*Мадам ба табъи дурушти золим
фусуни таъсири меҳр, Бедил,
Ҳазор оташ нафас гудозад, ки оби
хушке зи санг гирад.*

Яъни: золимларнинг қаттиқ табиати-ни меҳр билан ўзгартираман деб овора бўлма, зеро тошдан куруқ сув оламан деб

минг олов уфурса ҳам бўлмас.

Бундан чиқди, зулмни енгиб бўлмай-дими, барча уринишларимиз беҳудами? Йўқ, ундай эмас. Гап аслида зулмни енгиш ёки энгмасликда эмас, бу ўринда шоир золимни тарбиялаш масаласини назарда тутган. Золимни меҳр-шафқат кўрғазиб ўзгартириб бўлмайди, шунинг учун золимга меҳр-шафқат қилма, дейди ул зот ва бир рубойида: “Душман тифига қарши тобланган пўлат қилични кўтар”, дея даъват этади. Аммо бу ғоя Бедил фалсафасида етакчи ўрин тутмайди. Шоир зулм ва золимни енгиш мумкин, деб ҳисоблайди. Бироқ уни кўпол кучга қарши яна кўпол куч ишлатиш йўли билан эмас, балки кўпол кучга нисбатан майин ва мулойим куч ишлатиш билан енгиш мумкин, дейди.

*Мо софдилон саршикани табъи дуруштем,
Бар санг тараҳҳум набувад шишагаронро.*

Яъни: биз — софдил кишилар кўпол табиатлилар — раҳмсизларнинг бошини янчувчилариз (синдирувчилармиз). Шиша ясовчиларда тошга раҳму шафқат бўлмайди.

Ниҳоятда тоза ва жасоратбахш ғоя! Бедилда шиша ва тош, ойна ва тош тимсоллари тез-тез учрайди. Шиша ва ойна — кўнгил рамзи, софлик, нозиклик белгиси. Қизиги шундаки, тошни тош ёки ундан ҳам қаттиқроқ нарса эмас, балки тошга урса чил-чил синадиган шиша энгади, дейди шоир.

“Шишада тошларни синдириш фикри туғилмоқда”, дейди ул зот бошқа бир ғазалида.

Хўш, Бедил нимага асосланиб бундай фикрни баён этмоқда? Оллоҳ таоло охир-оқибат ожизларнинг қасдини золимлардан олади (бу — Куръонда ифодаланган ғоя), золим охир-оқибатда энгилади, чунки дунё абадий бўлмаганидек, ҳукмронлар ҳам абадий эмас ёхуд ожизлар бирлашиб, зўр кучга айланиб, золимларни нобуд қилади, демоқчими? Шундай бўлиши ҳам мумкин. Бироқ Бедил ифодалаган ғоя бундан ҳам юксакроқ. Ул зотнинг назарида, айнан му-

лойимлик дағаллик устидан ғалаба қилади. Бу — муҳим фикр, чунки файласуф шоир шу тариқа шафқат — шафқатсизликни, адолат — зулмни, маърифат жаҳолатни енгади, деган қарашни олға сурмоқда. Мана, бу сатрларга диққат қилинг:

*Шарм медорад дурушти
аз мулойимтийнатон,
Ғолиб афтодаст сурб
бар алмосҳо!*

Яъни: қаттиқлик мулойим табиатлилардан уялади, воқеан, кўрғошин олмос устидан ғалаба қилади.

Бояги сатрларда шиша тошни синдиради, дейилган бўлса, энди кўрғошин олмосни емиради, деган фикр баён этилмоқда. Бу фикрни тўлиқ тушуниб олиш учун мулойимлик, мулойимтийнат сўзларининг маъноларини шарҳлашга тўғри келади. Мулойимлик Бедил талқинида — руҳ, яъни латифлик ва нозикликнинг энг олий намунаси. Руҳ шу қадар латифки, худди энергияни, ҳароратни, магнит майдонини кўриб бўлмаганидек, уни ҳам кўз билан кўриш мумкин эмас. Руҳ — энг нозик ва энг қудратли мавжудот. Руҳ — мусаффолик ҳам. Чунки худди нур сингари, олий мақомдаги латофат олий мақомдаги софлик ҳамдир. Нур — нозик, аммо у ҳаёт асоси, ҳаёт эса — ниҳоясиз қудрат демакдир. Зеро, нозикликда тараққиёт бор, ботиний ҳаракат бор, қаттиқликда эса бу хусусият йўқ. Қаттиқлик — мўрт ва қуруқ, тез бўлинади, парчаланади. Майсанинг тошни тешиб чиқиши шундандир балки.

Энди мулойимтийнат инсонлар ҳақида. Бедил бу борада нимани назарда тутган? Табиийки, даставвал кўнгли тоза, дили артилган ойнадай шаффоф кишиларни назарда тутган. Дилнинг шаффофлиги унда илоҳий нурнинг, маърифатнинг кўплиги, муҳаббатнинг лиммо-лим эканидандир. Ана шундай қалб эгаси охир-оқибатда тошбағирлар, золимларни енгади,

дейди шоир. Кўнгли пок фақирлар, гарчи ожиз бўлиб кўринсалар-да, лекин қудратлидир. Чунки улар Оллоҳга яқиндир, улар олий мақомдаги инсоний камолотга эришганлар. Инсонийлик ҳайвонийликка ем бўлиши мумкин эмас.

Хуллас, мулойимлик қаттиқликни енгади, чунки бу ҳолнинг мана бундай бир талай сабаблари бор:

1) мулойимлик — ҳаётнинг жавҳари, ҳақиқати;

2) мулойимлик — раҳму шафқат, мурувват демакдир;

3) мулойимлик — Парвардигорнинг сифати;

4) у — юсак мартабага кўтарилган руҳ фазилати;

5) у — Оллоҳга яқинлашган инсон сифати;

6) у — инсоний тараққиёт, такомиллик, уйғунлик — гармония белгиси.

Инсон яратган маданият ва маънавият (муסיқа, рассомлик, шеърят) намуналари — мулойимлик қонунияти натижасидир. Инсоният тараққиётининг ўзи кўполликдан — латифликка, қаттиқликдан — нозикликка, жаҳлдан — ақлга томон доимий ҳаракатдадир. Демак, мулойимликнинг қийинчилик билан, аммо муттасил ва мунтазам ғалаба қилиб келаётганига тарихнинг ўзи гувоҳ. Мулойимлик — эзгулик, гўзаллик демак, гўзал ғоя, гўзал сўз, гўзал хулқ-атвор, гўзал қалб демакдир.

Алқисса, инсон жавҳарининг ўзида мулойимлик, яъни шафқат ва мурувват мужассам. Яна Бедилга мурожаат қиламиз:

*Бар намеояд дурушти
бо мулойимтийнатон —
Мешикофад шўҳии мағз
устихони пистаро.*

Яъни: қаттиқлик, зулм юмшоқтабиатлилар билан келишолмайди, зеро мағзнинг шўҳлиги, яъни ҳаракати писта суяги — пўчоғини ёриб чиқади.

Дарҳақиқат, ерга экилган уруғ бўлсин, данак бўлсин, унинг мағзи қоби-

гини ёриб чиқади. Холбуки, мағз қобиққа нисбатан юмшоқ ва нозик. Худди шу каби, мулойимтабиатлилар қаттиқтабиатлиларни махв этади. Бу — баъзи коммунист тадқиқотчилар талқин этганидек, инқилобий ғоя эмас. Бедил инқилобдан башорат ҳам бераётгани йўқ, бунга даъват ҳам қилмаяпти. Бу — ҳаёт қонунини қайд этиш, холос. Ҳаёт эса қотиб қолган назария ва ақидаларни рад этиб, мудом олға бораверади — инсоният эзгулик сари тинимсиз интилаверади.

Бедилнинг фикрича, инсоният тараққиётини ярим инсон, ярим ҳайвонга (кентаврга) ўхшаш кишилар билан олға силжитиб бўлмайди:

*То бувад мумкин ба вазъи халқ бояд сохтан,
Одамият пеш натвон бурд бо насносҳо.*

Яъни: имкони борича халқ раъйига қараб иш кўриш керак, одамийликни одам шаклидаги ҳайвонлар — наснослар билан олдинга элтиб бўлмайди.

Шоир наснослар деганда ўз замонасининг золим амалдорлари, ҳирсу ҳавас бандаларини назарда тутган. Сирасини айтганда, ҳар қандай золим, ситамкор кишини наснос дейиш мумкин. Инсонийликнинг бутун моҳияти — ана шундай насносликдан халос бўлишдир.

Аҳмад Яссавий, Жалололиддин Румий, Мирзо Бедил ва бошқа Шарқ мутафаккирлари шафқатсизлик, зулм ва золимликнинг илдиэлари ҳақида кўп ўйлаганлар, уни бартараф этиш чораларини қидирганлар. Аммо уларнинг бирортасида (Маздакдан бошқа) бир табақани бошқа табақага, бир синфни бошқа синфга қарама-қарши қўйиш тамойили бўлган эмас. Чунки улар синфий курашга чақириш — зулмга қарши зулмни қўллаш эканини яхши билганлар. Зеро, бир синфни зўрлик билан ҳукмронликдан четлаштирган иккинчи синф ўзи истар-истамас зулмкор, яъни “эксплуататор”га айланади. Қолаверса, дурустроқ ўйлаб кўрадиган бўлсак,

синфий кураш замирида том маънодаги ижтимоий адолат ғояси йўқ. У аслида ижтимоий гуруҳларнинг нафс йўлидаги талашувидир. Яъни у — табиатдаги ўша машҳур, ким зўр бўлса, ўша яшайди, деган қонунга амал қилиш тарзидир. Тасаввуф эса бу қонунни рад этади. Ҳатто уни ғайриинсоний қонун деб ҳисоблайди. Чунки бу ҳол зўрлик устига зўрлик, қатл устига қатл, зулм устига зулм келтиради, одамларда ҳасад, ғазаб ва қасос каби салбий туйғуларни ривожлантиради. Натижада чин одамийлик ҳислари сўниб боради, инсоннинг Оллоҳ сари интилиши тўхтайтиди, камолоти сусаяди. Албатта, табиат қонунини бутунлай рад этиб бўлмайди, аммо у билан чегараланиш, унинг қобиғига ўралашиб қолиш ҳам одам бола-си учун хавфли. Чунки унинг ўз одамийлик қонунлари ҳам борки, у шунга кўпроқ амал қилиши керак. Шу каби, бугунги кунда дин номидан иш кўраётган ақидапарастларни ҳам ҳирсу нафс гирдобига гирифтор бўлган кишилар, деб айтамыз. Зеро, улар қилаётган бедодликлар, зулму ситам ҳеч бир дину диёнатга тўғри келмайди. Меҳру шафқат бу кимсалар дилини мутлақо тарк этган. Улар ўз мақсадлари йўлида баъзан қавму қариндош, ота-оналарини нобуд қилишдан ҳам қайтмаётирлар. Ваҳоланки, бизнинг буюк шайхларимиз, ҳатто чумолига ҳам озор берма, кофир бўлса ҳам раҳм қил, дея таълим берганлар. Чунончи, ҳазрат пиримиз Яссавий бундай деганлар:

*Суннат эрмиш: кофир бўлса, берма озор,
Кўнгли қаттиқ дилозордан — Худо безор.*

Дарҳақиқатан, дилозордан — Худо безор! У ким бўлмасин, қандай мазҳаб ёки динда турмасин, зулму ситам билан шуғулланса, одамлар жонига қасд қилса, ундай киши ҳаргиз одам эмас.

Ана шу нуқтада тасаввуф ғоят инсонпарвар ва теран маъноларга эга бир таълимот сифатидаги юксак мавқеини яна бир карра намоён қилиб турибди.

МОВИЙ ОСМОН ОСТИДАГИ ЯШИЛ ТАРОВАТ

Подшоҳ ва улўф амирлар, бой ва зодагонлар қадим-қадимдан шахар тевароғидаги хушхаво гўшаларда истироҳат боғлари барпо қилганлар. Улар кенг саҳни, мухташам сарой ва кўшклари, зилол ҳовузлири, афсонавий кушлари — хуллас, ҳар жиҳатдан мўъжаз кўрғонча-чорбоғлардан ажралиб турган. Аммо истироҳат боғларининг гирди ҳам кўрғонча-чорбоғларники каби баланд девор билан ўралиб, уларга дарвозадан кириб-чиқилган. Айрим боғларнинг саҳни жуда кенг бўлиб, атрофдаги мевали ва мевасиз боғчалар, ҳовузлар, гулзорлар, майсазорлардан иборат бўлган.

Темур ва темурийлар даврида (XIV-XV асрлар) Мовароуннаҳр ва Хуросон шахарлари, хусусан, пойтахтлар — Самарқанд ва Ҳирот теграсида бир-биридан кўркам ва фусункор боғлар бунёд этилган. Самарқанддаги Боғи Нақши Жаҳон, Боғи Беҳишт, Боғи Амирзодаи Шоҳруҳ, Боғи Дилкушо, Боғи Шамол каби оромгоҳлар шулар жумласидандир.

XIX асрнинг охири, XX асрнинг бошларида Бухоро атрофида ҳам йигирмадан зиёд шундай боғ-роғлар бўлган. Бугунда дам олиш муассасаси сифатида фойдаланилаётган Ситораи Моҳи Хоса ўтмишда Бухоро амирининг шахар четигаги истироҳат боғ-саройи бўлган.

Шахарлар теварағидаги истироҳат боғларидан ташқари, ичкарида — саройлар, мақбаралар, ансамбллар қошида ҳам мўъжаз мўъжаз боғчалар барпо этилган. Чунончи, Самарқанддаги Амир Темур кўрғони ичидаги Бўстонсарой боғи, Ҳиротдаги Боғи шахар, Шаҳрисабздаги Дорус-саодат боғи, Туркистондаги Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси, Бухоро яқинидаги Чорбақр мақбараси теграсидаги мўъжаз боғлар шулар сирасидандир.

Тарихчи Шарафуддин Али Яздий Самарқандда бунёд этилган Боғи Дилкушо чорбо-

ғни қуйидагича таърифлайди: “Боғ тўртбурчак шаклида бўлиб, ҳар бир томони бир ярим минг газга баробар. Чор тарафининг ҳар бири ўртасида биттадан баланд дарвоза ўрнатилдики, уларнинг тоқи осмоннинг мўқарнас шифти сари юксалган... Боғнинг тўрт томонидаги тўртбурчакнинг ҳар бирида Ат-Тоир (юлдузи) ошиёнига етгудек кабутар буржи қад кўтарган. Буржлар кошинкорлик санъати билан бағоят нафис ва гўзал қилиб безатилган. Боғ саҳни ҳандаса услубида тўрт бурчак шаклидаги чаманзорларга бўлинган. Йўлақлар рошига оқ тераклар, олти бурчак ва уч- бурчак чаманзорлар атрофига эса турли-туман мевали дарахтлар ва гулбуталар экилган... Боғнинг ўртасига учта баланд тоқли, қуббаси кўкка бўй чўзган бир қаср қурдилар...”

Ҳазрат Алишер Навоий асарларида ҳам Шарқдаги боғдорчилик анъаналари талай ўринларда қаламга олинади. “Садди Искандарий” достонида, жумладан, бундай дейилади: “Боғ таровати яшил осмон сингари беғубор, унда очилиб ётган ҳар бир гул юлдузни эслатади. Боғдаги дарахтлар тўрт девордан, девор эмас, зар сочувчи осмондан ҳам ошиб кетган... Дарахтларнинг тагида чаман гул-чечаклар, лолаю майсалар бамисоли нақшин гилам; оқ гуллар эса, шу гилам устига тўқилган кумушни эслатади... Бу гулшан ичида кенг бир саҳн бўлиб, унинг ўртасига баланд иморат қурилган. Унинг саҳнлари, равоқ ва шифтлари бошдан-оёқ олтин билан зийнатланган. Фишлари чиннivor бўлиб, шаффофликда худди Чин ойнасига ўхшайди. Қасрнинг ичи бошдан-оёқ зарнигор, эшикларнинг ҳаммаси гавҳар билан зийнатланган...” (Алишер Навоий. “Садди Искандарий”, Тошкент, 1978 йил, насрий баёни.)

Бу беҳиштсимон боғлар, улар бағридан обизамзам сувидек тўлиб оқувчи зилол ариқлар халқимизни мудом гўзаллик яратишга даъ-

ват этиб келган. Зотан, айнан мана шундай иштиёқ то бугунги кунга қадар тўрт тарафи девор билан қуршалган ҳовли-жой қуриб, саҳнини кўркам боққа айлантириш анъанасини давом эттириб келишга сабаб бўлмоқда.

Таъкидлаш жоизки, Туркистоннинг жазирама ёзи, бу минтақада сувнинг танқислиги ҳам чорбоғ шаклидаги боғлар яратишга сабаб бўлган. Зеро, тўрт тарафи ташқи жазирамадан тўсилган салқин саҳнда ўзига хос микроклим вужудга келади. Боғни тўрт бўлиб турувчи ариқлар, боғ ўртасидаги супа, сарв дарахтлари ва бирин-кетин очилувчи гуллар, катта-кичик фавворалар — барчаси ана шу мақсадга хизмат қилган. Кейинчалик чорбоғчилик миллий анъана тусига кирган. Бу анъанани уста боғбонлар, истеъдодли меъморлар асрлар давомида ривожлантириб келган. Бу жараёнда ҳар бир минтақанинг ўзига хос табиий шароитлари ҳам ҳисобга олинган, албатта. Ситорай Моҳи Хоса боғи анъанага ана шундай ёндашувнинг яққол намунасидир. Ушбу боғнинг тузилиши XIV-XV асрлардаги Самарқанд боғларини эслатади. Унинг саҳни бир-бирига кўндаланг йўлаклар билан кесишувчи чорчаман майдончаларга бўлинган, уларнинг атрофида афсонавий тустовуқлар ҳам сайр этиб юрган. Боққа кириладиган йўл ва йўлакларнинг икки тарафига қуёш йўналиши бўйича соябон дарахтлар ва мавсумий гуллар экилганки, улар умумий жозибани янада оширган. Хиёбонлар, дарахт ва ўсимликларнинг экилиш тартибига қараб, очиқ ва ёпиқ кўринишда бўлган. Очиқ хиёбонларда дарахтларнинг шохи бир-бирига чирмашиб кетмаган. Ёпиқ хиёбонларда эса, аксинча, шохлар бир-бирига чирмашиб, йўлаклар устини ёпиб турган. Катта хиёбонлар, ҳовузлар бўйидаги супалар, айвонлар атрофи, чорбоғ деворлари манзарали дарахтлар билан, сайргоҳ йўлаклар ва чорчаманлар эса мевали дарахтлар билан безатилган.

Бобур Мирзо темурийларнинг боғ яратиш борасидаги анъаналарини давом эттириб, Кобул ва Ҳиндистонда латиф боғлар барпо эттирган. "Бобурнома"га ишланган расмлардаги боғларнинг аксарияти чорбоғ кўринишида

экани ҳам шундан далолат беради.

Чорбоғлар бағридаги гулзорлар парваришига алоҳида эътибор қаратилган. Гулларнинг бири очилиб тугаса, иккинчиси гулга кирган. Ўрни гулзор бутун ёз бўйи ифор таратиб турган. Гулларнинг деярли барчаси маҳаллий гуллар бўлган. Чунончи, ҳамишбаҳор, атиргул, бинафша, савсар, нарғиз, гулриъно, нилуфар, шаббўй, гултожихўроз шулар жумласидандир.

Манзарали дарахтлар орасида қишинёзин кўм-кўк бўлиб ўсувчи арчасимон сарвқоматлари ҳам бўлган. Улар ранги, шох-шаббаларининг тигизлиги, кўркамлиги билан бошқа дарахтлардан ажралиб турган ва хушбўй хиди билан ҳавони муаттар этган. Боғларда икки хил — серсоя ёпиқ ва соясиз очик яшил муҳит ҳукм сурган. Одатда серсоя хиёбонлар, йўлаклар, ҳовуз ва супа атрофлари ёпиқ яшил муҳит, майсозор, бедазор ва гулзорлар эса, очик муҳит ҳисобланган. Ҳар иккала муҳит ландшафти, ҳавосининг мусоффолиги, намлиги ва иссиқлиги жиҳатдан бир-биридан фарқ қилган. Ҳар иккала муҳит микроклими ўртасидаги фарқ туфайли боғда, ёзнинг жазирама иссиқ кунларида ҳам, енгилгина шабада эсиб турган. Серсоя ҳовуз бўйларидаги чорпоялар янада файзли ва завқли бўлган.

Яна шуниси эътиборлики, қадимги боғларда турли хил экзотик дарахтлар ҳам қулф уриб турган. Бобур Мирзо Одинапурдаги Боғи Вафо боғига Ҳиндистондан пальма ва шакарқамиш келтириб эктирган. Ҳиндистондаги Ҳашти Беҳишт боғига эса, аксинча, Туркистондан ток ва олхўри ниҳолларини олиб бориб ўтқазтирган.

Бобур Мирзо яратган боғларнинг айримлари то бугунги кунга қадар сақланиб келмоқда.

Ватанимизнинг ҳар қарич тупроғи муқаддас. Уни янада обод этиш бугунги кунда — истиқлол даврида муҳим аҳамият касб этмоқда. Буюк аجدодларимизнинг боғдорчилик борасидаги анъаналарини пухта ўрганиб, давом эттирсак, ишончимиз комилки, юртимиз янада обод бўлади.

Ахтам ЎРОЛОВ,
Самарқанд Давлат Меъморчилик-қурилиш
институтининг доценти

Карвон ўтган манзиллар

Осиё қитъасининг қоқ марказида жойлашган ёш, мустақил Ўзбекистон нафақат сиёсатчи ва ишбилармонларнинг, балки хорижий сайёҳларнинг ҳам эътиборини тортиб келмоқда.

Маълумки, Ватанимиз ҳудуди қадимдан улкан савдо йўллари туташган минтақада жойлашган, Буюк ипак йўлининг асосий манзиллари шу ерда қарор топган. Тахминан 1800 йил давомида, яъни XVI асрга қадар Хитойнинг Сиан шаҳридан чиққан карвонлар Фарғонанинг (қадимда Даван хонлиги деб аталган) Ўзганд шаҳрига қўниб, сўнгра Сўғдиёна давлати ҳудудлари орқали Эронга ва ундан ўтиб Ўрта Ер денгизи мамлакатларигача борган. Буюк ипак йўли бўйлаб мухташам карвонсаройлар, ҳунармандчилик марказлари, салобатли масжид ва кутубхоналар қад ростлаган. Иқтисодий ҳамкорлик жараёнида турфа халқларнинг маданияти ўртасида ҳам алоқалар ривожланиб, улар бир-бирини бойитган. Яқин ва Узоқ Шарқ санъат мактабларининг ўзаро алоқалари натижаси ўлароқ қитъалараро умумий маданият шаклланган. Бу ерларда бунёд этилган қадимий меъморлик обидаларида дунёни бир бутун ҳолда англашга интилиш тамойили акс этган.

Бугунги кунда мамлакатимизга ташриф буюриш истагида юрган сайёҳларнинг кўплиги юртимиз айнан ана шундай тарихий қимматга эга обидалар, ёдгорликлар ватани экани билан изоҳланади. Бу ҳақда ЮНЕСКО Бош директори Федерико Майор эътирос билан шундай деган эди: "Ўзбекистондаги гўзал, бетакрор меъморий ёдгорликлар бутун дунёнинг бойлигидир. Бухоро ва Хева — ахир, булар инсоният даҳосининг гултожи эмасми?! Қадимий Самарқанд-чи! Шуни унутмаслигимиз керакки, Самарқанд — афсонавий шаҳар, у жуда кўп маданиятлар ўчоғи бўлиши билан бирга, қадимги савдо йўлларининг маркази ҳамдир..."

Ўзбекистон эндиликда Иқтисодий ҳам-

корлик ташкилотига (ЭКО) аъзо давлатлар ҳудуди орқали дунёнинг авто ва денгиз йўлларига чиқиш имкониятига ва бу имкониятни амалга оширувчи транспорт тизимига эга. Бу эса жаҳон сайёҳлик тизими билан алоқани ривожлантиришда муҳим ўрин тутади. Зотан, биздаги сайёҳлик захиралари дунёда катта қизиқиш уйғотиб келмоқда.

Хўш, "сайёҳлик захиралари" нима ўзи? Бу ибора, аввало, табиат, ижтимоий-иқтисодий шароит ва маданий бойликлар уйғунлигини англатади. Бунда яхлитлик, ўзгарувчанлик, мустаҳкамлик ва жозибadorлик каби хусусиятлар етакчи ўрин тутади. Сайёҳлик захираларини уч турга бўлиш мумкин. Биринчиси — табиий захиралар (иқлим, ер, горлар, ҳайвонот ва наботот олами, миллий боғ ва кўриқхоналар, табиат манзаралари). Иккинчиси — маданий ва тарихий захиралар (тарихий қазилма, меъморий ёдгорлик, музей, кўрғазма, театр, ҳудуднинг этнографик хусусиятлари ва бошқалар). Учинчиси — ижтимоий-иқтисодий барқарорлик, хизмат кўрсатиш маданиятининг нақадар юксаклиги ва транспорт тизимининг ривожлангани.

Кўриниб турибдики, Оллоҳ бу борада юртимизни жуда сийлаган. Энди АҚШ, Болгария, Италия каби давлатларнинг мана шу соҳадаги тажрибасидан етарлича ўрганиб, самарали фаолият юритувчи миллий сайёҳлик тизимини йўлга қўя олсак, у катта даромад келтирувчи тармоқлардан бирига айланиши турган гап. Маълумотларга қараганда, бугунги кунда Ўзбекистонни зиёрат қилишга иштиёқманд сайёҳлар ўн миллиондан зиёд кишини ташкил этар экан.

Халқаро сайёҳликни миллий даромад манбаига айлантириш учун, энг аввало, меҳмонхоналарни янгидан жиҳозлаш ва уларнинг хизмат маданиятини жаҳон андозалари даражасига етказмоқ лозим. Ер ости маъданли сувлари қайнаб турадиган дам олиш ва соғломлаштириш масканларини

кўпайтириш керак. Хорижий тилларни, ўтмишимизни, қадимий меъморий ёдгорликларимиз тарихини мукамал биладиган мутахассислар тайёрлашга ҳам жиддий эъти-

бор берилса, фойдадан холи бўлмас эди. Энди реклама соҳасидаги ишларни ҳам тубдан ўзгартириш фурсати етди.

Нигора ФАЙЗИБОЕВА,
Жаҳон Иқтисодиёти ва дипломатия
университетининг аспиранти

Туркийларнинг қадимий аждоди

Ҳар бир халқ ва мамлакатнинг маданий тарихида ғурур рамзига айланган, кенг жамоатчиликда илиқ туйғулар уйғотадиган азизу муборак нарсалар бўлади. Улар бамисоли давлат тимсолларидек: одамлар кўриши билан миллий ғурурдан тўлқинланиб кетадилар. Масалан, Ватанимизнинг байроғи, герби, мадҳияси юртдошларимизда ана шундай ифтихор туйғусини уйғотади. Нимасини айтасиз, ҳар бир давлатнинг фуқаролари ўз тимсолларини муқаддас билиб асраб-авайлайдилар ва улар билан ҳақли равишда фахрланадилар. Албатта, давлат тимсолларидан бошқа нарсалар ҳам одамларни бирлаштириши, бирлаштирмаган тақдирда ҳам, уларда эзгу туйғулар уйғотиши мумкин. Умумий давлатчилигига эга бўлмаган ва бой ҳамда турфа хил анъаналари билан дунёнинг кўз илғамас кенгликларига тарқалиб кетган халқлар ҳаётида ҳам ана шундай тимсоллар учраб туради. Хусусан, туркий халқларнинг аксарияти бўри тимсолига зўр меҳру муҳаббат билан муносабатда бўлиб келган.

Кўплаб туркий ва мусулмон давлатларнинг расмий миллий тимсолларида Шарққа томон юз бурган бўри тасвири азал-азолдан муайян даражада акс этган. Бугунги кунда Чеченистон Республикасининг расмий давлатчилик белгиси — байроғида ва шунингдек, бир талай норасмий тузилмаларнинг рамзий белгиларида ана шу тимсолни учратиш мумкин.

Нега айнан бўри туркий халқлар учун бу қадар муҳим аҳамиятга эга бўлган? Бунинг бир талай сабаблари бор. Биринчиси ва асосийси шундан иборатки, туркийларнинг дастлабки аجدодлари хунлар шахзодаси ва бўривачча бўлгани ҳақидаги афсона улар орасида то ҳануз тил-

дан-тилга ўтиб юради. Зотан, ушбу афсона анча қадимий бўлса-да, лекин жуда оммавийлашиб кетган ва бир нечта мазмун йўналишига эга. Таниқли файласуф Лев Гумилёвнинг машҳур “Қадимий турклар” асарига уларнинг айримлари тилга олинади.

Бундан ташқари, уйғур халқи орасида ҳам унинг келиб чиқиши ҳақида махсус бир ривоят юради. Унга кўра, уйғурлар бўриваччадан эмас, бўридан тарқалган экан. Бу ҳақда Турғун Алимасовнинг “Уйғурлар” китобида ҳикоя қилинади.

Бу жонзот тимсолига ҳурмат билан қарашнинг яна бир сабаби — туркий халқларнинг ҳаёт тарзидир. Маълумки, уларнинг аксарияти яримчўл ва чўл ҳудудларида яшаган. Бу ерларнинг асосий ҳукмдори эса бўрилар бўлган. Эҳтимол, бу ҳол бутпарастликнинг ўзига хос аломати бўлгандир, ахир бу эътиқод туркий халқлар орасида кенг ёйилган эди-да! Туркий халқлар оғзаки ижодида кучли ва ҳатто ваҳший бўри тимсолининг муҳим ўрин тутиб келгани ҳам шундан далолат беради. Масалан, туркий мақоллардан бирида “Итнинг эгаси бўлса, бўрининг худоси бор” дейилган.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, бўри тимсолини қонхўрлик, ваҳшийлик маъносида тушуниш англашилмовчиликдир. Бу маънолар бўри тимсолига анча кейин қўшилган.

Бир талай туркий халқлар адабиётида бўри тимсоли ёрқин бадийий ифодасини топган. Эҳтимол, бу нарса энгли равишда, бу образни тимсол даражасига етказиш иштиёқисиз амалга оширилгандир. Аммо қозоқ ёзувчиси Мухтор Аvezов “Чиябўри” ҳикоясида, қирғиз ёзувчиси Чингиз Айтматов “Кунда” романида бўри тим-

солини яратишда беқиёс маҳорат кўрсатгани турган гап.

Менинг назаримда, туркийзабон ёзувчиларнинг кўпчилиги бу тимсолдан унумли фойдаланиши мумкин эди. Лекин бу иш ҳамманинг ҳам кўлидан келавермайди-да! Зеро, бу тимсол қаламқашдан зўр масулиятни, қолаверса, саҳро йиртқичининг қалби ва хатти-ҳаракатларини

нозик тушунишни талаб этади. Чамаси, кўп ёзувчилар ҳали бу борада "пишиб етилмаган" кўрилади. Балки яқин келажакда бўри тимсоли асосий ва қимматли унсурга айланадиган бадий асарлар ҳам кўпаяр. Менимча, шунга интилиш ҳам керак, гарчи бу тимсол ҳозирча ҳеч қандай фикр-туйғу уйғотмаса-да, ҳар қалай, бўри туркий халқларнинг қадимий аждоди ҳисобланади.

Фарҳод ҲАМРОЕВ,
филология фанлари номзоди

Инсоншунослик — услубий мезон

Инсоншунослик — ижтимоий фанларнинг таркибий бўлиמידир. Ушбу тушунча фанда неча асрлардан буён қўлланиб келса-да, афсуски, бугунги луғатларда ўз ифодасини топмаган. Илмий амалиётда инсоншунослик ва инсонпарварлик тушунчаларини алмаштириб қўллаш ҳоллари мавжуд. Ваҳоланки, "инсонпарварлик — инсоннинг моҳияти, фазилатлари ва ҳуқуқларини ҳурмат этиш, унинг бахт-саодати, қамоли тўғрисида ва унга муносиб ижтимоий шарт-шароит яратиб бериш ҳақида ғамхўрлик қилишни ифода этувчи қарашлар мажмуидир". (*"Фалсафа луғати". Тошкент, "Ўзбекистон" нашриёти, 1976 йил, 118-бет.*) Инсоншунослик эса — инсонни бир бутунликда ўрганишдир. Кўриниб турибдики, иккала атама ҳам, сўз ўзаги "инсон" бўлгани ҳолда, ҳар бири бошқа-бошқа маънони англатади.

Маълумки, табиий ёки ижтимоий ҳодисаларни тадқиқ этишда дастуриламал бўладиган барқарор илмий тамойиллар услубий қоидалар дейилади. Шу чоққа қадар инсоншунослик фанлари асосан ғоявий услубият негизда бирлашиб келди, чунки зарур илмий услубий йўриқнома йўқ эди. Бундай дастур ёки йўриқномани ишлаб чиқишга эса ижтимоий фанларнинг ҳаддан зиёд сиёсийлашиб, инсоннинг асл моҳия-

тидан йироқлашиб кетгани ва мафкуравий қарама-қаршиликлар ҳалақит берар эди.

Бугунги кунда инсоннинг зоҳирий ва ботирий жиҳатларини ўрганишга қаратилган фанлар янги шароитда инсоншунослик услуби асосида иш юритиш имконига эга.

Зотан, услуб нақадар тўғри танланса, илмий тадқиқот шунчалик самарали ва ҳаққоний бўлади. Мамлакатимизда истиқлол мафкураси шакллана бошлагач, унинг асосий тамойилларини барча ижтимоий-гуманитар фанларга асос сифатида қўллаш борасида айрим тажрибалар таркиб топди. Чунончи, бу тамойиллар мана булардан иборат: инсонпарвар-демократик жамият қуриш тамойиллари; мустақил Ўзбекистон ривожланишининг маънавий-ахлоқий негизлари; бозор иқтисодиёти тамойиллари.

Хусусан, ижтимоий-гуманитар фанлар бугунги кунда тадқиқ объектини инсонпарвар-демократик жамиятнинг ҳуқуқий ва маънавий асосларини яратиш вазифасига асосланган ҳолда белгилайди. Испом Каримовнинг "Истиқлол ва маънавият" китобидаги назарий қоидалар бу борада айниқса зарур бўлади.

Инсоншунослик фанларининг умумий услуб асосида ўзаро алоқадорлик билан тадқиқот юритиши инсон моҳиятини ҳар жиҳатдан

теран ўрганиш имконини беради. Биз бу ўринда инсоншунослик тамойиллари асосида педагогика билан бадий адабиётнинг ўзаро боғлиқ жиҳатлари, муштарак қонуниятлари ҳақида фикр юритмоқчимиз. Зотан, ижтимоий тафаккурнинг икки муҳим шакли бўлган бу соҳалар тарихан ва мантиқан ("адаб" — ахлоқ, одоб дегани; "ёт" эса адабиётга оид илмлар йиғиндисини англатади) бир-бири билан боғлиқ, инсонни бир бутунликда ўрганиш ва комил инсонни тарбиялашда ўзаро ҳамкордир. Уларнинг мақсади, объект ва вазифалари ҳам дярли бир хил. Бадий адабиёт воқелиги таркибида педагогикавий муаммолар, тарбия жараёнининг назарий ва амалий асослари образли тарзда ёритилади. Айниқса, болалар адабиётида бадий ва педагогикавий талаблар уйғунлашиб кетади. Бадий асар таҳлилида педагогикавий хулосаларнинг қўл келиши, адабиёт таълими тамойиллари ва услубларини шакллантиришда педагогикавий назарияга ва тажрибага асосланиши — барчаси барқарор, зарур ботиний алоқалар бўлиб, аввало, иккала ижтимоий онг шакли ҳам инсоншунослик асосида ривожланишини намоён этади.

Ижтимоий-гуманитар фанлар тараққиётида ўмумий услуб — инсоншунослик қўлландиган бўлса, биринчидан, инсонни ўрганишга қаратилган фанларнинг ўзаро муштараклиги янада кучайиб, бири иккинчисини бойитади, тўлдиради, уларнинг ўмумий назарий негизи мустаҳкамланади. Иккинчидан, ушбу услуб илмий тадқиқотларни, фанни инсонга яқинлаштиради, уларни инсонпарварлаштириш масаласини ҳал этади. Сирасини айтганда, бугунги кунда ҳатто инсоншунослик фанларининг ҳам инсонпарварлиги кўнгилдагидек эмас. Дунёда ёвузликни оқлайдиган, шарму ҳаёсизликни тарғиб қиладиган, зўравонликни яшаш тарзи сифатида тавсия этадиган таълимотлар йўқми? Бундан ташқари, инсоншунослик услуби тадқиқотларнинг амалий аҳамиятини ҳам оширади.

Учинчидан, бу услуб инсонни ўрганишга қаратилган фанлар эришган ютуқлардан фой-

даланган ҳолда инсоният оламидаги ҳар бир янгиликни ҳисобга олиб бориш имконини яратади.

Бизнингча, инсоншунослик услубининг тамойиллари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин: объектив оламнинг яхлитлиги ва ижтимоий онг шаклларининг ўзаро боғлиқлиги; тарихий ва мантиқий таҳлил; изчиллик ва узвийлик (тизимлилик ва таркиблилик); миллийлик ва ўмуминсонийликнинг уйғунлиги; комил инсонни шакллантириш борасида инсоншунослик ва инсонпарварликнинг муштараклиги; инсоншунослик тадқиқотларини бичимлаштириш. Албатта, бу тамойиллар юзасидан турли фикр-мулоҳазалар билдирилиши ва улар янги фикрлар билан тўлдирилиши мумкин.

Тарихий ва мантиқий таҳлил инсоншунослик фанларининг асосий услубларидан биридир. Инсонни ўрганиш борасидаги азалий тажрибага таяниш, уларни ўмумлаштириш ва бугунги кун даражасида хулоса чиқариш — илмий билишнинг мезонидир. Бу услуб ўтмишда ўтган мутафаккирларнинг назарий ва амалий фаолиятига асосланишни ҳам тақозо этади.

Инсонни ўрганиш борасида изчиллик ва узвийлик (тизимлилик ва таркиблилик) усули беқиёс ўрин тутаети. Маълумки, изчиллик диалектиканинг асосий талабларидан бири. Одатда комил инсон муаммосига ёндашишда биологик, ижтимоий ва тарбиявий омилларнинг уйғунлиги, бири иккинчисини тўлдириши, ижтимоий воқелик ички қонуниятларининг ўзаро боғлиқлиги узвий тарзда ўрганилади. Узвийлик инсоннинг моддий, руҳий, маънавий хусусиятлари ҳақидаги мавжуд ҳолатни ва бу ҳолатни ривожлантириш қонуниятларини аниқлаш имкониятини яратади.

Хуллас, инсоншунослик услубининг биз назарда тутган ҳар бир тамойили инсонни тадқиқ этиш билан шўғулландиган барча фанлар фаолиятини ўмумий мақсад атрофида мувофиқлаштиради. Шу боис, бизнинг назаримизда, инсоншунослик инсонни ҳар жиҳатдан ўрганадиган фан сифатида ривожлантирилиши, лозим бўлса, унга илмий услуб мақоми берилиши зарур.

Абдушукур ЧОРИЕВ,
Қарши Давлат университетининг
доценти

Клод-Андреан ГЕЛЬВЕЦИЙ

Бойлик
 доншмандиниз
 кул

Буюк инқилобларни даҳолар тайёрлайди, деган гап бор. XVIII асрда юз берган фаранги буржуа инқилобининг ғоявий асосчиларидан бири улуг маърифатпарвар файласуф Клод-Андреан Гельвецийдир.

У 1715 йилда Парижда сарой табиби оиласида таваллуд топган. Болалигида феодал зодагонлар манфаатини ёқлаган қирол ҳокимияти билан адолатлаб халқнинг тинимсиз тўқнашувларига гувоҳ бўлган. Диний мактабдаги қиротхонликдан қониқмаган бўлажак донишманд билимга ташналиги боис имконият излайди — Корнел, Расин, Буало, Мольер, Лафонтен каби адиблар, Монтень, Лабрюйер, Ларошфуко сингари файласуфлар асарларини ўзича мутулаа қилишга киришади. Гельвецийнинг камол топишида, айниқса, Вольтернинг хизмати беқиёсдир.

Замонасига сиғмаган алломалар қисмати Гельвецийнинг тақдирида ҳам бор экан. Унинг “Ақл хусусида” деб номланган асарининг ўзига юздан зиёд айб қўйилган ва Париж парламенти бу китобни ўтга солиб ёқиб юбориш ҳақида ҳукм чиқарган...

Албатта, бировлар ҳукм чиқаради, бошқалар уни ижро этади. Бироқ ҳақ гапни айтган дононинг каломи оловда ёнмайди, сувда чўкмайди. Дарҳақиқат, Гельвецийнинг фалсафий қарашлари ҳам яшаган замони, камол топган макони доирасидан чиқиб, умумбашарий қадриятга айланди.

Куйида алломанинг “Мысль” (Москва) нашриётида чоп этилган (1973-74 йиллар) икки жилдлик асарлар тўпламидан айрим фалсафий қайдлар эътиборингизга ҳавола этилмоқда.

***

Ақлга нисбатан хурофот бамисоли қирол хузуридаги министрдай гап. Министрлар ўз мухолифларини қиролнинг яқинига йўлатмагани каби, хурофот ҳам ақлнинг йўлини эзгуликдан тўсиб туради.

***

Хурофот бизни оломон кўз ўнгида арши аълогга олиб чиқади ва қайта тупроққа қоради. Донишманд ва қул хурофотдан шон-шуҳрат ва бахт-саодат топади.

***

Аҳмоқ одам мансабдор бўлиб қолса, уни доно санаб муомала қиладилар. Бу эса дарахт бутасига тангри шаклини бериб, унга сиғинар экан, шу дарахтдан тараша тайёрланишини унутиб қўйганлар ҳолига ўхшайди.

***

Мархумлардан кўра тирикларни кўп мақтайдиганлардан четроқ юринг. Бу — ҳасаддандир.

***

Кимники мақташ жуда қийин экан, билинги, ўша инсон ҳар жиҳатдан мақтовга сазовордир.

***

Ҳақиқатларнинг ҳаммаси ҳам бизнинг юрагимиздан узиб олинган чечаклар эмас. Бу ажиб гуллар мағрурлик ва таассуфлик шамолида эгилиб-букилиб қолган, улар теран фикр юритиш таъсирида қад ростлаяжак.

***

Ақл таомга ўхшайди, идишда (узоқ сақланганда) айниб қолади. Ишлатилганда ё заҳар, ё асал бўлади.

***

Ақллар борки, мисоли хира кўзлардай: нарса ни кўради, бироқ синчиклаб кузата олмайди.

***

Ёлғон ҳақиқат тўнига ўранган пайтда асл ҳақиқатдан зиёд эъзоз топади.

***

Саройда ақлли кишиларни мутлақо ёқтирмайдилар. Кардинал Ришелье итоаткор ва итоаткорлигидан гурурланадиган кишиларнигина мансабга

кўтарар эди. У адлия вазири этиб тайинлаган Сегье кейинча канцлер (олий мартаба эгаси) бўлдики, бунда Ришельенинг котиби де Рош берган таъриф-тавсиф асқотди; де Рош: “Сегье — бўйсунуш ва қул бўлиш учун яралган банда”, деган эди.

***

Замона зўрлари назарида ҳар қандай нарса — кўзгу, кўзгуда эса уларнинг буюклигигина акс этиб туради, холос. Ҳокимларнинг кўпинча ўзларига таъзим бажо этиб турадиганларни ёқтириш сабаби шунда.

***

Сохта олимлар донишмандлар қалбида ғазаб кўзғаса, аҳмоқлар юрагида ҳайрат уйғотади.

***

Ҳақиқат — машъала, туманда нур таратади, бироқ туманни тарқатолмайди.

***

Баъзан ёлғон ишонтиради — қоронғи осмонни ярқиратиб ёритади, бу ҳол мушакбозликни эслатади: бир қарашда осмон юлдузга тўлиб кетгандай, бироқ бу юлдузлар бир нафаслик, холос.

***

Қашшоқлик камбағалларга арши аълони, бойларга жаҳаннамни раво кўради.

***

Ялқовлик — хатонинг боши.

***

Жасурлик лашкарнинг энг олдинги сафида юради.

***

Билишга мойиллик — адашишнинг сабабларидан бири.

***

Ҳокимият тоқатсизлик қилгани сайин баттар хауликларга йўл қўяверади. Бу ҳол гувоҳлик беришга уринганларнинг оғзини бекитишга шошилган ўғрини эслатади.

***

Одамларга ёқишни хоҳлайсизми? Унда уларнинг ақлини қадрлай билинг.

***

Бир киши сарой аъёнига айтган экан: “Сиз мени тушуниш учун туғилмагансиз, чунки мен буржуйман, мен сизни тушуниш учун туғилганим йўқ, чунки сиз аҳмоқсиз”.

***

Ҳеч ким ҳеч қачон алданмаслик учун жон-жаҳди билан тиришадиган одамчалик қаттиқ алданмайди.

***

Диёнат кучсиз бўлган тақдирда ҳалокатга юз тутади.

***

Қонуннинг адолатли ёки адолатсиз экани халқнинг тўла-тўқис ё қисман фаровонлиги билан белгиланади.

***

Эпикур бундай деган: бадавлат бўлишни истасанг, мол-мулкингни кўпайтириш учун ўлиб-тирилма, нафсингни тия бил.

***

Бойлик — донишманднинг қули, аҳмоқнинг ҳукмбардоридир.

***

Қўйни бўрининг қаҳридан асранг.

***

Бахтсизликка дучор бўлганда кўнгилга тасалли бериш керак, зеро бўрондан сўнг албатта осойишталик ҳукмрон бўлади. Бироқ бахтиёр дамларда ҳам хотиржамликка берилиш ярамайди, зотан айна шу пайтда бўрондан эҳтиёт бўлиш керак: ҳар икки ҳолда — мушкул вазиятда ҳам, хавотирсиз дамда ҳам — зинҳор денгизга ишонманг.

***

Нуқсонсиз одам бўлмайди. Сарой буткул мрамардан қурилган эмас, мис ҳам, қалай ҳам ишлатилган. Шунинг учун уни таҳқирлаш жоизми?

***

Биз кашф этган ҳар бир ҳақиқат — кашф этишимиз лозим бўлган ҳақиқатлар сари ташланган илк қадамдир.

Русчадан Аҳмад ОТАБОЙ таржима қилди.

ТАСАВВУФ ЛУҒАТИ

ЖУД Жўмардлик, сахийлик, мутлақ хайр-эҳсон соҳиби бўлмоқ. Кушайрийнинг ёзишича, сўфийларнинг нуқтаи назарида жўмардликнинг илк даражаси — саҳо; иккинчиси — жуд; учинчиси — исор. Масалан, молдавлатидан бир қисмини ҳадя айлаб, бир қисмини ўзида сақлаган — саҳоват соҳиби, кўпини бериб озини олиб қолган — жуд соҳиби, тирикчилик учун заруридан бошқасини хайрли ишларга сарфлаган исор соҳиби ҳисобланган. Тасаввуф аҳли учун жуд билан саҳо ўртасида фарқ йўқдир. Жуд ва саҳода Иброҳим Халилуллоҳ ва Муҳаммад Ҳабибуллоҳнинг ҳоллари ҳаммага ибрат ва ўрнак бўлган.

Нақл этилишича, Иброҳим Халилуллоҳ уйларига меҳмон келмагунча овқат емас эканлар. Бир гал уч кунгача меҳмон келмабди. Сўнгра иттифоқо эшиклари олдида бир маъжусий (оташпараст) пайдо бўлибди. “Сен кимсан?” деб сўрабдилар ҳазрати Иброҳим. “Мен бир маъжусийман”, дебди у. “Сен менинг ҳурматимга ҳам, меҳмоним бўлишга ҳам лойиқ эмассан, йўлингдан қолма”, дебдилар Халилуллоҳ унга. Маъжусий йўлига равона бўлибди. Бироқ орадан ҳеч фурсат ўтмай, Оллоҳ талодан дўстига “Эй Иброҳим, етмиш йил едириб-ичирганим бир кимсага бир бурда нон бермак сенга оғирлик қилдимми?” деган хабар етибди. Уни эшитгани ҳамона Иброҳим пайгамбар маъжусийнинг изидан бориб, уни олиб келиб меҳмон қилибди. Маъжусий муносабатдаги бундай ўзгаришдан жуда ҳайрон қолиб, сабабини мезбондан сўраб билгач, ҳаяжон билан: “Оллоҳ — нақадар олижаноб, нақадар марҳаматли! Душмани учун дўстига озор етказар”, дея мусулмонликни қабул этган экан. Ким бўлишидан қатъи назар, ҳеч иккиланмасдан ва ҳеч қийналмасдан ҳиммат ва саҳоват кўрсатиш — жуднинг тамал ҳақиқатидир.

ТАВОРИК Луғавий мазмунда “тунда тирилган юлдуз” демак. Истилоҳий маънода сулук аҳлининг кўнглидаги эшитиш, яъни кулоқ орқали ҳосил бўладиган янги ва кўнгилни янгиловчи ҳақиқатлардир. Хужварийга кўра, таворик — тун муножотлари асносида (бирор ишни қил ёки қилма дея) қалбда туғилган мужда. Юлдузга ўхшаб тунда нурланувчи илҳом.

ФАРОСАТ Сезиш, ҳис қилиш. Тасаввуфда басират кўзи ила ғайбни кўриш, пинҳоний кашф айлаш; руҳнинг илоҳий бир қувват билан англаб, тафаккур этиши туфайли ғайбий маъноларни билишидирки, бунга фаросати ақлия, кашфия ва илоҳия дейилган. Бу фаросатда хато ёки янглиш бўлмас.

Нажмиддин Кубро фаросат соҳибларининг мартабаларини тўрт асоий рукнга ажратиш мумкинлигини сўзлаб, уларни шундай таърифла-

ганлар: 1. Иймон — авом савиясидаги мўминларнинг ҳолидир. Бу мартаба дарахтнинг баргига ўхшар. 2. Валоят — хос мўминларнинг ҳолиди. Бу мартабага эҳсон мартабаси ҳам дейилган. Дарахтнинг меваси каби эрур. Чунки иймон, илм ва амали солиҳдан мақсад мушоҳада мақомига юксалмоқдир. 3. Нубувват — ахоссуъл хавос. Бу — меванинг айни ўзидир. 4. Рисолат — хулосаи ахосс, яъни ўзнинг ўзидир. Фаросатнинг биринчи ва иккинчи мартабаси касбий бўлиб, мужоҳада ва ғайрат билан қўлга киритилади. Кейинги иккитаси ваҳбий, яъни Оллоҳнинг лутфи эрур.

ХИРҚА

Шайх, мурид ва дарвешлар киядиган махсус кийим. Бу сўзнинг луғавий маъноси ямоқ, парча ёки қуроқдан тикилган кийим демак. Истилоҳда эса, шайх билан мурид орасида алоқа ўрнатиш, “муриднинг нафс билан ўзи орасида шайхнинг ҳукмронлигини қабул айлаши”дир.

“Агар “ҳирқа” сўзи қаердан келиб чиққан, деб сўрасалар, — дейди Хусайн Воиз Кошифий, — “ҳарақ” сўзидан келиб чиққан, деб айтгил. “Ҳарақ” араб тилида парчалаш демақдир. Бас, ҳирқа кийган киши барча дунёвий алоқалар ипини парчаласин (узсин), токи у ҳирқа кийишга муносиб одам бўлсин. Яна дейдиларки, бу ном “ҳарқ” сўзидан олинган ва “ҳарқ” — кенг саҳродир. Яъни бундай тўнни кийган киши ишқнинг поёнсиз саҳросида сулук қилиб, мужоҳидат биёбонини риёзат қадами ила босиб ўтади. Ва яна “ҳирқ” сўзидан олинган ҳам дейдилар Чунки, ҳирқ деб улуғвор, саҳий эрга ҳам айтадилар. Сўзнинг маъноси шуки, ҳирқа кийган одам ўзини улуғвор, олижаноб тутсин, яъни таъманинг шумлигига алданиб, хор бўлмасин. Ва яна баъзилар, бу ном “ҳирқа”дан келиб чиққан, дейдилар ва бу қулоқнинг тешиладиган ва сирға осиладиган жойидир. Демак, ҳирқа кийган одам эранларнинг тамғали (ҳалқа таққан) қули бўлсин...”

Тасаввуф арбобларига кўра, ҳирқа кийиш одати Иброҳим алай-ҳиссаломга бориб боғланади. Иброҳим Халилуллоҳ оловга ташлангани замон Оллоҳ ҳукми билан Жаброил жаннатдан бир кўйлак келтириб унга кийдирган ва шу кўйлак шарофатидан ул зот оловда ёниб кул бўлишдан қутулган эмиш. Бу кўйлак дастлаб ҳазрати Исҳоққа, сўнгра Ёқуб пайғамбарга мерос ўтган, Ёқуб эса уни махсус бир қутига солиб, ўғли Юсуф алайҳиссаломнинг бўйнига осиб кўйганмиш. Юсуф пайғамбар яланғоч ҳолда қудуққа ташланганида Жаброил етиб келиб, қутини очиб унга кўйлакни кийдирган экан... Сўфийлар ҳирқада худди ана шу кўйлакнинг сирини кўриб, унга маънавий маънолар берганлар. Сухравардий ҳирқанинг икки турга — муридлик ҳирқаси ва табаррук ҳирқага ажралишини айтиб, яна бундай деган: “Шайхларнинг муридларига кийдиришни истаганлари асл ҳирқа — муридлик ҳирқасидир. Ҳирқаи табаррук эса, муридлик ҳирқасига ўхшаш бир ҳирқадир. Муридлик ҳирқасини ҳақиқий муридлар, кейингисини эса мурид бўлмаган, аммо уларга ўхшашга ҳаракат қилувчи муташаббих муридлар киюрлар”. Алишер Навоийнинг “Насоимул-муҳаббат” асарида Шайх Саидиддин Фарғонийнинг “Ҳирқа нисбати иккидур: бири иродат ҳирқаси ва ани бир шайхдин ўзгадин олмоқ раво эмас ва яна бири табаррук ҳирқаси. Ва ани кўп машойихдин табаррук учун олмоқ раводур” деган фикрлари келтирилган.

Хирқанинг ранги қора, кўк (мовий) ва оқ бўлган. Тариқатга янги кирганлар — қора, маълум бир даражага етишганлар — мовий, сайри сулукни ниҳоясига етказганлар оқ рангдаги хирқа кийишлари бир одатга айлантирилган бўлса-да, хирқапўшликда мовий рангнинг нуфузи анча устун бўлган.

Хужварий “Сўфийларнинг кийимлари кўпинча мовий рангдадир” сўзининг маъносини куйидагича изоҳлайди: 1. Сўфийлар тутган йўл сафар ва саёҳатга асослангандир. Оқ рангдаги кийим сафарда тез кирланар... 2. Мовий кийишнинг иккинчи бир маъноси (фуркатни бой берганларнинг) бошига тушган мусибатлар ва дардларга ишоратдирки, “дунё — фалокатлар ўлкаси, мусибатлар харобаси, ғам саҳроси, хижронда ўртанганларнинг изтироб жойи ва бало қалъасидир. Муридлар ва ирода соҳиблари кўнгил муродларининг дунёда ҳосил бўлмаслигини кўриб-билганлари учун мовий киймишлар...” 3. Бошқа бир гуруҳ сўфийлар бўлганки, улар муомала ва амалларида қусурдан, кўнгил бузуқликлардан, вақтни беҳуда исроф қилишдан муҳофаза эта олмаганлар. Шу боис улар мовий хирқани устларидан ташламаганлар.

Хуллас, хирқа кийишнинг ўзига хос анча қийин шарт ва талаблари кўп бўлган ва уларни тўла-тўқис бажариш осон кечмаган. “Футувватномаи султония” муаллифи хирқанинг аҳкоми олтига деб далолат беради. Булар: тавба, саховат, қаноат, ризо, риёзат, хавфу ражонинг ўртасини сақлаш. Ҳатто “хирқа” сўзидаги ҳар бир ҳарф солиқдан хайрихоҳлик, фидокорлик, нафсга қаҳр эта олиш сингари хусусиятларга эга бўлишни талаб этган.

Хужварий хирқанинг бели — сабрга, икки этаги — хавф ва ражога, белбоғи — нафсга қарши курашга, астари — ихлосга ишорат айлашнинг таъкидлаган. Хусайн Кошифийнинг бу хусусдаги таърифлари янада бошқача.

Шаҳобиддин Сухравардийнинг ҳикоя қилишича, ул зот Исфаҳонда бўлган чоғларида бир гуруҳ кишилар Аҳмад Фаззолийнинг ҳузурига келиб, ундан хирқа сўрабди. Шайх уларнинг орзуларини эшитиб, “Фалончининг ёнига борингиз. У сизга хирқанинг нималигини аңлатсин. Кейин келинглари, мен сизга хирқа кийдирурман”, дея уларни Сухравардийнинг олдига жўнатибди. “Ўша кимсалар менинг ҳузуримга келишди, — деганлар Сухравардий. — Мен хирқанинг ҳақиқатлари, хирқа соҳибининг вазифалари ва буларни қандай бажариш қоидалари ва одобини етарли даражада тушунтирдим. Буларни эшитиб, ул кишилар хирқа талаби ва уни кийишдан воз кечдилар”.

Тасаввуфдан мурод — хирқа кийиш эмас, балки нафсни енгиш, кўнгилни поклаш, сабр ва бардош ила фикр, маърифат, руҳоният юксакликларини эгаллашдир. Бу эса камдан-кам кишиларга насиб айлаган қисмат эрур.

АСО Ҳасса, тасаввуфда шайхлик нишони. Рамзий маънода солиқнинг валий ва эранлар нафасига муҳтожлигини ифодалайдиган бир тимсол: “Эранлар нафасин асо этгин сен” (Юнус Эмро). Ривоятга кўра, Абдуллоҳ бин Аббос, асога таянмоқ ёки асо тутмоқ пайғамбарлардан ўтган одатдир, деган экан. “Аворифуъл маориф”да Муҳаммад алайҳиссаломнинг Муоз бин Жабал тилидан ривоят қилинган “Мен минбардан фойдаланганим-дек, Иброҳим (а.с.) ҳам асо тутмишлар” деган фикрлари келтирилган.

Шу боис ҳам тасаввуф аҳли, айниқса, шайх, сўфий ва дарвешлар асо-
ни кўлдан ташламаганлар.

*Асолари — илгинда, ҳиммат кўри — белинда.
Мавлим ёди — кўнглинда, Оллоҳ деган дарвешлар.
(Сулаймон Боқирғоний)*

АБО Хирқага ўхшаш бир кийим. Дарвешликда тавозе ва фақирлик мақомига
ишорат этган.

ШАТХ — ШАТХИЯ

Ҳаракат, тебраниш, тўлиб-тошиш. Шатх ёхуд шатхиянинг истилоҳий
маъноси илоҳий ишқ беҳушлиги, яъни сакр ёки жазба ҳолида халқ
тушунмайдиган ва қабул қилмайдиган сўзларни айтиш деганидир.
Абу Наср Саррожга кўра, шатх “тилнинг важд, шавқу завқ, ҳаяжон ҳо-
лида айтганлари... иддаога яқин бир манбадан чиққан калималар-
дир”.

Имом Ғаззолийнинг ёзишича, шатх икки маънони ифодалайди.
Биринчиси — баъзи сўфийларнинг Оллоҳга нисбатан айтган ўрин-
сиз сўзлари ва Оллоҳга қовушмоқ иддаолари. “Бу сўфийлар орасида
шундайлари ҳам бордурки, — дейди Ғаззолий, — Оллоҳ билан бир-
лашганини даъво қилурлар. Ўртадаги парданинг кўтарилгани туфай-
ли ошиқларнинг Оллоҳни кўришлари ва унинг билан сўзлашганла-
рини илгари суриб, “Бизга Оллоҳ бундай деди. Биз эса бундай де-
дик”, демокдан ҳам тортинмаслар. Ва бунда Мансур Халложнинг “Анал-
Ҳақ”, Боязид Бистомийнинг “Лайса фи жуббати сиваллоҳи” (Чакмо-
ним ичида шохдан ўзга ҳеч нима йўқ) деган иборасидан далил сифа-
тида фойдаланишни истарлар”.

Шатх сўзидан назарда тутилган навбатдаги маъно — мазмуни
ноаниқ ёки мазмунон англашилиши қийин калималардир. Бундай
калима ва иборалар зоҳиран яхши ва фойдали кўринса-да, моҳият
эътибори билан аҳамиятсиз ва кераксиздир. Мансур Халлож, Боя-
зид Бистомий сўзларининг бундай “шатх”ларга алоқаси йўқдирки,
буни Ғаззолий ҳам эътироф қилганлар.

Шатх ва шатхият — анча қалтис ва мунозарали бир масала. Қал-
тислиги шундаки, шатх соҳибининг ҳолида яшамаган, унинг ҳолат ва
ҳайратларидаги завқ-шавққа кўнгли ғарқ бўлмаган киши ҳеч қачон у
айтган сўзнинг туб моҳиятини ҳам, сир-асрорларини ҳам тўғри ан-
лаб, холис баҳолай олмайди. Акс ҳолда Мансур Халлож ваҳшийларча
қатл этилиб, Боязид Бистомийга ўхшаш ориф зотларнинг бошига
ўлим таҳлика солмасди. Бундай фожиа ва жаҳлу жаҳолатдан туғила-
диган мунозараларнинг олдини олиш учун ҳам машҳур сўфий ва му-
тасаввуфларнинг шатх сўзларига бир талай шарҳлар битилган. Ма-
салан, Абу Наср Саррож “Ал-Лумаъ”нинг “Сўфийларнинг шатхияти”
деб номланган ўнинчи бўлимида Боязид Бистомий, Шиблий ва бош-
қа улуг шайхларнинг шатх сўзларини бирма-бир изоҳлаб берган.

Мана, у бир изоҳида нима деб ёзган: “Боязиднинг “Қуш бўлдим,
учдим” деган фикрига нисбатан “Инсон қуш бўлиб уча олурми?” дея
қарши чикувчиларга шундай жавоб берурмиз: “Бу ерда ишорат этил-
ган маъно — қиммат қудрати ва улуглиги ила қалбларнинг парвози-
дир. Чунки “қувончдан учардим”, “қалбим парвоз қилди”, “ақлим ҳам

учаётган эди” каби ифодалар худди шундай турдандир. Яхё бин Муоз Розий “Зоҳид сайр ҳолида, ориф (тайр) ҳолидадир (учмоқда), дер экан, орифнинг мақсад сари зоҳиддан жуда олдин келганини эътиборда тутгандирки, бу — жоиз эрур”.

Шатх тили — асида ишорат тили. Унда ҳамма мақсад-муддао, сир-асрор ишорат бағрига беркитилган бўлади. Рамз ва ишоратларда акс эттирилган ҳақиқатлардан огоҳлик эса ҳаммага ҳам насиб этавермаган. Алишер Навоий “Насоимул-муҳаббат”да Шайх Рўзбехон Бақлий ҳақида маълумот берар экан, бундай дейди: “Анинг ишорат тили била сўзлари бор ва бу қавм истилоҳоти била мусаннафоти (асарлари) бор ва ул жумладан “Ароис” тавсифидур ва “Шатхиёт” шарҳи...”

Демак, ишорат тили билан сўзлагувчи “қавм истилоҳоти” билан махсус асарлар ёзилиб, уларга шарҳлар битилган. Бўлмаса, оддий одамлар у ёқда турсин, ҳатто тариқатга мансуб кишилар ҳам шатхларнинг мағзини чақишга қийналганлар.

Султон Валаднинг “Маориф”ида ёзилишича, Боязиднинг “Субҳона аъзаму шаъний” (шарафлимен, мен ҳам улугмен) сўзларини эшитган муридлари унга эътироз билдирганлар ва ҳушёрлик ҳолига қайтгач, устозларига: “Бундай сўзларни айтиш менга муносибми?” дея таъна қиладилар. Боязид муридларининг фаҳмторлиги ва муқаллидлик тузоғига тушганини билиб, ўзи-ўзига: “Агар булар идрокли, эътиқодли кишилар бўлганида эди, шунча вақт менинг ҳузуримда юриб, суҳбатимда бўлиб, нафасимдан файз олиб, сўзларимни тинглаб, ҳушлари жойига келган бўлар эди, ҳануз бефаҳм ва беҳабар эканлар, уларни ўз тийғлари билан мажруҳ ва хаста этиб, ўз шамширлари билан улардаги бефаҳмлик бошини кесиб, ҳушларини вояга келтиришдан бошқа илож йўқ...” дейди. Сўнгра ул зот шогирдларига бундай мурожаат қилади: “Эй ёронларим, агар сиз мўминлардан ва дўстларимдан бўлсангиз, сиздан бир илтижоли илтимосим бор: Ҳақнинг ростгуй бандаси бўлиб тилга кирганимда ҳаммаларингиз пичоқ ва ханжарингизни олиб баданимга санчингиз”. Боязид айтгани ҳолатга юксалганида ул зот яна “Субҳона мо...” сўзларини такрорлай бошлайди. Лекин унинг “руҳи важд чаманида парвоз этиб, жилвалар кўргузурди...” Хуллас, муридлар унга бирин-кетин пичоқ урадилар. Бироқ “важду самоъ мастлигидан қайтиб, ўзларига келгач, баъзилари қўллари кесилгани, баъзилари қорин ва кўкраклари жароҳатланганини кўрадилар. Аммо Боязидга ҳеч бир зиён етмаган, бирор жойига тийғ тегмаган, у соппа-соғ эди”.

Ҳа, чинакам шатх атайин туғилган ёки шариатга тескари айтилган сўзлар эмас. Балки илоҳий ишқ файзи ва тажаллийларнинг зўридан ўзини унутган, ўзидан кечган ошиқ, ориф ва валийларнинг ўзларига мутлақо боғлиқ бўлмаган ҳолатда айтган калима ва гапларидир.

Иброҳим ЧОРИ тайёрлади.

RESUME

S

uch notions as “ submission to the law” and “submission to public opinion” better reveal the difference in psychology of the Eastern and Western man than those of “society” and “personality”. (From poet and philosopher Fakhridin Nizom’s article “Renovating tradition”. The author reflects on how social changes occurring in the society are reflected in peoples’ consciousness, which place occupy national and human values in forming man’s thinking.)

I

n his article “Not contradiction — conformity”, philosopher Temur Djuraev discusses the necessity of an integral scientific-philosophical conception answering trends of development occurring nowadays in the world and their demands. The author says that Karl Marx’s idea “Contradiction is the base for development” has become obsolete. The world on the whole developed in harmony and today’s humanity also needs to be in harmony with the world, nature, and it is necessary to consider a new conception taking into account this harmony, continues he.

“A

lpomysh” is the oldest epic of the Uzbek people. Preparations to commemorate its 1000-year anniversary are going on in Uzbekistan. In his article “Search for me from “Alpomysh”, poet Usmon Azim reflects on historical roots of the epic, on its place in the world literature. He says that the first variants of “Alpomysh” were created 1000 years before. The author compares the epic with Homer’s “Odyssey” and advances a hypothesis that many subjects in “Odyssey” were taken from “Alpomysh”

H

istorian Dona Zieeva tells in her article “Sokhta va chin hakikatlar” (False and true facts) about activities of Uzbek emigrants forced to fly abroad under the Bolsheviks. They lived in such countries as Turkey, Germany and France and spreaded true facts about Uzbekistan all over the world. The author also gives information about magazines and books published abroad by Mustafo Chukay

ugly, Usmonkhodja Pulatkhodja ugly, Ahmad Zaki Validiy, Zievuddin Bobokuron, doctor Tokhir Chigatoy and other Uzbek emigrants.

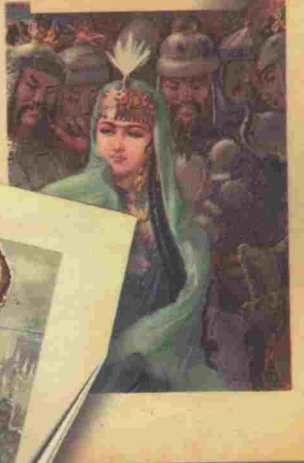
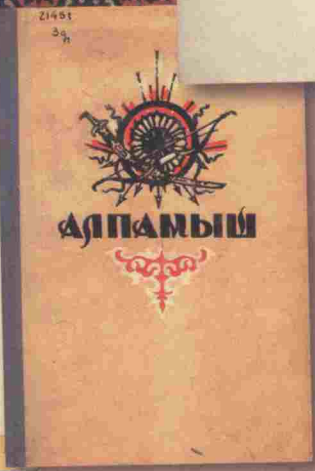
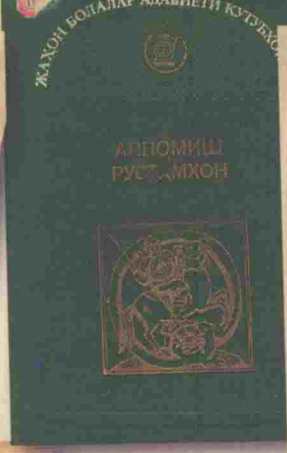
II

In the beginning of the 20th century there functioned in Tashkent a charitable society "Turon". Many Uzbek djadids, such as Ubaidulla Khodjaev, Toshpulatbek Norbutabekov, Munavvarkori Abdurashidkhonov, Komilbek Norbekov, were its members. This society organized theatrical performances for common people, call people to knowledge and enlightenment. In his article "The society which staggered two empires", journalist Sirojiddin Akhmad tells about this society.

T

This year Uzbekistan celebrates its seventh year of independence. Well, what these seven years differ from the seventy years of the Soviet time with? The magazine's editorial staff put this very question to a number of prominent people of the republic. The magazine published answers to the question by President of the Uzbekiston Academy of Sciences Tukhtamurod Djuraev, People's Artist of Uzbekiston Bakhodir Yuldashev, People's Writer of Uzbekistan Tulepbergen Kaipbergenov, academician Buriboy Akhmedov and President of the Babur International Fund Zakirdjon Mashrabov. In its rubric "Comments and research", the magazine publishes material about scientific works of a number of scientists, their new thoughts and attitudes.

АЛПАМ

"Алпомиш" достони турли йилларда нашр этилди. Алишер Навоий номи, Давлат кутубхонасида сақланаётган нусхалар...

3
1998

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоסי келишилган нархда

ТАФАККУР

TAFAKKUR

